

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI**

**AK PARTİLİ YILLAR VE MERKEZ-ÇEVRE İLİŞKİLERİNİN
DÖNÜŞÜMÜ**

Erkan ERTÜRK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman: Prof. Dr. Aziz TUNCER

NİSAN-2025

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

AK PARTİLİ YILLAR VE MERKEZ-ÇEVRE
İLİŞKİLERİNİN DÖNÜŞÜMÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Erkan ERTÜRK

Enstitü Anabilim Dalı : Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Enstitü Bilim Dalı : Siyaset ve Sosyal Bilimler

“Bu tez 16/04/2025 tarihinde online olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI
Prof. Dr. Aziz TUNCER	Başarılı
Prof. Dr. Köksal ŞAHİN	Başarılı
Doç. Dr. İsmail ŞİMŞİR	Başarılı

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet ☐

Hayır ☒

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Erkan ERTÜRK

16/04/2025

ÖN SÖZ

“AK Partili Yıllar ve Merkez-Çevre İlişkilerinin Dönüşümü” adlı bu tez çalışmasının planlamasında ve yürütülmesinde desteklerini esirgemeyen saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Aziz TUNCER’e, tezimi okuyup gerekli düzeltmeler konusunda destekleyici olan Araştırma Görevlisi değerli hocalarım Dr. Fikret TOPAL’a ve Yunus Emre AYDIN’a, eğitim hayatımın her aşamasında maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen değerli anneme ve babama ayrıca tezin yazılma aşamasında her daim yanımda olan sevgili eşime teşekkürlerimi sunarım.

Erkan ERTÜRK

16/04/2025

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	iii
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
GİRİŞ.....	1
1.BÖLÜM: MERKEZ-ÇEVRE TEORİSİNİN KURAMSAL ÇERÇEVESİ.....	8
1.1.Tarihsel Açıdan Merkez-Çevre Teorisi	8
1.2. Merkez Çevre Teorisi'nin Genel Çerçevesi	10
1.3. Şerif Mardin'in Merkez-Çevre Yaklaşımı.....	14
1.4. Türkiye'de Merkez ve Değerleri	20
1.5. Türkiye'de Çevre ve Değerleri	26
2.BÖLÜM: TÜRKİYE'DE MERKEZ-ÇEVRE İLİŞKİLERİNİN TARİHSEL SEYRİ.....	28
2.1. Klasik Dönem Osmanlı Devleti Merkez-Çevre İlişkisi.....	28
2.2. Modern Dönem Osmanlı Devleti Merkez-Çevre İlişkisi	31
2.3. Cumhuriyet Dönemi Merkez-Çevre İlişkisi	38
2.3.1. Merkezin Mutlak Hakimiyeti (1923-1950)	39
2.3.2. Çevrenin Merkeze İlk Gelişi (1950-1960).....	51
2.3.3. Yakın Çevrenin İkinci İktidarı ve Uzak Çevrenin Doğuşu (1960-1980)	58
2.3.4. Çevrenin Yapısal Farklılaşması (1980-2002).....	66
3.BÖLÜM: MERKEZ-ÇEVRE İLİŞKİLERİNİN DÖNÜŞÜMÜ: AK PARTİ DÖNEMİ	75
3.1. AK Parti'nin Kurulma Süreci	75
3.2. AK Parti Döneminde Merkez-Çevre İlişkilerinin Dönüşümü.....	76
3.2.1. Merkez-Çevre Mücadelesinde Dengeli Dönem (2002-2007)	77
3.2.2. Merkez-Çevre İlişkilerinde Kurumsal Değişimler (2007-2017)	81
3.2.3. Yeni Bir Merkez Olarak AK Parti'nin Sınavı (2017-2024)	85
3.3. AK Parti Döneminde Çevrenin Merkezileşmesini Sağlayan Gelişmeler	89
3.3.1. Çevrenin Merkezileşmesi Olgusu.....	89
3.3.2. Politika ve Bürokrasi Alanlarında Yaşanan Gelişmeler	92

3.3.3. Dini Alanda Yaşanan Gelişmeler	101
3.3.4. Eğitim Alanında Yaşanan Gelişmeler	105
3.3.5. Sosyo-Kültür ve Medya Alanlarında Yaşanan Gelişmeler.....	109
SONUÇ	113
KAYNAKÇA.....	125
ÖZ GEÇMİŞ	139



KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AEP	: Acil Eylem Planı
AK PARTİ	: Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP	: Anavatan Partisi
AP	: Adalet Partisi
AYM	: Anayasa Mahkemesi
BM	: Birleşmiş Milletler
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
CKMP	: Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
DP	: Demokrat Parti
DSP	: Demokratik Sol Parti
FETÖ	: Fethullahçı Terör Örgütü
FP	: Fazilet Partisi
HP	: Halkçı Parti
HSYK	: Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu
İDP	: İslam Demokrat Partisi
İHO	: İmam Hatip Okulları
İHL	: İmam Hatip Lisesi
MB	: Merkez Bankası
MDP	: Milliyetçi Demokrasi Partisi
MGK	: Milli Güvenlik Kurulu
MGSB	: Milli Güvenlik Siyaset Belgesi
MHP	: Milliyetçi Hareket Partisi
MKP	: Milli Kalkınma Partisi
MNP	: Milli Nizam Partisi
MP	: Millet Partisi
MSP	: Milli Selamet Partisi
ÖSYM	: Ölçme, Seçme ve Yerleştirme Merkezi
SCF	: Serbest Cumhuriyet Fırkası
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi

TCF	: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
TSK	: Türk Silahlı Kuvvetleri
YAŞ	: Yüksek Askerî Şûra
YÖK	: Yükseköğretim Kurulu
YTP	: Yeni Türkiye Partisi
YSK	: Yüksek Seçim Kurulu



ÖZET	
Başlık: AK Partili Yıllar ve Merkez-Çevre İlişkilerinin Dönüşümü	
Yazar: Erkan ERTÜRK	
Danışman: Prof. Dr. Aziz TUNCER	
Kabul Tarihi: 16/04/2025	Sayfa Sayısı: vi (ön kısım) + 139 (ana kısım)
Merkez-Çevre Teorisi, Amerikalı Sosyolog Edward Shils tarafından siyaset literatürüne kazandırılmıştır. Yaşanan siyasi süreçleri sınıf mücadelesi üzerinden inceleyen bu teoriye göre, her toplumun bir merkezi bulunmakta ve bu alan üzerine merkezde yer alan aktörler ile bunların dışında kalan çevre aktörleri arasında değerler odaklı bir güç mücadelesi yaşanmaktadır. Ülkemiz siyasi tarihine merkez-çevre yaklaşımını uyarlayan Şerif Mardin ise Türk siyasi hayatını ve yönetim sistemi incelemesini Shils'ten farklı olarak yöneten-yönetilen üzerinden yapmıştır. Literatürde Türkiye'deki merkez-çevre ilişkilerinin dönüşümü bağlamında AK Partili yıllar boyunca çevrenin merkezileşmesi üzerine yeterli akademik çalışma olmadığı tespit edilmiştir. Bu tez çalışmasının temel problematiği, AK Parti hükümetlerinin (2002-günümüz) yürüttüğü politikalarla geleneksel merkezin çevre lehine nasıl yeniden üretildiği hususudur. Merkez-çevre teorisinin araçsallığını kullanan bu çalışmada aşağıda belirtilen araştırma sorularına cevap aranmıştır: 1) Merkez-çevre teorisinin temel dinamikleri ve iddiası nedir? 2) Tarihsel süreçte Türkiye'de merkez-çevre ilişkilerinin seyrinde öne çıkan dinamikler nelerdir? Bu süreçte merkez-çevre kavramının kullanımı ne anlam ifade etmektedir? 3) Çevrenin merkezileşmesi noktasında AK Parti dönemi nasıl bir yere oturmaktadır? Çevre açısından bu dönem neden önemlidir ve bu dönem merkez-çevre ilişkileri üzerinden incelenirken bu ilişkilerin seyri nasıl dönemlendirilebilir? AK Parti dönemi bu kavram seti etrafında nasıl ve hangi bağlamda açıklanabilir? Bu bağlamda, yapılan çalışmanın sonuç bölümünde Türkiye'deki merkez-çevre mücadelesi noktasında; çevrenin merkezde kendi değerleriyle belirleyici olma hedefinin geleneksel merkezi aktörlerce engellenmeye çalışıldığı ancak çevrenin, bu engellemeler karşısında yıllara sâri kümülatif bir mücadele sonunda, AK Parti dönemiyle birlikte merkezleşmiş olduğu çıkarımı yapılmıştır.	
Anahtar Kelimeler: Merkez-Çevre Teorisi, Edward Shils, Şerif Mardin, Çevrenin Merkezileşmesi, AK Parti	

ABSTRACT	
Title of Thesis: The AK Party Years and the Transformation of Center -Periphery Relations	
Author of Thesis: Erkan ERTÜRK	
Supervisor: Prof. Dr. Aziz TUNCER	
Accepted Date: 16/04/2025	Number of Pages: vi (pre text) + 139 (main body)
The Centre-Periphery Theory was introduced to the political literature by the American sociologist Edward Shils. According to this theory, which analyses political processes through class struggle, every society has a centre and a value-based power struggle takes place between the actors in the centre and the peripheral actors outside this area. In contrast to Shils, Şerif Mardin, who adapted the centre-periphery approach to the political history of Turkey, analysed Turkish political life and the system of governance through the ruler-governed. It has been determined that there are not enough academic studies on the centralisation of the periphery during the AK Party years in the context of the transformation of centre-periphery relations in Turkey. The main problematic of this thesis is how the traditional centre has been reproduced in favour of the periphery through the policies of the AK Party governments (2002-present). Using the instrumentality of the centre-periphery theory, this study seeks answers to the following research questions: 1) What are the basic dynamics and claims of the centre-periphery theory? 2) What are the prominent dynamics in the course of centre-periphery relations in Türkiye in the historical process? What is the meaning of the use of the centre-periphery concept in this process? 3) How does the AK Party period fit into the centralisation of the periphery? Why is this period important for the periphery and how can the course of these relations be periodised when examining this period through centre-periphery relations? How and in what context can the AK Party period be explained around this concept set? In this context, in the concluding part of the study, it is concluded that the periphery's goal of becoming a determinant in the centre with its own values was tried to be prevented by traditional central actors, but the periphery has become centralised with the AK Party period as a result of a cumulative struggle over the years against these obstacles.	
Keywords: The Centre-Periphery Theory, Edward Shils, Şerif Mardin, the Centralisation of the Periphery, AK Party	

GİRİŞ

Çalışmanın Kapsamı

Türk siyasi hayatı üzerine Osmanlı'dan bu yana yapılacak bir okumada öne çıkan temel noktalardan biri, yöneten ile yönetilen kesimin değerler bazlı yönetsel güç mücadelesidir. Yönetenlerin oluşturduğu merkez ve yönetilenlerin oluşturduğu çevre diye tabir edilen iki kesimin bulunduğu bu mücadelede, kimi zaman değerler sisteminin birbiriyle aynı olmasından kaynaklanan bir uyum/çatışmazlık hali mevcuttur. Bunun yanında, özellikle Batılılaşma hareketleri sonrasında merkezi değerlerin Batılı değerlerle ikame edilmesiyle birlikte merkez ile çevre arasındaki değerler makası açılmış; bunun sonucunda da çatışmalar kaçınılmaz olmuştur.

Birçok alanda Osmanlı Devleti'nin mirasını devralmış olan Türkiye Cumhuriyeti'nde Batılılaşma hareketlerinin dönem boyunca devam ettirilmesi sonucunda merkez ile çevre arasında değerler sistemi üzerinden yürütölen bir mücadele başlamıştır. Bu mücadelenin kilometre taşı, çevre destekli Demokrat Parti (DP)'nin 1950 yılında iktidara gelmesidir. Nitekim bu iktidarla birlikte ilerleyen süreçte merkezin askeri aktörleri başta olmak üzere siyaset, yargı, üniversite ve medya unsurları, çevre destekli iktidarlara kesintiye uğratarak çevrenin merkezde belirleyici olmasını engellemeye çalışmıştır. 1950 genel seçiminden yaklaşık kırk yıl sonra, 1989 yılında Turgut Özal'ın cumhurbaşkanı seçilmesiyle merkezde önemli bir güç haline gelen çevre aktörlerinin merkezde belirleyici olma hedefi süreç içerisinde sekteye uğramıştır. Çevrenin merkezde belirleyici olması durumu, 3 Kasım 2002 tarihinde yapılan erken genel seçimde tek başına iktidar olan Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) ile farklı bir boyuta evrilmiştir. Bu süreç sonunda, günümüzde geline nokta itibarıyla ülkede politika, kültür, bürokrasi, eğitim ve medya gibi alanlar başta olmak üzere tüm alanlarda çevre değerleri üzerinden yeniden tasarlanmış bir merkez gerçeği karşısında, çevrenin merkezde belirleyici bir role sahip olduğu söylenebilir.

Tez çalışması üç bölüm olarak tasarlanmıştır. Birinci bölümde, kapsamlı bir kuramsal ve kavramsal çerçeveye yer verilerek merkez-çevre teorisinin arka planı oluşturulmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde, Türk siyasi hayatında yaşanan merkez-çevre mücadelesini daha anlaşılır kılabilmek için, tarihsel bir anlatım kullanılarak Osmanlı'dan başlayıp AK Parti'nin iktidara geldiği döneme kadarki süreçte merkez-çevre ilişkilerinde öne çıkan

dinamikler uzun soluklu bir okumayla ele alınmıştır. Bu bağlamda, ikinci bölümde Cumhuriyet Dönemi'ni kapsayan tarihsel dönemlerin alt başlıklar halinde sınıflandırılması yapılırken çevrenin merkeze ve onun değerlerine karşı o dönemdeki yaklaşımı, temsiliyeti ve rekabet gücü esas alınmıştır. Söz gelimi, “*Merkezin Mutlak Hakimiyeti (1923-1950)*” dönemi, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde çevrenin merkeze karşı o dönem itibarıyla etkin bir pozisyonda olmamasından dolayı bu tarih aralığı esas alınıp “*Merkezin Mutlak Hakimiyeti*” şeklinde başlıklandırılmıştır. Üçüncü bölümde ise ülkemizde yaşanan merkez-çevre mücadelesi doğrultusunda, çalışmanın sınımayı hedeflediği soruların cevaplarının arandığı dönem olan AK Parti hükümetleri dönemi ayrı bir başlık açılarak irdelenmiştir. Burada AK Parti dönemine ayrı bir başlık açılmasındaki esas neden, AK Parti'nin çevreyi temsil eden uzun soluklu bir iktidar olarak bu dönemde devletin kurumsal ve ideolojik düzleminde çevrenin lehine merkezi yeniden tasarlamış olmasıdır. AK Parti dönemleri arasında sınıflandırma yaparken esas alınan husus ise AK Parti'nin dönem içerisinde geleneksel merkeze karşı politika ve söylem üretme gücüdür. Yine bu başlık altında, 2002 yılından itibaren merkez-çevre ilişkilerinin dönüşümü bağlamında yaşanan siyasi ve toplumsal gelişmelere yer verilmek suretiyle merkez değerlerinin çevre lehine nasıl ve hangi yöntemlerle değiştiğinin cevabı aranmıştır.

Çalışmanın Konusu

Yönetim sistemimizin ve siyasi hayatımızın anlaşılmasında etkin bir araçsallık sunan merkez-çevre teorisi, Amerikalı Sosyolog Edward Shils tarafından siyaset literatürüne kazandırılmıştır. Merkez-çevre teorisi, karar alıcı noktada bulunan kişi, grup ve kurumları kapsayan merkez ile, bu merkezin almış olduğu söz konusu kararlardan etkilenen çevre aktörleri arasındaki bazen çatışmayı, bazen iş birliğini içeren ilişkileri ele alan yapısal bir yaklaşımdır (Çağlar, 2024)

Ülkemiz siyaset literatürüne merkez-çevre yaklaşımını kazandıran isim Şerif Mardin olmuştur. Mardin, Türk siyasi hayatındaki gelişmeleri Shils'ten farklı olarak sınıf çatışması üzerinden değil; yöneten-yönetilen üzerinden incelemiştir. Mardin, Osmanlı Devleti'nin klasik döneminden Türkiye Cumhuriyeti'nin 1970'li yıllarının ortalarına kadar uzanan süreç üzerine yaptığı okumada, Osmanlı Devleti'nde ilk zamanlarda merkez ve çevre arasında değerlerin aynı olmasından dolayı bazı konular istisna olmak üzere

merkez ile çevre arasında sıkıntı yaşanmadığını belirtmiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nin gerileme dönemine girmesiyle birlikte değerler sisteminin yeniden oluşturulması sürecinde merkez ile çevre arasında çatışmaların olduğunu ve bunun Cumhuriyet Dönemi'nde de devam ettiğini, benzer sıkıntıların bu dönemde de yaşandığını savunmuştur.

Türkiye'de merkezin ve çevrenin sahip olduğu değerlerin birbirinden farklılaşmasıyla birlikte merkez ile çevre arasında günümüze değin süren kümülatif bir mücadele gündeme gelmiştir. Yaşanan bu mücadele çok partili siyasi hayata geçişle birlikte başka bir boyuta evrilmiştir. Nitekim 1950 yılında Demokrat Parti (DP)'nin iktidara gelmesiyle başlayan ve günümüze kadar süren mücadelede çevrenin merkezileşmesi, diğer bir deyişle çevrenin merkeze konumlanması, süreç içerisinde çevre aktörlerinin temel hedefleri haline gelmiştir. Bu hedef, AK Parti iktidarlarında gerçekleştirilen değişim ve dönüşümler sonucunda merkez-çevre ikiliğinde çevre lehine ciddi bir kazanıma evrilmiştir.

Değerler sistemi üzerinden yaşanan ve Türk siyasal hayatı açısından belirleyicilik arz eden gelişme ve değişimlerin merkez-çevre teorisi penceresinden incelenmesi, bu çalışmanın altyapısını oluşturmaktadır. Burada çevrenin merkezileşme hedefi doğrultusunda kendisini engellemeye çalışan merkezin aktörlerine karşı verdiği mücadele esas alınarak tarihsel sürece değinilmiş ve çalışmanın sinayıcı sorularına cevap aranan AK Parti dönemi üzerinde durulmuştur. Oluşturulan bu altyapı doğrultusunda çevrenin merkeze konumlanma süreci, AK Parti iktidarlari dönemi boyunca söylem ve politikalar üzerinden incelenmiştir.

Son olarak ifade etmek gerekir ki bu tez çalışması, merkez-çevre teorisini bir araç olarak kullanıp Türkiye'de çevrenin merkeze konumlanma odaklı mücadelesi noktasında nasıl bir süreçten geçtiğini ve bu süreç içerisinde hangi yöntemleri kullanarak merkeze konumlandığını sorgularken, ayrıca merkezin değerlerinin nasıl değiştiğini göstermek amacını da gütmektedir. Bunu yaparken çevre lehine değişen ve dönüşen yeni bir merkezin tanımlanmasına da yer verilecektir. Ancak günümüzde gelinen nokta itibarıyla bu yeni merkezin karşısında yer alabilecek “yeni çevre” bu çalışmanın kapsamı dışında olup başka bir çalışmanın konusunu içermektedir.

Çalışmanın Amacı

Bu çalışmanın temel amacı, AK Parti iktidarının başladığı 2002 yılından günümüze kadar devam eden dönemi merkez-çevre teorisinin araçsallığıyla ele alarak, çevrenin merkeze yol alma ve burada konumlanma sürecini analiz etmeye çalışmaktır. Bahsi geçen AK Parti dönemi, günümüz itibarıyla yüz yıllık Cumhuriyet'in yirmi yılı aşkın bir dönemini ifade etmektedir. Doğal olarak, merkez-çevre ilişkilerinin dönüşümü noktasında geliştirilen politika ve söylemler geniş bir hacme sahiptir. Söz konusu geniş hacim, tez çalışmasının tüm bu politik ve söylem eksenli gelişmeleri derinlemesine ve ayrıntılı bir biçimde ele almasına bazı sınırlılıklar katmıştır. Bu nedenle, bu çalışma, AK Parti döneminde merkez-çevre ilişkilerinin dönüşümünü çevrenin merkezileşmesi noktasında incelerken, bu dönemde yaşanan tüm ilgili gelişmeleri inceleme iddiası ile çalışmada yer verilen gelişmelerin tüm dönüşümü açıklayıcı olduğu iddiasını taşımamaktadır. Bunun yerine daha çok, çevrenin geleneksel seküler merkezin yerini alması noktasında öne çıkan ve belirleyiciliği yüksek politik, bürokratik, dini, eğitimsel ve sosyo-kültürel alan bazlı çevrenin günümüzde geline nokta siyasi ve kültürel baskınlığını öne çıkaran gelişmelerin tasvirini hedeflemektedir. Yine belirtmek gerekir ki, tez çalışmasında bu alanlardaki gelişmelere yer verilirken, yer verilmeyen diğer (ekonomik, sanatsal vb.) alanların belirleyiciliğinin olmadığı iddiası gündeme getirilmemektedir. Çalışma, Mardin'in merkez-çevre yaklaşımı esas alınarak, teorisinin temel dinamik ve iddialarının neler olduğu, Türk siyasi hayatında merkez-çevre mücadelesi kapsamında öne çıkan dinamiklerin hangileri olduğu ve nihayetinde AK Parti'yle birlikte merkez-çevre ilişkilerinin dönüşümü bağlamında geline süreçte çevrenin nasıl ve hangi yöntemleri kullanarak merkezileştiği gibi sorular üzerinde kurgulanmıştır.

Çalışmanın Yöntemi

Yöntem olarak teorik ve kavramsal bir araştırmadan kaynaklı betimleyici bir yaklaşım benimsenmiştir. Veri analizi noktasında ise literatür taraması ve dönem incelemesi yapılmak suretiyle tez konusunu oluşturan araştırma sorularına cevap aranmıştır.

Bu çalışmanın, Türk siyasi hayatını merkez-çevre teorisinin çözümleyici araçlarından olan değerler sistemi üzerinden okumasındaki neden, Batılılaşma süreciyle birlikte başlayan değerler ikamesinin ortaya çıkardığı seküler-dindar ikiliğinin, merkez-çevre

mücadelesi bağlamında ülkenin siyasi tarihinde önemi yadsınamaz bir belirleyiciliğe sahip olmasıdır. Burada bu yapılırken, ülke siyasi tarihinin sadece seküler-dindar ikiliğiyle açıklanabileceği iddia edilmemektedir. Çalışmada, bir sosyal bilim dalı olan iktisatta sıkça kullanılan ceteris paribus mantığı işletilmiştir¹. Bu kapsamda, Türk siyasi hayatındaki diğer değişkenler sabit tutulup, merkez-çevre mücadelesinde seküler-dindar ikiliğinin belirleyici rolü öne çıkarılmıştır. Belirtilen bu çalışma yöntemi, günümüze değin bu ikili arasında değerler üzerinden yaşanan mücadelenin açıklanmasında ve çalışmanın esas amacını ihtiva eden çevrenin hangi süreç ve yöntemlerle merkezileştiği sorusuna cevap verilmesi noktasında faydalı olacaktır. Mardin'in, ülke siyasetini açıklamada “*anahtar*” gördüğü merkez-çevre teorisinin, ülkenin siyasi tarihinde yaşananları yorumlama konusunda yetersiz kaldığı eleştirisi karşısında ifade etmek gerekir ki, bir sosyal bilim dalı olan siyaset bilimi alanında yapılan bir çalışma, fen bilimlerinde olduğu gibi tartışması yapılamaz “*gerçekler*” sunmamaktadır. Nitekim eleştirel bir pencereden bakan bir akademik araştırmacı için Mardin'in ülkemize uyarladığı teori, ülke siyasi tarihini eksik yorumlayabilir ve de yetersiz kalabilir. Bir diğer akademik araştırmacı için ise yine aynı teori, ülke siyasetinin açıklanmasında bir “*bulmaca çözümleyici*” noktasındadır. Burada hangi görüşün “*gerçek*” olduğu, yukarıda belirtildiği üzere, saptanması zor bir niteliktir. Burada yapılabilecek en fazla şey, her iki araştırmacı görüşünün kendine göre doğruluğunun konuşulabilmesidir. Merkez-çevre yaklaşımının, Türkiye'deki modernleşme ve iktidar-muhalefet eksenlerini açıklama noktasında 1980'lerden itibaren neredeyse “alternatifsiz” bir paradigma haline gelmesine ve eksiklikleri olduğu kabul edilse dahi (Açıkel, 2006:32), siyasal hayatı değerler üzerinden okumasına verilen önemden dolayı çalışmada bu teorinin araçsallığı kullanılmıştır.

¹ Ceteris Paribus: Latince bir deyim olup “diğer tüm değişkenler sabitken” anlamına gelmektedir (Eğilmez, 2024). Bir problematiği çözümlerken tanımlanmaya çalışılan konunun analizinde, birçok değişkenin diğer bir deyişle etkenin, sabit olduğu varsayılarak bir ya da birden çok değişkeni esas alarak çözümleme yapma olanağı sağlayan bir varsayımdır (Adıyeke, 2020:130). Bu çalışmada Ceteris Paribus işletilirken yöneten-yönetilen ilişkilerinin belirlenmesinde diğer faktörlerin (örneğin ekonomi veya küresel gelişmeler vb.) rolünün olmadığı iddia edilmemektedir. Buna göre çalışmada bu ilişkilerin dinamiklerinin belirlenmesinde kültürel değerlerin daha önemli olduğu noktasından hareket edilmektedir. Nitekim kısa vadede ekonomik göstergelerin veya krizlerin önemli bir rolü olsa da uzun vadede kültürel dinamiklerin etkisini göz ardı etmek zordur.

Çalışmanın Önemi

Siyasal sistemlerde yaşanan siyasal süreç, yönetenler ile yönetilenler arasındaki etkileşimsel ilişkiden kaynaklanır ve bu ilişkinin içerdiği hususlar, toplumun siyaset kalıbını meydana getirir (Çaylak, 2018:6). Merkez-çevre teorisi, bu yöneten-yönetilen ilişkisini değerler açısından ele alması dolayısıyla Türk siyasal hayatını açıklama noktasında “*anahtar*” bir rol oynamaktadır. Nitekim söz konusu teorinin ülkemizde yaşanan siyasi gelişmeleri açıklamada pratik açıdan basit bir açıklayıcılığa sahip olması, Türk siyasal hayatını konu edinen çalışmalar için teoriyi önemli hale getirmektedir.

Gerçekleştirilen literatür incelemesinde, ülkemizde siyaset bilimi alanında yapılan lisansüstü akademik çalışmalarda merkez-çevre teorisi üzerine farklı okumaların yapıldığı saptanmıştır. Bu bağlamda, Türkiye’de merkez-çevre teorisi üzerine çalışılan tez kataloğunda 2005 yılıyla birlikte bir artış olduğu görülmektedir. Buna göre; merkez-çevre teorisi bağlamında modern dönem Türk siyasetinin analizini yapan Gülenler (2005), merkez-çevre ilişkileri ışığında Türkiye’de çok partili hayata geçişi inceleyen Gazi (2006), 1923-1980 dönemini esas alarak merkez-çevre okuması yapan Çolak (2009), Türk toplum yapısını merkez-çevre modeliyle açıklayan Morsümbül Aydaş (2009), merkez-çevreyi milliyetçilik üzerinden okuyan Gökmen (2013), merkezi ve çevreyi basındaki iktidar-muhalefet haberleri üzerinden okuyan Bilgiler (2014), yurttaşlık anlayışının değişimini merkez ve çevre ilişkileri açısından analiz eden Yapıcı (2016), merkez-çevre ilişkileri çerçevesinde Arsenit Skizması ve Babai Ayaklanması’na ilişkin inceleme yapan Şimşir (2018), merkez-çevreyi Şerif Mardin özelinde anlatan Karabulut (2020)’un yüksek lisans tezleri; merkez-çevrenin ilişkilerinde kullanılan araçların işlevselliğini konu edinen Savut (2018), merkez-çevreyi sekülerleşme üzerinden okuyan Baş (2023) ve Cumhuriyet’e geçiş sürecinde Doğu Anadolu Bölgesi’ndeki mevcut merkez-çevre ilişkilerini ele alan Akgümüş (2023),’ün doktora tezleri olmak üzere çeşitli akademik çalışmalar tespit edilmiştir.

Yapılan literatür incelemesinde bütüncül bir tarihsel arka planla çevrenin merkeze yol alma mücadelesinin günümüzdeki durumunu sorgulayarak çevrenin merkezileşip merkezileşmediği problematiğini konu edinen lisansüstü çalışmaların eksikliği tespit edilmiştir. Söz konusu eksiklik, bu konunun çalışılmasında baskın gelen bir etmen olmuştur. Bu kapsamda tekrara düşme pahasına da olsa ifade etmek gerekir ki, bahsi geçen lisansüstü tezler, analiz ettikleri konular ve dönemler itibarıyla çevreye ve merkeze

yönelik anlatımda merkezin çevre lehine dönüşümünü bütünsel bir bakış açısıyla ele almamıştır. Aslında bu çalışma, söz konusu tez kataloğunda yer alan tezlerden farklı olarak, AK Parti döneminde çevrenin geleneksel merkezin yerini alması anlamına gelen çevrenin merkezileşmesine yol açan merkez-çevre ilişkilerinin kurumsal sarsıntılarını ve dönüşümünü teorik ve tarihsel arka planla analiz edip literatürdeki bu boşluğun doldurulmasına katkıda bulunmayı hedeflemektedir. Nitekim bu tezin çıkış noktası; günümüzde çevrenin merkezileşmesinin ülkenin her alanında kapsayıcılığa sahip olmasıyla beraber, ülke yönetiminde geleneksel merkezin artık işlevselliğini yitirdiğine olan inançtır.



1.BÖLÜM: MERKEZ-ÇEVRE TEORİSİNİN KURAMSAL ÇERÇEVESİ

Amerikalı sosyolog Edward Shils tarafından ortaya atılan merkez-çevre teorisi, mevcut bir toplumda merkez ve çevre aktörleri arasında yaşanan değer odaklı siyasi mücadeleyi esas alan bir yaklaşım olarak tanımlanabilir. Bu kapsamda merkez-çevre teorisini anlaşılır kılabilmek adına birinci bölümde merkez-çevre teorisinin kavramsal ve tarihsel olarak ne ifade ettiğine, merkez ve çevre aktörleri ile bunların sahip olduğu değerlerin neler olduğuna değinildikten sonra teoriyi literatüre kazandıran Edward Shils'in yaklaşımı ile Şerif Mardin'in bu teoriyi ülkemize nasıl uyguladığı üzerinde durulacaktır.

1.1.Tarihsel Açıdan Merkez-Çevre Teorisi

Siyasetin odaklandığı ana temalardan biri devlet, diğeri ise iktidar konusudur. Devlet ve siyasal iktidar birbirine içkin olduğundan, buradaki esas mesele devlette kimin iktidar olduğu ve bu iktidarın nimetlerinden kimin yararlandığı meselesidir. Bu bağlamda siyasette iki temel taraftan bahsedilebilir. Bunlardan ilki, küçük bir grubun oluşturduğu, iktidarın nimetlerinden yararlanan ve ülke halkının çoğunluğuna yönelik orantısız bir buyruk verme gücünü elinde bulunduran elitler; ikincisi ise bu elitlerin idare ettiği ve toplumun çoğunluğunu oluşturan halk kesimidir (Kurtbaş, 2017:180). Merkez-çevre teorisi, söz konusu bu iki kesimin mücadelesinin açıklanmasında önemli bir araçsallık içermektedir. Merkez-çevre teorisi, toplumsal olarak gücün ve rızanın şekillenmesi sürecinde karar alma noktasında kim ya da kimlerin hangi koşullarda etkin olduğunu ve bu karar alıcıların dışında kalan çoğunluğun bu kararlardan etkilenmesini konu edinen bir yaklaşım olarak siyaset biliminde sıkça başvurulmuş bir teori olarak önemini korumaktadır. Amerikalı sosyolog Edward Shils'in 1961 yılında kaleme aldığı *makaleyle*² literatüre giren merkez-çevre teorisi, en kapsamlı tanımıyla, karar alıcı pozisyonda yer alan kişi, grup ve kurumları kapsayan merkez ile bu merkezin almış olduğu söz konusu kararlardan etkilenen çevre aktörleri arasındaki bazen çatışmayı bazen iş birliğini barındıran ilişkileri analiz eden bir model olarak ele alınabilir. Bir toplumun siyaset arenasında yaşanan

² SHILS, Edward, (1961), "Centre and periphery", The Logic of Personal Knowledge: Essays Presented to Michael Polanyi, Routledge and Kegan Paul.; Türkçesi için bkz. Shils, Edward, "Merkez-Çevre", Çev.Yusuf Ziya Çelikkaya, Türkiye Günlüğü, sayı:70, s.86-96.

mücadele süreçlerinin açıklanmasında kullanılan bir araç olarak merkez-çevre yaklaşımı, temelde toplumların sahip olduğu bir merkez ve bu merkezin çevresinde yer alan çevre fenomenleri üzerine kuruludur. Merkez-çevre teorisinde merkez; belirleyici, önemli ve değerli olanı belirtirken, çevre; belirlenen, etkilenen ve kontrol edileni belirtmektedir (Demir ve Acar, 2005:278). Merkez denilen yapı içerisinde homojenlik ve organize durum mevcutken, çevre ise görece daha dağınık ve heterojen bir durum sergilemektedir. Merkez ile çevre arasında yukarıda ifade edilen mücadele çoğunlukla yönetici seçkinci kesim ile halk arasında ya da toplum ile devlet arasında yaşanmaktadır. Bu mücadele sırasında çevre, merkezin tasarruf yetkisini üzerinde hisseden ve etkin olmayan bir kesim olarak öne çıkmaktadır. Nitekim yine bu bağlamda çevre, iktidar gücüne ortak olamayan ve merkezi güce sürekli bir varsılık sağlayan kesim olarak da ele alınabilir (Dursun, 2006:125).

Şerif Mardin'in merkez-çevre teorisini ülkemiz literatürüne kazandırdığı "*Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez Çevre İlişkileri*" ismiyle Türkçe'ye çevirisi yapılan makalesi, orijinal dili İngilizce olarak 1973 yılında *Daedalus Journal* dergisinde yayınlanmıştır.³ Mardin'in bu akademik çalışması, Shils'in ortaya attığı merkez-çevre kavramlarının Türk toplumuna uyarlanmasını içeren akademik bir çalışma olarak ciddi bir bilinirlik kazanmıştır (Gülener, 2007:39). Mardin, teoriyi ülkemiz siyasetine uygularken Shils'ten farklı olarak teorinin mihenk taşı sınıf çatışması yerine yöneten-yönetilen olgusu üzerine yerleştirmiştir. Türk siyasetine Mardin'in uyarlamasıyla giren merkez-çevre teorisi bağlamında Mardin, söz konusu çalışmasında Türk siyasal hayatının bir döneminin, halktan soyutlanmış bir merkezin, jakoben⁴ bir idare yaklaşımıyla halka rağmen halk için kararlar alıp bu kararları uyguladığı, patronaj ilişkisi temelli bir tavır üzerinde yükseldiğini savunmaktadır (Kurtbaş, 2017:185). Mardin'in merkez-çevre teorisi zaman içerisinde paradigma statüsünü kazanacak kadar ünlenmiş ve anonimleşmiştir (Çınar, 2006:153). Merkez-çevre teorisi hakkında yapılan bu giriş anlatısını takiben, çalışmanın bu bölümünün diğer alt başlıklarında kapsamlı bir anlatımla

³Makalenin Türkçe çevirisi, aynı başlığı taşıyacak şekilde 1975 yılında yayınlanmıştır (Political Participation In Turkey- Historical Background And Present Problems, Boğaziçi Yayınları). Bu çalışmada aynı esere yapılan atıflar makale derlemesinin yapıldığı Türkiye'de Toplum ve Siyaset, Makaleler-1,25.Baskı, İletişim Yayınlarından çıkan eserden alınmıştır.

⁴ Jakobenizm: Kendi hedeflerini topluma dikte eden, halkın devrimci amaçları anlayamayacağına inanarak, amacın gerçekleşmesi için her türlü aracın kullanılmasını meşrulaştıran devrimci bir zihniyeti ifade etmektedir (Scruton, 2007:351). 1789 Fransız İhtilali sırasında ortaya çıkan bu akım, daha çok burjuvazi kökenli bir düşünce yapısı olup tepeden inmecî bir yaklaşım içermektedir.

merkez-çevre teorisinin kuramsal çerçevesi oluşturularak çalışmanın problematiğine cevap verilebilmesinin altyapısı hazırlanacaktır.

1.2. Merkez Çevre Teorisi'nin Genel Çerçevesi

Edward Shils'in siyaseti açıklamak için geliştirdiği kavramsal bir araç olarak merkez-çevre teorisi, her toplumun bir merkezi ve çevresi olduğu savıyla siyaset mecrasında yaşanan süreci açıklamaktadır. Söz konusu merkez-çevre kavramları, ilk kez Edward Shils tarafından 1961 yılında yayınlanan söz konusu makalesinde gündeme getirilmiştir. Shils, bu makalesinde öncelikle merkezi alan ve merkezi değerler sistemini belirtmekte, ardından modern toplumlar ile Batılı olmayan toplumları mukayese ederek açıklamalarını sunmakta ve çözüme ilişkin tavsiyelerini sıralamaktadır.

Shils, tüm toplumların bir merkeze sahip olduğunu ifade eder. Shils'in merkez-çevre yaklaşımında merkez, içerisinde yer aldığı toplumda her türlü yönetim gücünü elinde bulunduran, sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan her türlü olanağa sahip kesimdir. Yine bu yaklaşımda çevre olarak kavramsallaştırılan kesim ise merkezin aldığı kararlara uymak zorunda kalan, yönetimde söz sahibi olmayan, merkezin her türlü ihtiyacını karşılayan, merkezin sahip olduğu avantajlara ve olanaklara sahip olmayan kesimdir (Shils, 2002:86). Shils'in “merkez” kavramsallaştırmasıyla ifade ettiği şey, toplumun bütünleşmesine yarayan bir oluşumdur. Bu kapsamda merkez kavramının kültürel boyut ve kurumsal boyut olmak üzere iki boyutu olduğu söylenebilir. Shils'in kullandığı terminolojide, merkez hem topluma istikamet çizen değer ve inançları hem de bu değer ve inançlar temelli inşa edilmiş kurumlar sistemini ifade etmektedir. Kültürel boyut açısından merkez, halkı idare eden semboller, değerler ve inançlar sisteminin odak noktasıdır. Bu bağlamda merkez deyim yerindeyse kutsallık ifade eden bir özelliğe sahiptir. Shils'e göre bu kutsallığa dayanarak, her toplumun bir “*resmi dini*” olduğu rahatlıkla ifade edilebilir (Gönenç, 2006:130). Yine Shils'e göre söz konusu merkezi değerler sistemini merkezi kılan şey, toplumun kutsal saydığı ile buna bağlı olarak onunla kurulan spesifik ilişkidir (Shils, 2002:86). Shils'e göre bu süreçte merkez söz konusu değerler marifetiyle halkın idarecisi kesimine evrilmektedir. Shils bu yaklaşımında toplumun sahip olduğu değerlere ve sosyo-kültürel sahadaki farklılaşmaya değinmekte, dikkati bu konulara çekmektedir (Korkın, 2020:253).

Merkez-çevre yaklaşımında Shils'e göre, toplumu meydana getiren siyasi yapı, dini oluşum, ekonomi, üniversite, statü düzeni gibi alt sistemlerin her biri kendi sistemi içerisinde kimi elitlere sahiptir. Söz konusu elitler, örgütün varlığını devam ettirme, üyelerin davranışlarını kontrol etme ve ideallerini gerçekleştirmeye ilişkin kararlılık sergilerler. Shils, elitlerce alınan bu kararları o toplumun merkezi değerler sistemi olarak kabul etmektedir (Shils, 2002:2). Yine Shils'e göre, yönetici grubun gücü, kendisinin merkezi sistemde sahip olduğu kimi kritik konumlara yönelik görevlerinden ileri gelmektedir. Elitler kendi aralarında eşit konumda değildirler. Bu eşitsizliğe rağmen, merkezi sistemin elitleri arasında genel anlamda kapsamlı bir mutabakat olduğu söylenebilir (Shils, 2002:12).

Shils'e göre, merkezi değerler sistemi toplumun merkezi alanı anlamına gelmektedir. Bu değerler sistemi, toplumun kutsal saydığıyla olan spesifik ilişkisi ve idareci kesim tarafından özümsemesinden kaynaklı olarak merkezidir. Shils, merkezi değerler sisteminin halk tarafından tamamen sahiplenilen ve özümsenen inançlar ve değerler sistemi olduğunu savunmamakta; aksine her zaman için hem yönetici bireylerin değerler sistemi içinde, hem de halk kesimleri arasında, değerlerin ve inançların homojenlik göstermediğini ifade etmektedir (Shils, 2002:2). Merkez, sahip olduğu ve herkesi etkileyebilecek büyüklükteki gücünü, varlık sebebi olan söz konusu değerler sisteminden ve inançlardan almaktadır. Bundan dolayı merkez, toplumu idare eden değer ve inançların da merkezini ifade etmektedir. Merkez olarak ifade edilen olgu, değer ve inançların yanı sıra bu değer ve inançlar sistemi üzerine kurulan tüm kurumları da kapsamaktadır. Shils, merkezi değer sistemlerinin merkezi olmasının nedenini ise toplumu yönetenlerin bu değerleri savunması ile açıklamaktadır. (Shils, 2002:86). Merkez ile çevre arasındaki çatışma ya da uyuma durumu, merkezin değerlerinin halkla ve onun değerleriyle olan ilişkisiyle ifade edilebilir. Diğer bir deyişle, halkın merkezin değerlerini kabul etmesiyle veya merkezin sahip olduğu değerlerini çevreye aktarabilecek, yayabilecek ve özümsetebilecek mekanizmalara sahipliğiyle ilişkilidir. Shils, modern öncesi toplumlardan günümüze doğru yapılacak bir okuma sonucunda merkezi değerlerin halka doğru yayılımının sürekli arttığını ve bunun neticesinde merkez ile çevre arasında değerler konusunda geçmişte açılan mesafenin daraldığını savunmaktadır. Shils, merkez-çevre arasındaki mesafenin daralmasını, çevrenin merkezi değerler sistemini özümsemesi; diğer bir deyişle, çevrenin, merkezin bu değerlerini kendi değerleri gibi

görerek kabullenmesine atıfta bulunarak, merkez ve çevre arasında yaşanan bu mesafe daralmasının merkez ile çevre arasında bir entegrasyona yol açtığını savunmaktadır (Shils, 2002: 95).

Shils'in merkezi olarak betimlediği alan, diğer yandan eylemselliği de içermektedir. Söz konusu alan; şahıslar, roller, statü düzeni, yakınlık barındıran patronaj ilişkileri ve politik organizasyon gibi birçok oluşumun etkinliklerinden oluşmaktadır. Diğer bir deyişle değerlerin, inançların ve rollerin somutlaştığı bir alan oluşmaktadır. Yine Shils'e göre bu kurumlar; temelde umumi bir gücü, kümelenmiş çalışanları, bireysel münasebetleri, anlaşmaları, simgesel değerleri ve ortak bir toprağı paylaşmaktan kaynaklı toplumsal bağlılık durumunu ifade etmektedir (Shils, 2002:87).

Toplumun merkezi bakımından değerler kümesi ile kurumlar düzeni bir yekparelik durumu arz etmektedir. Ancak bu yekpareliğin mevcudiyeti, toplumu oluşturan bireylerin çoğunluğunun merkezin belirlediği değerler sistemini özümsemişliğini ifade etmemektedir (Shils, 2002:87). Fakat merkezin belirlemiş olduğu bu değerler sisteminin kapsadığı değerler, toplumun sahip olduğu kültüre ilişkin spesifik örnekler barındırması ve bu değerlerin üst yönetici sınıf tarafından benimsenmesi nedeniyle kutsal gibi kabul edilmeye başlanmaktadır. Söz konusu bu kutsallık, merkezin hem değerler hem de kurumlar bağlamında elinde tuttuğu otoritenin esas dayanağını şekillendirir (Shils, 2002:88).

Shils için merkezin oluşturduğu ve benimsediği değerler sisteminin sürdürücüsü bizzat devletin kendisidir (Shils, 2002:91). Nitekim devlet, kendisindeki otoriteyi toplumun en alt tabakasına kadar nüfuz ettirmenin çabası içerisinde. Bu bağlamda merkezi değerler, devletin bizzat organizasyonu ve bürokratik elitler vasıtasıyla ülkenin her kesimine yayılmak istenmektedir. Söz konusu elitler, bu hususta itaati kabullenenleri ödüllendirme, değerlere karşı çıkanları ise cezalandırma yoluna gitmektedirler. Merkezin elitlerinin bu denli güçlü olmasının nedeni, o ülkede önemli konumlarda yer almalarından kaynaklanmaktadır. Bu konumların önemi, merkezi atanmalar ve seçkin kesimin menfaatleri gereği aralarında ortak bir görüntü arz etmelerinden dolayıdır (Shils, 2002:92).

Merkez ve çevre fenomenlerini modernleşen toplumlarla ilintili şekilde yorumlayan Shils'e göre:

“Bütünleşmiş bir ekonomik sistemin varlığı, şehirleşmenin ve eğitim imkânlarının toplumun geniş kesimlerine yayılması, toplumun farklı kesimlerinin birbirleriyle daha fazla temasa geçmesi, merkezin değer sisteminin çevre tarafından daha fazla benimsenmesini sağlayacaktır. Bu toplumlarda merkezi değer sistemi çevre tarafından daha kolay kabul görmüş, böylece toplumsal karşı karşıya gelmeler, toplumsal ilerlemenin dinamik unsuru olabilmiştir. Batı’nın modern toplumlarında, merkezi değer sistemi, üyelerinin kalplerine, daha önceki herhangi bir toplumda şimdiye kadar başarmış olduğundan çok daha derin biçimde işlemiş, böylece Batı toplumlarında merkez ve çevre diğer toplumlara göre daha bütünleşik bir hâl göstermiştir. Bu durum Batılı insanın vatandaş halini almasını kolaylaştıran temel etkenlerden birisi olmuştur” (Shils, 2002:93).

Shils’e göre, merkez ile çevre arasında yaşanan gelişmeler; iletişim teknolojisindeki ilerlemelerin sonucu olarak kişisel özgürlük noktasındaki genişlemelerle birlikte merkez ile çevre arasındaki mesafe daralmış; bunun neticesinde merkez ile çevre arasındaki sınırlar muğlak bir hale bürünmüştür (Shils, 2002: 96).

Shils için merkezi değerler sisteminin en başat taşıyıcısı devletin kendisidir. Devlet, uhdesindeki güç marifetiyle merkezi değerleri topluma yaymak için mücadele verir. Bunu yaparken bürokratik elitleri araç olarak kullanır. Bu elitler, söz konusu değerleri topluma benimsetme noktasında kendisine itaat eden bireyleri ödüllendirme, itaat etmeyenleri de cezalandırma mekanizmasını işletmektedir. Son olarak ifade etmek gerekir ki Shils, Batı toplumunda merkezi değerlerin çevre tarafından daha rahatça kabul etmesine giden süreçte, şehirleşme ve eğitim olanaklarının halkın geniş bir kesimine yayılmasının ve toplumun farklı kesimlerinin birbiriyle daha fazla temas halinde olmasının çok etkili olduğunu savunmuştur (Gülener, 2010:162-163).

Toplumsal ilişkileri ve siyasal hayatın oluşması sürecini değerler sistemi üzerinden okuyan merkez-çevre teorisi, özünde elit teorilerinin bir etkilenmesi olarak değerlendirilebilir. Ayrıca merkez-çevre teorisinin açıklayıcı çıpasının değerler ve inançlar gibi kültürel kimlikler üzerinden yapılması, bir bakıma toplumsal ve siyasal alt ve üst yapının oluşumunu ekonomik bazlı bir savaşımla okuyan Marksist yönetime bir alternatif, bir çeşit sosyo-kültürel analiz olarak öne çıkmıştır (Açıkel, 2006:49). İlk kez Shils ile gündeme gelen bu analiz biçimi, Türk siyasi literatürüne 1970’li yıllarda Mardin’in çalışmasıyla, ülkede alan çalışmaları yapan akademi dünyası için gündem olmaya başlamıştır. Mardin, Shils’in kuramsallaştırdığı bu yaklaşımı doğrultusunda Türk

siyasal hayatındaki sosyo-politik gelişmeleri açıklamaya çalışmış ve Shils'in bu yaklaşımını da Türk siyasal hayatını açıklayacak bir “*anahtar*” olarak ifade etmiştir (Mardin, 2024:1).

1.3. Şerif Mardin'in Merkez-Çevre Yaklaşımı

Toplumun küçük ve elit bir azınlık tarafından yönetildiğine vurgu yapan elit teorileri, Platon'dan günümüze kadar birçok düşünür ve siyaset bilimci tarafından gündeme getirilmiştir. Bu teoriler, yöneten ve yönetilen ayrımı üzerinden “toplumu kimin yönettiği” ve “politik kararları kimin aldığı” soruları üzerine odaklanmaktadır (Çaylak, 2018:14). Elit teorisini sistemli hale getiren ve teorinin öne çıkan düşünürü Mosca'ya göre her toplumun yöneten ve yönetilen olmak üzere iki toplumsal sınıfı bulunmaktadır. Yönetenler olarak adlandırılan sınıf azınlık bir gruptan meydana gelir ve her zaman için çoğunluğa hükmeder. Bu azınlığın, çoğunluğa hükmetmesindeki temel neden, azınlık grubun az sayıda olmaları ve organize olmalarından doğan güçlü oluşturmalarıdır (Meisel, 1962:40'dan aktaran: Arslan, 2003:118). Kısa bir tanımlaması yapılan elit teorilerinin çalışma açısından önemi, Mardin'in söz konusu teorisinin de bu teori başlığı altında değerlendirilmesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Mardin, merkez-çevre teorisini Türk siyasi hayatına uygularken yöneten ve yönetilen fenomenlerinden yararlanmıştır. Mardin'in merkez-çevre yaklaşımı çerçevesinde Türk toplumsal yapısını incelerken gerçekleştirdiği okuma formu, Batılı olmayan toplumların Batıya göre eksiklikleri üzerinden değil, toplumun sahip olduğu sosyolojik gerçeklikler esas alınarak yapılan bir okuma biçimidir (Yorgancılar, 2017:295). Osmanlı'da başlayıp günümüze değin süren modernleşmenin geçirdiği süreç ve bu sürecin sonuçları, birçok sosyal bilimcinin üzerinde çalışmalar yürüttüğü bir alan olmuştur. Bu sosyal bilimcilerin önemli isimlerinden biri de Şerif Mardin olmuştur. Mardin, merkez-çevre teorisini ülkemize uyguladığı çalışmasında çok yönlü ve farklı bir boyutla değerlendirdiği Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi modernleşmesini, merkez ve çevre aktörleri arasındaki dini ve kültürel kopukluklar bağlamında ele almıştır (Gökmen, 2013:2). Din sosyolojisi, siyaset sosyolojisi ve düşünce tarihi sahalarından yaptığı çalışmalarla Türk toplumsal yapısını incelemeye çalışan Mardin, bu çalışmalar kapsamında Batı dünyasının Osmanlı'ya olan etkilerini incelemiş, 1960'lı yıllardan itibaren ise kültürel öğelerin toplumsallığa olan etkilerini analiz etmiştir. Batı düşünce dünyasının, Antik Yunan'dan günümüze kadar

süren kümülatif bir gelişimin bir ürünü olduğunu ifade eden Mardin, Osmanlı-Türk toplumsal yapısının böyle bir düşünce sistemi içerisinde değerlendirilemeyeceğini savunmuştur. Bunun yerine, kültürel ögelerin belirleyiciliğini esas alan bir bakış açısının doğru olacağını ileri sürmüştür (Bayramoğlu, 1990:119).

Mardin, merkez-çevre teorisini Türk siyasi hayatına uyarladığı makalesinde Türk siyasetini Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinden Türkiye'nin 1970'li yıllarına kadar olan dönemi kapsayacak şekilde yaşanan siyasi süreçleri merkez-çevre bağlamında ele almıştır. Mardin'in Türkiye'de iktisadi düşüncenin gelişimi, sosyal gruplaşmanın tarihsel belirleyicileri, Cumhuriyet devrimlerinin tarihselliği ve Tanzimat dönemiyle beraber yaşanan Batılılaşmanın sosyal yansımaları üzerine yaptığı kapsamlı okumalar, merkez-çevre üzerine kaleme aldığı söz konusu bu çalışmasına önayak olmuştur.

Mardin, Türk siyasi hayatı üzerine yaptığı okumalarında yaşanan süreçlerin, esasında yöneten-yönetilen ilişkilerine bağlı olarak merkezin çevre aktörlerini kendi kontrolünde tutmak için gösterdiği çabalar bütünü olduğunu ifade etmektedir (Özdemir, 2008:301). Bu bağlamda Mardin'in düşünce dünyasında merkez ile çevre arasında bir kutuplaşma vardır. Merkez, devlet adına yapılması icap eden şeylerin bütünü iken; halk adına yapılması gereken her şeyin toplamı ise çevreyi tanımlamaktadır. Merkez ve çevre arasındaki kutuplaşma; bireyi öne çıkaran bir toplumsallık içeren çevre ile, bir nevi bloklar toplumu oluşturmaya çalışan ve devletin egemenlik kurma marifetiyle denkleşen merkez arasındaki kutuplaşmayı ifade etmektedir (Çaylak, 2008:96).

Mardin, merkez-çevre teorisi kapsamında Türk toplumunu ve siyasi tarihini daha geniş bir açıyla değerlendirilmesi için Osmanlı Devleti ile Batılı devletler arasında yapılacak bir mukayesenin daha isabetli olacağını belirtmiştir (Mardin, 2024:35). Mardin, bu bağlamda yaptığı değerlendirmede, Osmanlı Devleti'nde yöneten ile yönetilen arasında uzlaşmayı sağlayacak kesimlerin olmamasından dolayı merkez ile çevre arasındaki ilişkilerin her daim tek boyutlu ve çatışma içeren bir görünüm arz ettiğini belirtmiştir. Mardin'e göre bu görünüm, Türk siyasal düzeninin temelindeki en ciddi kopukluk olarak yüzyıldan fazla süren modernleşme sürecinin sonrasında da varlığını devam ettirmiştir (Mardin, 2024:38).

Söz konusu çalışmasında merkez-çevre ilişkilerini Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinden itibaren inceleyen Mardin, merkez-çevre ilişkileri çerçevesinde açıklama getirdiği Türk siyasi hayatında gündeme gelen problemlerin Osmanlı'nın toplumsal

yapısıyla ele alınması gerektiğini savunmuştur. Mardin, Türk siyasi hayatında merkez-çevre yaklaşımı çerçevesinde gözlemlediği ve açıklama getirdiği sorunlarda incelemesine öncelikle Osmanlı'nın toplumsal sistemini ele almakla başlamıştır. Osmanlı toplumunda bulunan yöneten-yönetilen farklılaşmasının portresini temel hatlarıyla ifade ettikten sonra günümüze olan yansımalarını açıklamaya çalışmıştır (Morsümbül Aydaş, 2009:32). Mardin'in merkez-çevre yaklaşımı temelli söz konusu çalışması, Osmanlı Devleti ve Cumhuriyet Türkiye'si olmak üzere iki farklı dönem okuması gerektirmektedir. Bunun nedeni olarak merkez ve çevrenin içeriğinde ve merkezin benimsediği değerler sisteminin sosyolojik alanla münasebetinde güncel bağli olarak değışikliklerin meydana gelmesi gösterilebilir. Nitekim Shils'in de ifade ettiği gibi, toplumların politik ihtiyaçlarının değışik seviyelerde evrilebileceği; bu bağlamda toplumların farklı dönemlerde politik ihtiyaç seviyelerinde aynı noktada olmayacakları bilinmektedir (Shils, 2002:96). Mardin de bahsi geçen dönemsel değışim ve kültürel farklılaşma hususuna dikkat ederek merkez-çevre ikileminin portresini çizmiştir. Böylelikle Mardin'in ifade ettiği merkez-çevre yaklaşımı, Türk siyasi hayatındaki değışimleri de kapsamından kaynaklı olarak Shils'in yaklaşımındaki tek boyutlu bir oluşumdan farklı şekilde daha fazla bir içerik okuması içermektedir (Korkın, 2020:254). Mardin'e göre Batı'da modern devletin kurulmasında esas faktör olarak kabul gören merkezileşme sürecinde feodal bazlı yapı, feodal aristokratlar, şehirler ve kasabalar; ilerleyen süreçte ise sanayi emeği aracılığıyla verilen mücadele sonrasında uzlaşma yolunu seçmiştir. Bu uzlaşma sonucu özerk sınıflar ortaya çıkmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nde bu türden bir karşı karşıya gelme olmamıştır (Mardin, 2024:36-37). Mardin'e göre, Osmanlı Devleti'nin bir küme halinde elinde tutmayı başardığı bürokrasinin yanı sıra, devletin faallğine aracı olan değerler sistemi de merkeziliğin diğer bir ifadesi olarak kabul edilir.

Mardin, yaptığı söz konusu çalışma ile Osmanlı Devleti'ndeki merkez-çevre çatışması üzerine imparatorluk içindeki heterojen yapının varlığını ele alarak geniş ölçüde bir okuma yapmıştır. Mardin'e göre Osmanlı İmparatorluğu, güçlü bir bürokrasi ve üzerinde merkezi denetimin olduğu bir ordu oluşturma konusunda başarılı olmuştur. Buna karşın Osmanlı ahalisi, tümüyle bu başarı çerçevesinin içine girmiyordu. Nitekim bu bağlamda soy sopa bağli olarak varlığını sürdüren soylu grupların, tarikatların ve özerk güçlerin merkezden kopukluk durumu yaşanıyordu (Mardin, 2024:39).

Yukarıda bahsi geçen kopukluk alanlarından bir diğeri ise devlet ile Anadolu'nun göçebeleri arasında yaşanmakta olan kopukluktu. Mardin, söz konusu kopukluğun okumasını, Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarının ve devleti genişletme faaliyetlerinin sonucunda savaşta kazanılan ganimetin dağıtımına dayanan sistem üzerinden yapmaktadır. Göçer Türkmen grupları, ilk etapta bu paylaşımda payına düşeni almakta iken; sonraki aşamada kentsel ve merkezi bir yönetim anlayışına doğru bir yaşam şekli üstünlüğü ele geçirince, yeniden dağıtım ve savaştan pay verme konusu eskisi gibi işlememiştir. Nitekim bu değişim sürecinde Türkmenler, söz konusu dağıtımdan payına düşeni alamadılar. Bu sistemdeki zorunlu değişikliklerle birlikte gazilik geleneğindeki varisler ve devletin kurum temsilcileri arasında bir mücadele varlığını devam ettirdi. Mardin, bu noktada kentli nüfus arasında göçerlere yönelik bir karşıtlık olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Osmanlı okumuşlarının, uygarlığı şehir ile göçebelik arasındaki bir mücadele olarak gördüklerini ve göçebeliğe yönelik tüm olguları küçümseyen bir düşünce kalıbına sahip olduklarını ifade etmiştir (Mardin, 2024:39). Mardin, merkez-çevre mücadelesinde başka bir kopukluk alanı olarak dikkatimizi fetihle birlikte Osmanlı öncesi soylular zümresinden kalan izlere ve yükselişleri Osmanlılarla birlikte olan taşradaki kimi ailelere şüpheyile bakılmasına çekmektedir. Bilakis Mardin, taşrayı din sapkınlığının merkezi ve taht üzerinde hak iddia edenlere ev sahipliği yapan mekân olarak ele almaktadır. Buraları, din eksenli ya da tarikat kökenli isyanların çıkış noktası olan çevre olarak ifade etmektedir. Yine Mardin'e göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun büyümesiyle beraber ele geçirdiği yeni topraklardaki toplumsal kurumlara ve burada yer alan mahalli törelere özerklik sağlayarak, ayrıca etnik, dini ve bölgesel özelliklere ilişkin merkezilik içermeyen anlaşma zeminini oluşturarak bünyesine yeni kattığı heterojen yapıları yönetmeye çalışmıştır. Burada dikkat edilmeye çalışılan husus, mümkün olduğu kadar çevre ile çatışmamak olmuştur. Nitekim bu noktada gevşek bağların fayda verdiğini gören Osmanlı idaresi, kapsamı geniş bir entegre sürecine girmemiştir. Böylelikle Osmanlı'nın imparatorluk döneminde merkez ve çevre birbiriyle çok gevşek ilişkileri bulunan iki dünya olarak tanımlanabilir (Mardin, 2024:39-40).

Mardin, yine aynı çalışmasında diğeri bir mücadele ve kopukluk alanı olarak merkezi temsil eden bürokratlar ile çevreyi temsil eden halk arasında ortaya çıkan rahatsızlıkları ve çatışmayı gündemine almıştır. Bahsedilen çatışma, merkez ve çevre arasında meydana gelen tek boyutlu bir karşı karşıya gelme olarak ifade edilebilir (Mardin, 2024:38). Bu

çatışmanın taraflarından biri olarak Sultan'a bağlı resmi görevli, kendisini Osmanlı hanedanının amaçlarını ifa etmeye adanmış ve varlığını bu hedefe özgülemiş biri olarak görmekteydi (Mardin, 2024:41). Bürokrasideki bu merkezci tavır, bürokrasiye tanınan siyasal, hukuksal ve ekonomik imtiyazlarla sonucu oluşan statü farkları ile daha da yoğunlaşmıştır. Bu durum ise merkez ve çevre kopukluğunun bir diğer boyutu olarak gündeme gelmektedir. Yine Mardin'e göre Osmanlı'da öne çıkan önemli bir diğer kopukluk sahası, kültürel kopukluğun yaşandığı alandır. Bu kapsamda Mardin'e göre Osmanlı'nın toplumsal yapısında birbirinden iki farklı yapı ve hayat tarzı bulunmaktaydı. Bu farklılık, devlet idaresinde güç sahibi olan, vergiden muaf, Arapça ve Farsça kelimelerden oluşan bir Osmanlıca'yı kullanan kültürel alan ile bunun karşısında vergi ödeyen, çoğunluğu köylü halktan oluşan, Türkçe konuşan ve genellikle Türkmen aşiretlerinin yer aldığı çevre aktörlerinin kültür alanını ifade etmekteydi (Mardin, 2024:44). Bu kültür alanı doğrultusunda “*medeniyet*” kavramı, Osmanlı merkezi aktörlerinin merkezi değerlerini meydana getiren bir kavram olmuştur. Bu kavram çerçevesinde edebiyat alanındaki eser farklılıkları, çevre ile merkezi elitler arasındaki kültürel farklılaşmanın en somut göstergesi olarak okunabilir (Mardin, 2024:45). Mardin, Osmanlı toplumu üzerine yaptığı bir diğer çalışmada toplumdaki bu kültürel farklılığı, divan ve halk edebiyatından hareketle “büyük kültür” ve “küçük kültür” olarak ifade etmiştir. Mardin'in kavramsallaştırmada büyük kültür, toplumun üzerinde “her şeyi bilenleri” tanımlarken; küçük kültür, bunun karşısında kalan halk kültürünü, diğer bir deyişle çevre kültürünü yansıtmaktadır (Mardin, 2011:22).

Mardin, merkez kavramını devleti bir arada tutan esas bağlamında kullanmaktadır. Mardin'in merkez olarak kastettiği olgu, devleti idare eden, vergi sorumluluğu olmayan imtiyazlı grup ve aynı zamanda bu grubun sahip olduğu semboller ve değerler iken; çevreden kastı ise ülkeyi idare etme gücünü elinde bulunduran merkezin çeperinde yer alan kapsamlı toplumsal kesim ve bu kesimin birlikte var olduğu değerler ve sembollerdir (Korkın, 2020:254). Nitekim bu bağlamda Mardin'e göre Osmanlı'nın son dönemlerinde çevre, merkezin dairesi içerisinde yer alan okumuş ve yetişmiş üyelerinin yararlandığı eğitim kurumlarının sadece dini eğitim kurumlarından faydalanabilmekteydi. Bu bağlamda çevrenin merkeze karşı kendi kültürünü geliştirmesini doğal karşılamak gerekir. Çevre, böylesi bir karşı kültür geliştirirken aynı zamanda kültür bakımından ikincil olduğunun bilincindeydi. Nitekim bu bilinç, çevrenin seçkinler kültürünü acemi

bir şekilde taklit etmeleri sonucunu doğurmuştur (Mardin, 2024:44-45). Mardin’e göre patrimonyal hizmetin başındaki seçkinler, meşru iktidarın dışında görünen herhangi bir iktidar kaynağını itinayla denetimleri altında tutmak için aşırı bir çaba sarf etmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu’nun temel siyasi düzeninin ikiye bölünmüşlüğü, statüye, güce ve idare etmeye değer atfeden yönetici kesimi ile bu kesimin yönettiği yönetilenler kesimini meydana getirmiştir. Böylesi bir bağlamda piyasa güçleri, hiçbir dönem Batı’daki pratiğindeki örnekler gibi özerkliğe, gücü esas alan temsiliyete ve meşruiyete sahip olamamışlardır. Bunun neticesinde Batı’da kuvvet özerkliğiyle birlikte meydana gelen tüzel yapılar Osmanlı İmparatorluğu’nda hiçbir zaman mevcudiyet bulamamıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nda bu tarz toplumsal düzen yerine daha çok cemaatçi bir durum arz eden bir toplum yapısının varlığından söz edilebilir.

Mardin, Osmanlı’da yaşanan Batılılaşmanın, ortaya çıkan uyuşmazlığı ve ondan doğan çatışmayı azaltmadığını; bilakis “*Jön Türkler*” döneminde modernleşmenin merkezle sınırlı kaldığını, bunun neticesinde merkezin çevrenin tepkisini üstüne çektiğini savlamaktadır (Mardin, 2024:58). Nitekim bu modernleşme hareketlerinin merkez-çevre ilişkisi bakımından Cumhuriyet Dönemi’ne yansımaları olmuştur. Bu kapsamda Mardin, Kemalizmi Türkiye’deki merkezi alan şeklinde tanımlamıştır. Mardin, Kemalizmi Cumhuriyetle beraber merkezin esas öğeleri olan padişah ve ulemanın saf dışı edilmesi; ayrıca merkezin daha önceki değerlerine sadık Osmanlı bürokrasi seçkinlerinin etkisiz bir hale büründürülmesi sonucunu doğuran birçok modernist amacı kapsayan prensipler kümesi olarak ifade etmiştir (Mardin, 2006:60). Mardin bu dönemdeki ilk çevreyi, Kurtuluş Savaşı zamanındaki Büyük Millet Meclisi’nde Mustafa Kemal’in başını çektiği grupla tartışma içerisindeki “*II. grup*” olarak kabul eder. Söz konusu grup, etkisiz bir hale sokulmuş eski memurların liderliğinde genel itibarıyla bütüncül olmayan bir eşraf zümresinden meydana gelmekteydi (Korkın, 2020:255). Mardin, Cumhuriyet Dönemi’ne giden süreçte Kurtuluş Savaşı sırasında merkez-çevre karşıtlığının Büyük Millet Meclisi’nde bir kez daha meydana geldiğini belirtmiştir. Bu kapsamda Meclis’te çevrenin temsilcisi sayılan İkinci Grup’un, Meclis’te daha büyük toplulukların katılımıyla beraber mensup sayılarının ve toplumda gördükleri desteğin arttığını ve Birinci Grup’a karşı mücadele ettiğini belirtir (Mardin, 2024:59-60). Yine Mardin’e göre ilerleyen süreçte,

“Türkiye Cumhuriyeti’ni kuranlar, devletin güçlendirilmesini ilk amaç olarak benimsediler ve eşrafa bağımlı kalmayı gerektirse bile bundan vazgeçmediler.

Bunun, Cumhuriyetin ekonomik ve askeri zayıflığına rağmen Türkiye'nin ayakta kalmasını sağlayan akılcı bir karar olduğu söylenebilir. Ama bugün geriye baktığımızda, bu karar, akılcı irdelemelerden değil de bürokratik düşünüş ve davranış tarzından kaynaklanmış gibi görünüyor. Başka bir deyişle, her şeyden önce, merkezin güçlendirilmesi, yani çevreye karşı partinin güçlendirilmesi gerektiği düşünülüyordu. Cumhuriyetin geliştirdiği halkçı temalara rağmen, kökten devrimci olmayan yarı, bürokratik düşünüş ve davranış tarzının işte bu özelliği idi.” (Mardin, 2024:63).

Mardin’e göre, Cumhuriyetin ilanı sürecinde de Osmanlı döneminde yaşandığı üzere yasalar marifetiyle tepeden inmece jakoben bütünleşmeyi gerçekleştirmek, kabul gören bir davranış kalıbı olmuştur. Bu da bilhassa Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinden beri süregelen merkez-çevre ikiliğinin ve mücadelesinin Cumhuriyet Döneminde de Osmanlı temasının tekrarına ortam hazırlamıştır (Mardin, 2024:64).

Mardin’e göre, toplumsal değişimlerdeki farklılıklara rağmen her toplum bir merkeze sahiptir. Bu bağlamda, Mardin’in Türk siyasi hayatına uyguladığı merkez-çevre yaklaşımı, Türk modernleşmesi ile Batı modernleşmesinin yaşadığı süreç farklılıklarına dikkatin çekilmesiyle, Türk modernleşmesinin daha iyi anlaşılabilceği üzerine tasarlanmış bir çalışma olmuştur. Nitekim Batı’da vuku bulmuş merkez-çevre mücadelesinin dinamiklerinin ülkemizin modernleşme serüveninde bulunmaması, diğer bir deyişle daha yalın bir seviyede gerçekleşmesi, Batı’daki pratiğe nispeten ülkemizdeki merkez ve çevre ikiliğinde farklı bazı ayrılmalara sebebiyet vermiştir (Korkın, 2020:254). Mardin, merkez ile çevre arasındaki mücadele alanlarının Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne intikaliyle beraber iki kesim arasındaki ayrışma ve kopukluğun devam etmesini, merkezi ve çevresel alana ilişkin yaptığı okumalarla ortaya koyarak açıklamaya çalışmıştır. Mardin’in değerler sistemi bazlı söz konusu akademik çalışması, Türk siyasal hayatını çalışanlar için ve siyaset bilimi literatürümüz açısından önemli bir mihenk taşı olmuştur.

1.4. Türkiye’de Merkez ve Değerleri

Shils, merkez-çevre teorisini açıkladığı makalesinde her toplumun bir merkezi olduğunu ifade etmektedir (Shils, 2002:86). Burada kastedilen merkez, coğrafi bir konumlanışı değil, toplumsal yapının genetik kodlarını meydana getiren inançlar ve değerler dünyasını ifade eden bir içeriğe sahiptir (Greenfeld ve Martin, 1988: Aktaran Gönenç, 2006:129).

Merkez, devletin toplumdan özerkliği çerçevesinde egemenliğini sürdürmeye çalışan yönetici gruplar yanında siyasi temel normların belirlendiği alan ile kültürel faaliyetlerin olduğu ve ülke ekonomisinde ağırlığı olan kesimleri ifade etmektedir (Özman ve Coşar, 2001:86). Shils, merkez kavramını “kurumlar bazında merkez” ve “değerler bazında merkez” şeklinde iki düzeyde ele alır. Kurumlar bazında merkezden kastedilen, toplumda merkezi bir iktidarın ve merkezi bir kurumlar ağının varlığıdır. Bu bağlamda, ulus devletin oluşumu ve tüm toplumu düzenleyen merkezi bir otoritenin tahsisi, kurumlar bazında merkezileşme sürecini işaret etmektedir. Yine bu anlatıda, değerler bazında merkez ise toplumun etrafında kümelenildiği; bireylerin kimliklerini inşa eden ve onların ortak bir evrende bir araya gelmesini sağlayan, dolayısıyla toplumu yöneten semboller, değerler ve inançlar sistemini belirtmektedir (Karakoç, 2019:44).

Merkez-çevre ilişkilerini toplumsal yapıyı açıklama noktasında ilk kez kullanan Shils, her toplumun kutsallık atfedilmiş bir merkezi alanının olduğunu ifade etmektedir. Bu merkezi alanın temelinde değerler ve inançlar yer almaktadır. Söz konusu merkezi alan diğer yandan eylem mekanını da ifade etmektedir. Bu bağlamda roller, kişiler, statüler sistemi, akrabalık sistemi ve politik organizasyon gibi kurumlar, bu eylem mekanının temel aktörleridir (Gülener, 2010:162). Shils, merkezin benimsediği inanç ve değerlerin; kişiler, kurumlar ve eylemler aracılığıyla somutlaştığını ve bu bağlamda toplumun birbiriyle karşılıklı bağımlılığa sahip ekonomi, siyasal yapılanma, bürokrasi ve kamu kurumları gibi alt sistemlerin değer ve inançlarının merkez tarafından belirlendiğini ifade etmektedir (Shils, 2002:86).

Shils, merkezi inanç ve değerlerin toplumsal yaşamın tüm alanlarının belirleyicisi konumunda olduğunu ve bu anlamıyla merkezi değerlerin bir nevi “*resmi din*” olarak işlev görmekte olduğunu belirtmektedir. İnanç ve değerlerdeki bu “kutsallık”, toplumun çoğunluğunun bu değer ve inançları vazgeçilmez olarak kabul etmesinden ve ayrıca bürokratik elitlerin kendilerini bu değer ve inançların temsilcisi ve koruyucusu görmesinden kaynaklıdır (Shils, 2002:86). Nitekim merkez-çevre dikotomisinin kuramsal açıdan ele alınışında, Shils’in de ifade ettiği üzere hangi değerlerin merkezde ya da çevrede olduğu sorularına verilecek cevap, merkezdeki bürokratik elitlerin söz konusu değerleri sahiplenip sahiplenmemeleriyle yakından ilişkilidir. Bu bağlamda, söz konusu elit kesim değerleri özümseyip koruma refleksi gösteriyorsa, bu değerlerin merkezi olduğu söylenebilir (Savut, 2018:47).

Bahsi geçen teorik kabuller düzleminde, ülkemizdeki merkezi aktörleri ve bunların değerlerini açıklamaya öncelikle Osmanlı İmparatorluğu dönemi merkezi aktörlerden ve bu aktörlerin sahip olduğu değerlerden başlamak, çalışmanın anlaşılmasına katkıda bulunacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda yöneten-yönetilen ilişkisine dayanan merkez-çevre ilişkisinde merkez; vergi ödeme zorunluluğu olmayan, silah taşıma hakkına sahip yönetici elitler kesimi ile merkezin sahip olduğu tüm bu ayrıcalıklara sahip olmayan halk kitlesi arasındaki rijit bir ayırım etrafında şekillenmekteydi (Zürcher, 2016:29). Gerek klasik dönem gerek modern dönem Osmanlı Devleti'nde sosyal ve siyasal yapıda merkezin karşısında durabilecek kurumsallaşmış bir oluşum ve yöneten-yönetilen ilişkisinde karşılıklı uyumu yerine getirecek ara kurumlar mevcut değildi (Savut, 2018:47). Osmanlı Devleti'nin merkezi, küçük yaşlarda devşirilen kişilerin meydana getirdiği ve iktisat, eğitim ve din başta olmak üzere sosyal hayatın bütün sahalarında belirleyici noktada yer alan yönetici elit sınıftan ve Saray'dan oluşmaktaydı (Mardin, 2024:41). Bürokratik bir devlet olan Osmanlı'da, devleti temsil eden merkez ile halkı temsil eden çevre birbirinden kopuk bir durum arz etmiştir (Akyol, 2013:398).

Nitekim Mardin, Osmanlı merkezi aktörlerini açıklarken bürokrasiye daha fazla değinerek merkezi, bürokratik güç ve meşruluğu sağlayan değerler sahası olarak ele almaktadır (Mardin, 2011:272). Osmanlı Devleti'nde merkez-çevre ayrımı semboller, simgeler ve söylemler üzerinden şekillenmekteydi. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin modern döneminde başlatılan Batılılaşma ile birlikte daha katı bir boyut kazanan kültürel bölünme, merkez-çevre ayrımında yeni sembol, simge ve söylemlere yol açmıştır. Bu dönemde bürokrasinin sahip olduğu ekonomik imtiyazlar ve eğitim olanakları, “medeniyet” olgusunun bürokrasisi ile özdeşleşmesine yol açtı. Bu açıdan bürokratik devlet elitlerinin sahip oldukları kültürel üstünlük, modern dönem Osmanlı Devleti'nin merkezinin düşünüş ve davranış kalıplarını meydana getirmekteydi. Bu kültürel kalıpların birlikteliği, çevreye karşı merkezi koruma hususunda bürokratik elitleri aksiyona geçirecek ilkeleri de içermekteydi (Mardin, 2024:45).

Osmanlı Devleti'nde, bürokrasi elitleri ve Saraydan oluşan merkez, 19.yüzyılda yüksek bir ivme kazanan Batılılaşmayla ciddi bir değişim sürecine girmiştir. Söz konusu bu süreçle birlikte Osmanlı'nın idari ve hukuki düzeninde önemli değişimler meydana geldi. Bu değişimler, merkez-çevre ayrımında kültürel farklılıkların belirleyici bir ölçüt

olmasına yol açtı. Başka bir ifadeyle, geleneksel merkez-çevre ayrımında çevrenin, merkezdeki yönetici elitlerin imtiyazlı konumlarına ekonomik ve siyasal nedenlerle yapılan karşı çıkışlara, merkezin Batılılaşma ile birlikte zevk ve eğlence müptelası olduğu ve bunun sonucu olarak geleneğin de yok olacağı kaygısıyla sosyo-kültürel nedenler de eklenmiş oldu (Mardin, 2024:48).

Osmanlı Devleti'nin yönetim sisteminde belirleyici bir noktada bulunan elit bürokrasi, Batılılaşmayla yeni bir hüviyet kazanmaya başlamış ve bunun sonucunda merkezi şekillendiren değerler ve inançlar da değişime uğramıştır. Bu kapsamda klasik Osmanlı idare yapısında devletin idari ve hukuki anlamda İslam esaslı olmasından kaynaklı önemli bir etkiye sahip olan ulema, sahip olduğu bu gücü iktidarın meşruluğu ve çevrenin kontrolü için kullanmaktaydı. Ulema, bu gücüyle birlikte devlet teşkilatıyla açık bir entegrasyon içerisinde bulunmaktaydı (Savut, 2018:52). Ancak Batılılaşmayla beraber dinin temel belirleyici olduğu söz konusu bu yapı, elit bürokratik yapının benimsediği yeni değerlere dayanan bir yapı halini almıştır. Bu yeni bürokratik yapı, toplumsal güç ilişkilerini seküler bir tavırda yorumlayan yeni bürokratik sınıfın ürünü olarak ortaya çıkmıştır (Mardin, 1991:42). Elit bürokratik sınıf, Batılılaşmayla geleneksel düşünce yapısından ciddi manada bir kopuş sergilemiştir. Bu kopuşta askeri, idari ve tıbbi eğitim kurumlarında verilen pozitivism esaslı modern eğitimin katkısı yadsınamaz niteliktedir (Mardin, 1991:90).

Merkezin güç dağılımında elit bürokrasi lehine yaşanan bu değişim, doğal olarak kültürel alanda da farklılaşmayı meydana getirdi. Nitekim Tanzimat döneminin bürokrasisi, yönetenler ile yönetilenler arasındaki kültürel farklılığı daha da büyüttü. Bu farklılık merkezi aktörlerin Fransız kültürü ile çevrenin İslam kültürü arasındaki farklılığı ifade etmekteydi (Mardin, 1992:132). Tanzimat dönemiyle padişahın kulu pozisyonundan devletin hizmetkarı statüsüne gelen bürokratik elitler, kendilerini devleti düşmüş olduğu inkıraz halinden kurtaracak tek güç olarak görmüşlerdir (Çaylak, 2018:165). Bu yeni bürokratik elit, fikri sahada olduğu kadar giyim kuşam ve dil bakımından da çevreden farklı bir kimliğe sahipti. Ancak bu kişilerin hem baskı yoluyla çevreden yeni birtakım talepleri olan merkezin aktörleri olmaları hem de ithal edilen kültürün taşıyıcıları olmaları, bürokratik elitin çevrenin gözünde seilmeyen kişiler olmasına yol açmıştır (Zürcher, 2016:106). Modern dönem Osmanlı Devleti merkezinin şekillenmesinde

belirleyici olan bu bürokratik yapı, Kurtuluş Savaşı sonucunda kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ni de derinden etkilemiştir.

Cumhuriyet yönetimi, bürokratik anlamda Osmanlı'dan kalan bir miras üzerine yükselmiştir. Esas noktalarını 19.yüzyılın bürokratik sisteminin meydana getirdiği bu miras, Batılılaşma taraftarı sivil ve askeri bürokrasinin merkeziyetçi yapısını ve Osmanlı'nın bilhassa son dönemlerinde ayyuka çıkan bürokrasi ile halk arasındaki karşıtlığı kapsamaktaydı (Yalçındağ, 1970:55). Batılılaşma hareketlerinin daha fazla bir ivme kazanmasına paralel bir şekilde yeni bir merkez oluşturma çabalarına girişilmiştir. Cumhuriyetin kuruluşundan 1950'ye kadar geçen dönem, Kemalist düşünce kalıbının devlet idaresinde egemen renk olarak uygulandığı bir dönem olmuştur. Kemalizm, kökleri Tanzimat'a kadar varan Batılılaşma hareketlerinin kurulan yeni devletteki sert ve radikal bir formudur (Köker, 2007:211). Shils'in merkez-çevre teorisi doğrultusunda; toplumu dönüştürme ve modernleştirme amacıyla egemen merkezi ideolojiyi benimseyen ve topluma yaymaya çalışan, güçlü ve yönlendirici bir noktada olan kişiler ve kurumlar merkezi aktörler olarak ifade edilebilir. Bu tanım doğrultusunda Cumhuriyet dönemi aktörleri, yeni devletin kurucu kadrosu, ordu, basın, bürokratik elitler, yargı, üniversiteler ve aydınlar şeklinde sıralanabilir (Kahraman, 2008:4). Din ve geleneğin belirleyiciliğinin dışında olup büyük ölçüde Batılı ve seküler eğitim alanlarından oluşan bu yeni seçkin sınıf, pozitivist, devletçi-seçkinci bir anlayışın taşıyıcısı olmuştur (Közleme, 2019:637). Bu merkezi aktörler, kurulan yeni Cumhuriyet'in merkezinin yeniden üretilmesi sürecinde çok etkili olmuştur. Nitekim çalışmanın takip eden kısmında değinilecek yeni merkezi değerlerin oluşumunda ve çevreye yayılmasında yeni merkezi aktörler çok etkin ve etkili bir rol oynamıştır. Merkezin diğer bir aktörü, rejimin tek partisi CHP, başlangıcından itibaren merkezin partisi olarak tasarlanmış ve tasarlandığı minval üzerine işlevsellik göstermiştir (Gönenç, 2006:136). Atatürk, CHP'nin savunduğu ilkelerin, herkesi memnun eden hususlar yerine, ulusu çağdaş uygarlığın üstüne taşıyacak hususlar olması gerektiğini belirtmiştir (Nutuk,1959:263). Ordu, kurulan yeni Cumhuriyet'in sistem kurgusunda sistemin koruyucusu ve devrimlerle ulaşılmaya çalışılan idealin öncüsü olarak kabul görmüştür. Ordu, Cumhuriyet'in ilk dönemlerinden itibaren kendisini cumhuriyetin ilkeleri ve reformlarla özdeşleştirmiştir (Heper, 2023:98). Ordu, merkez-çevre ikiliğinde merkezi değerlere bağlılık ve bu değerlerin savunuculuğu noktasında başat bir role sahip olmuştur. Cumhuriyetin kurucu kadrosu, yeni bürokrasiyi

belli bir misyonun takipçisi olarak kurgulamıştır. Bu bağlamda elit bürokrasi, bir yandan kendisine verilen buyruklar doğrultusunda çalışırken diğer yandan merkezin belirlediği misyonun yürütücüsü olarak işlev görmüştür (Heper, 2023:113). Burada misyon ile kastedilen, bürokrasinin merkezi değerleri çevreye yayma ve benimsetme görevidir. Bürokratik elitlerin devlet yaşamında etkilerinin artmasıyla birlikte Kemalist düşünce bu elitler tarafından yeni bir forma büründürülmüştür. Bürokrasi, kendisinin tam anlamıyla kapalı bir ideolojiye dönüştürdüğü Kemalizm doğrultusunda ülkedeki sosyo-politik reformları koruma refleksi göstermiştir (Heper, 2023:126).

Cumhuriyet'in yeni kodları, diğer bir deyişle yeni merkezi değerleri, süreç içerisinde şekillenmiş ve yeni devlet bu değerler üzerinden inşa edilmiştir. Bu bağlamda yeni merkezin en öne çıkan karakteri Batılılaşma olmuştur. Batılılaşma kapsamında; ülkede eğitim, hukuk, politika, ekonomi ve sosyo-kültür sahalarında Batılı normların özümsemesi ve bu sahalarda Batılı bir ülke frekansında kurumsallaşma hedeflenmiştir. Yine bu dönemde öne çıkan ve Cumhuriyet'in en belirgin yeni merkezi değerlerinden biri de laikliktir. Din ve devlet işlerinin birbirinden bağımsızlaşması, dini otoritelerin ülke idaresinde etkin olmaması düşüncesi, merkezin temel değerlerinden olmuştur. Nitekim bu dönemde laiklik çerçevesinde yapılan inkılaplar, merkez-çevre ilişkilerinde mücadele alanlarından ve dönüm noktalarından biri olmuştur.

Cumhuriyet döneminin diğer önemli değerlerinden biri milliyetçiliktir. Cumhuriyet'in kuruluşunda milliyetçilik ciddi bir öneme sahiptir. Nitekim kurulan yeni devlette kendi içindeki egemenliği ve bağımsızlığı vurgulayan siyasi yapı dizayn edilmiştir. Söz konusu milliyetçilik anlayışıyla sadece halkın egemenliği savunulmamış, aynı zamanda bir ulus-devlet şeklinde var olmanın da mücadelesi verilmiştir.

Yine Cumhuriyet döneminde öne çıkan bir değer de eğitim konusunda doğrudan, laiklik konusunda da dolaylı olarak savunulan pozitivizm olgusudur. Pozitivizm, Cumhuriyet döneminde merkezin değerleri arasında öne çıkan ve eleştiri alan bir değer pozisyonunda olmuştur. Bilimin, gözlem ve deneyle doğrulanabilir verilerle evreni anlamayı ve halkı bu doğrultuda şekillendirmeyi savunan felsefi bir yaklaşım olarak Atatürk'ün ve Cumhuriyet döneminin düşünsel altyapısını oluşturan ve Cumhuriyet'in kuruluşunda etkili olan bir değer olarak karşımıza çıkmaktadır. Pozitivizm, Mardin'in de işaret ettiği üzere, son nesil Osmanlı entelektüellerinin ve Cumhuriyet ideolojisinin de önemli bir dayanağıydı (Mardin, 1991:163). Batılı değerler olan ulus, uluslaşma, ulus-devlet, modernleşme,

cumhuriyetçilik ve rasyonalizm de Cumhuriyet merkezinin yeni değerler sistemi içerisinde sayılabilecek normlardır (Bingöl ve Çolak, 2010:94). Kısaca tekrar ifade edilecek olursa, merkez ile çevreyi birbirinden farklılaştıran en can alıcı nokta, bu iki kesimin sahip olduğu değerler sisteminin ve üslupların farklı olmasında kaynaklanmaktadır. Buna göre, Türk siyasal hayatı çerçevesinde merkez, otoriter, merkeziyetçi, batıcı, laikçi, bütüncül, milliyetçi ve devrimci bir değerler sistemi ve politika üretme üslubuna sahipken, çevre kesimi ise merkezin bu sayılan özelliklerinin aksine, liberal, âdem-i merkeziyetçi, din ve geleneğe önem veren muhafazakâr bir anlayışa sahiptir. Nitekim, bu karakteristik özellikler merkez ile çevre arasındaki ilişkinin de belirleyici faktörleri olmuştur (Gülener, 2007: 62-63)

Merkezin değerleri ve inançlarının kişi, kurum ve eylemlerle somutlaşmasını ifade eden yukarıdaki tanımlamalar ve açıklamalar, çevrenin de aynı araçlarla açıklanmasını çalışma açısından zorunlu kılmaktadır.

1.5. Türkiye’de Çevre ve Değerleri

Shils’in betimleyici yaklaşımında edilgen bir yapı arz eden çevre, sahip olduğu değerler ve kendisini oluşturan kesimler açısından heterojen bir görünüm arz etmektedir. Bu bağlamda, çevreyi, Gönenç’ten ödünç alınan kavramsallaştırmayla “*yakın çevre*” ve “*uzak çevre*” şeklinde sınıflandırmak mümkündür. Bu sınıflandırma, çevre aktörlerinin merkezi değerlerle olan ilişki durumuna yönelik olarak anlam kazanmaktadır. Merkezi değerleri bütüncül olarak reddetmeyen, tepkisini eleştirel seviyede gündeme getiren, kimi zaman ve durumlarda bazı merkezi değerleri savunan çevre kesimi yakın çevre olarak nitelendirilebilirken, söz konusu merkezi değerleri net bir ifadeyle reddeden ve bu değerleri ortadan kaldıracak değerleri savunan çevre kesimi ise uzak çevre olarak nitelendirilebilir (Gönenç, 2006:132).

Osmanlı İmparatorluğu’nda çevre; imparatorluk öncesi soylu aileler, tarikatlar, şehir yaşamına ilişkin ciddi bir kopukluk yaşayan göçebe gruplar ve taşra ailelerinden meydana gelen çok parçalı bir yapı olarak karşımıza çıkmaktaydı (Mardin, 2024:39-40). Yine çevreyi, bürokratik aygıtın ve meşruluk değerlerinin çeperinde kalan kesim olarak tanımlamak mümkündür (Mardin, 2011:272). Osmanlı Devleti’nin modern dönemiyle birlikte Batılılaşma ile başlayan kültürel bölünme, çevreyi eskiye kıyasla daha belirgin ve etkin bir noktada İslam ile özdeşleştirmiştir. Nitekim bu dönemde İslamiyet’e ve onun

kültür varlığına sahip çıkmak, çevreyi yeni bir kültür havzasıyla entegre edemeyen Osmanlı merkezine, çevrenin bir karşılığıydı (Mardin, 2024:56). Osmanlı Devleti'nin çevre aktörleri daha çok başkent İstanbul'daki yönetici elit kesimin dışında kalan ve farklı şekil ve yöntemlerle merkezle mücadele/etkileşim içinde olan kesimi ifade etmektedir. Bu aktörler genel olarak yerel ayan ve eşraflar, köylüler, esnaf ve zanaatkarlar, göçebe aşiretler ve azınlık gruplar olarak tanımlanabilir. Merkez ve çevre ilişkilerinde her ne kadar mücadele olsa da merkez ve çevre ilişkileri vergi, asker ve kaynak sağlama konusunda karşılıklı bir bağımlılık içermiştir. Ayrıca merkez ve çevre arasında bir güç dengesi var olmuştur. Nitekim merkezi yapının gücü arttığı durumlarda çevrenin etkisi azalmış, tam tersi durumlarda ise çevrenin gücü artmıştır.

Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde çevre aktörleri, Osmanlı Devleti'ne göre birtakım ciddi değişimler yaşamıştır. Batılılaşma, ulus-devlet inşası ve toplumsal dönüşüm dönemleri yeni aktörlere yol açmıştır. Cumhuriyet döneminde öne çıkan en büyük çevre kesimi dindar-muhafazakâr kesim olmuştur. Bu bağlamda, özellikle Batılılaşma ve laiklik çerçevesinde dinin ve dindarların baskılanması süreçlerinde merkeze ve aktörlerine en etkin ve ses getiren karşı çıkışlar bu kesimden gelmiştir. Diğer bir kesim ise, özellikle Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde uygulanan devletçilik ilkesinden menfi olarak etkilenen ve hem ekonomik hem de hak ve hürriyetler konusunda liberal görüşlere sahip olan kesimdir. Diğer bir kesim ise, başta Kürtler olmak üzere, özellikle ulus-devlet amacı doğrultusunda yürütülen politikalara karşı muhalefet geliştiren etnik temelli çevre kesimidir.

Çalışmanın problematiğine cevap aranması noktasında, çalışmanın odaklandığı çevre kesimi dindar-muhafazakâr kesimdir. Nitekim, Türkiye'de merkezin çevreyle olan ilişkisinde en ciddi kopukluk sahası, ekseriyetle laiklik temasıyla dinin dışlanması ve İslam'a dair popüler bilgi, pratik ve kültürlerin yok sayılmasından kaynaklanmıştır (Ahıska, 2006:16). Çalışmanın takip eden bölümünde, Türkiye'deki merkez-çevre ilişkilerinin günümüz itibarıyla geçirmiş olduğu değişim ve dönüşümü anlama bağlamında, Osmanlı'dan başlayıp AK Parti'nin iktidara geldiği 2002 yılına kadar olan uzun soluklu süreç kapsamlı bir şekilde incelenecektir.

2.BÖLÜM: TÜRKİYE’DE MERKEZ-ÇEVRE İLİŞKİLERİNİN TARİHSEL SEYRİ

2.1. Klasik Dönem Osmanlı Devleti Merkez-Çevre İlişkisi

Osmanlı Devleti’nin, beylik döneminden başlayıp imparatorluk olmasına kadar devam eden süreçte sergilemiş olduğu yönetim anlayışı, yöneten-yönetilen kavramları üzerinden okunabilir. Osmanlı Devleti, yönetim sisteminde merkezi oluşturan ve yönetme gücünü elinde bulunduran padişah ile merkezin yönetimi altında bulunan heterojen ve kendi değerler sistemi olan ve çevre olarak adlandıracığımız geniş halk kitlesi bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti’nde, yönetimi temsil eden padişah ile yönetilen halk(reaya) arasında merkezi değerler olarak adlandırılan, merkezi unsurlarca benimsenmiş ve güçlü yönetim ağıyla teşviki sağlanmış devletin yönetim mantığının dayandığı değerler kümesi, çevre unsurları tarafından geniş bir kabul görmüş ve içselleştirilmiştir. Bu durumun doğal sonucu olarak gerileme dönemine kadarki süreçte merkez ile çevre arasında istisnaları olmakla birlikte ciddi bir çatışma durumu yaşanmamıştır. Nitekim merkezin değer sistemleri ile çevrenin değer sistemleri arasında kayda değer bir farklılık olmaması ya da diğer bir deyişle değerlerin uyuşması, Osmanlı Devleti’nin güçlü bir merkezi yapıyı kurmasında etkili olmuştur. Bu dönemde merkezi değerler sistemini din meydana getirmekteydi (Bingöl ve Çolak, 2010:97). Osmanlı Devleti, ilk yıllarından itibaren meşruiyet kaynağını rızaya dayandırmak üzerine inşa etmiştir. Bu minvalde Osmanlı Devleti yönetim alanını temsil eden merkez, merkezi değerler sistemini hegemonyal duruma getirmek ve merkezi gücü çevre üzerinde sağlamak için çeşitli araçlar kullanmıştır. Bunu yaparken kimi zaman değer yargıları olarak halka yakın olmayı seçmiş, kimi zaman tımar sistemini kullanarak güçlü bir ordu kurarak dirlik-düzenlik ortamını sağlamıştır. Tüm bunları yaparken çok büyük bir muhalefetle karşılaşmamış; aksine çevre, merkezi değerler sistemini kendine yakın görmüş ve içselleştirmiştir. Bu içselleştirmedeki en önemli etken söz konusu değerlere ilişkin toplumdaki oydaşmadır (Gülener, 2007:37).

Fetih yoluyla bünyesine yeni topraklar katan Osmanlı’nın imparatorluk olmasıyla birlikte tebaasına yeni halklar katılmıştır. Böylelikle Osmanlı’nın etnik, dinsel ve bölgesel farklılıklara sahip bir yelpazede merkezin dizginleri elinde tutabilmesi için daha fazla çaba sarf etmesi gerekmektedir. Osmanlı Devleti, birlikteliği sağlamak adına çeşitli

yollar bulmuştur. Nitekim dini azınlıklardan bireylerin küçük yaşlarda alınıp devşirildikten sonra Osmanlı bürokratik elitler arasına alınması, vergi ve toprak idaresinin katı bir kontrol altında tutulması ve merkezin dini sisteme egemen olması gibi uygulama ve politikalar, merkezin adalet ve eğitim sahalarında ayrıca meşruiyetin simgelerinin yayılmasında sağlam dayanaklara sahip olmasını sağlamıştır (Mardin, 2024:35).

Osmanlı Devleti'nde, çağdaşı Batı Avrupa devletlerindeki gibi kral, dinsel otorite, burjuvazi ve köylü gibi çıkar üzerinden ayrıma uğramış bir sınıfsal bölünme bulunmamaktaydı. Batı Avrupa devletlerinde kral ve burjuvazi zaman zaman birbirine yanaşmış ve kiliseye karşı iş birliğinde bulunmuştur. 1215 yılında Magna Carta'da haklarını krala kabul ettiren burjuvazi böylelikle merkezle olan güç savaşında çevrenin bir kesimi olarak kendi lehine sonuçlar almıştır. Ancak Batı'daki sosyal tabakalaşmayı Osmanlı Devleti'nde görmek mümkün değildir. Bilakis Osmanlı Devleti, sınıf kavramı üzerinden değil, yöneten-yönetilen kavramları üzerinden bir yönetim sistemi inşa etmiştir. Osmanlı Devleti'nin inşa etmiş olduğu bu sistemde, istisna da olsa karşı karşıya gelişler, Mardin'in deyişiyle merkez-çevrenin karşı karşıya gelmesi tek boyutluydu ve her zaman yöneten merkez ile yönetilen tek bir çevre arasında bir çatışma olarak meydana geliyordu (Mardin, 2024:38). Herhangi bir zümrenin Batı'da olduğu gibi bir çatışması olmamış; bunun yanında yaşanan kısmi çatışmalar, tımar ve vergi sisteminin işletilmesi ve göçerlerin yerleşikliğe ikna sürecinde yaşanan çatışmalar olarak okunabilir. Nitekim Osmanlı toplumunda çevreye merkez tarafından herhangi bir zümre özerkliği tanınmamıştır. Gerileme dönemine kadar olan süreçte Osmanlı Devleti merkezi değerler sistemini kendisine tâbi olan çevre ile paylaşmış; onlar ile yakın değerleri benimsediği için görece büyük sıkıntılar yaşanmamıştır. Fetih yoluyla alınan yerlerde kendisine bağlılığın devamı için yetiştirdiği güçlü ordu yeterli olmamış; buna ek olarak fethettiği bazı topraklara vali atamış; bazılarını da vergi alma yoluyla kendi idarelerini kurmalarına izin vermiştir. Böylece kendisine bağlı ve merkez ile çatışmayan bir çevre oluşturma çabasında olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde merkez ile çevre arasında yaşanan istisnai çatışma alanlarından biri de göçerlerin yerleşik hayata geçirilmesi olmuştur. Osmanlı Devleti, göçerleri yerleşik hayata geçirerek tarımda sürekliliği sağlamak, vergi almak ve göçerlerin vermiş olduğu zararları sonlandırmak isteğinde olmuştur. Göçerleri yerleşik hayata geçirme isteği ve yerleşik kentli halkın göçerlere olumsuz bakış açısı, bu dönemde

merkez-çevre çatışmasının diğer bir zemini olmuştur. Merkez, taşrada yaşanan ve yaşanabilecek sıkıntıları aşmak ve çevrenin göçer kesimini merkezi gücün kontrolü altında tutabilmek adına göçerleri yerleşik hayata geçirmek istemiş, bu doğrultuda iskân politikalarını uygulamaya koymuştur. Merkezin bu politikalarına karşın çıkar çatışmasına düşen kimi göçer gruplarının karşı çıkışı, dönemsel olarak merkez-çevre çatışmasına yol açmıştır.

Osmanlı Devleti, bünyesinde barındırdığı etnik ve dinsel farklılıkları gözeterek dikkatli bir siyaset yürütmüştür. Türk olmayan Müslümanlarla birlikteliği sağlamak adına dine dayalı millet anlayışı ile hareket edilmiş; merkezi değerlerin çevreye benimsetilmesi ve aradaki bağın kuvvetlendirilmesi için yumuşak güce dayalı bir politika güdülmüştür. Benzer şekilde gayrimüslim tebaaya da dinlerini yaşaması için kolaylıklar sağlanmış, onların devlet kademelerinde görev alması sağlanarak merkeze bağlılığı hedeflenmiş ve böylece çevre unsurlarından merkeze yönelik potansiyel bir çatışma durumu engellenmeye çalışılmıştır. Osmanlı Devleti'nde merkez-çevre arasındaki bağın kuvvetlendirilmesinde kilit rol oynayan birçok durum ya da aktör bulunmaktaydı. Padişahın merkezin temsilcisi olarak halka karşı adaletli olması, halkın değer sistemlerini benimsemiş olması ve özellikle dinsel olarak halkın çoğunluğuyla aynı düşünce kalıbına sahip olması, çevreyi merkezle aynı paydada buluşturan etkenler olmuştur. Ayrıca belirtmek gerekir ki, çevrenin taleplerini merkeze aktarabilmesi adına ulema sınıfı olarak bilinen eğitilmiş din adamları da merkez ile çevre arasında köprü vazifesi görmüştür. Çevrenin ulema aracılığıyla rahatsızlıklarını ve taleplerini merkeze aktarabilme olanağı bulması, merkez-çevre çatışmalarını kısmi olarak engellemiştir.

Merkez-çevre çatışmasını engelleme noktasında etkili bir diğer husus ise tımar sistemi olmuştur. Tımar sistemiyle tarım arazileri, eşraftan insanlara asker yetiştirme karşılığında verilmiş ve böylelikle hem tarımsal olarak devamlılık sağlanmış hem de Osmanlı Devleti'nin asker ihtiyacı karşılanmıştır. İyi işleyen bir tımar sistemi, düzenli bir askeri sistem oluşmasına ve merkezin taşrada güvenlik konusunda en ücra köşelere kadar nüfuz etmesini sağlamıştır. Taşranın en ücra köşesine kadar etki gücü olan merkez, doğal olarak çevre üzerinde etkili bir güce sahip olmuş ve bu durumu kullanarak merkezi değerler sistemini taşraya aktarmaya çalışmıştır.

Batı toplumlarındaki merkez-çevre ilişkilerinin dinamiklerinde devlet ile kilise arasındaki ilişki ve üretim araçlarına sahip olanlar ile olmayanlar arasındaki ilişki belirleyici bir role

sahiptir. Bu ilişkilerde zaman zaman yaşanan uzlaşma, çevre aktörlerinin merkezle bütünleşmesine olanak sağlayabiliyordu (Mardin, 2024:37). Çevre ile merkez arasındaki söz konusu uzlaşma, problemlerin çatışmaya evrilmeden çözüm bulunmasına imkân sunmaktaydı. Çevresel güçlerin kuşatması altına alınan merkez, sınırlı ve belirsiz bir vaziyetteydi. Bu muğlak durum, sonuç itibarıyla eşit güçlerin bir arada bulunduğu bir siyasal yapıyı meydana getirmiştir (Aydın, 2006:71). Buna karşın Osmanlı Devleti'nde devletin karşısında herhangi bir dini ve sınıflı yapı mevcut değildi. Nitekim Osmanlı'da devletin karşısında yer alabilecek güçlü bir kurumsal yapı ve merkez-çevre mücadelesinde karşılıklı uyumu sağlayacak ara kurumların varlığından bahsetmek mümkün değildir (Mardin, 2024:37-38).

Yukarıda bahsi geçen merkez-çevre ilişkisinde çatışmaları önleyen ya da en aza indiren hususlarda aşınmaların meydana gelmesi, savaşların kaybedilmesi, kamu bürokrasisinde liyakatin önemsizlenmesi, İslam'ın bilimi teşvik etmesine rağmen Osmanlı Devleti'nde din otoriteleri başta olmak üzere bazı kesimlerin bilimsel çalışmalardan ve araştırmalardan uzaklaşmasıyla birlikte Osmanlı'da her alanda duraklama dönemine girilmiştir. Geçmiş dönemlerde hem askeri hem de bilimsel olarak ilerisinde oldukları Batı, bu kez Osmanlı Devleti'nin önüne geçmişti. Bu durumun kabullenilmesi zaman alsa da özellikle savaş meydanlarında alınan yenilgiler Osmanlı yönetimini yenilik yapmaya ve Batı'yı izlemeye sevk etmiştir. Islahat çalışmaları olarak bilinen bu yenilik süreci ilk olarak askeri alandan başlatılmıştır. Ancak sorun sadece askeri alanda değildi; aynı sorun toplumsal konularda da geçerliydi. 1789 Fransız İhtilali'nin etkilediği etnik temelli talepler ve kamu bürokrasisinin liyakatsizliği gibi hususlar, Osmanlı Devleti'ni reformlara mecbur etmiştir.

2.2. Modern Dönem Osmanlı Devleti Merkez-Çevre İlişkisi

Osmanlı Devleti'nde yöneten-yönetilen (reaya) ilişkisi, duraklama ve daha sonrasında gerileme sürecine girene kadarki dönemde istisnaları olsa da genel olarak uyumlu bir yapı sergilemiştir. Osmanlı Devleti yönetiminin başındaki padişahın meşruiyet kaynakları ile halk arasında herhangi bir ayrışma ve çatışma yaşanmamış; bilâkis halk, ya da diğer bir deyişle çevre, yönetimdeki merkezin değer sistemlerini kendi değerler kümesiyle uyuşmasından kaynaklı olarak bu süreçte gönüllü bir şekilde içselleştirmiştir. Bu içselleştirme ve uyumluluk hali, bilhassa modernist amaçlı Batılılaşma hareketlerinin

gündem olduğu 18.yüzyılla birlikte yerini merkez ile çevre arasında bir uyumsuzluğa ve mücadeleye bırakmıştır. Batılılaşma hareketleriyle birlikte merkezdeki değerlerin değişime uğraması neticesinde merkezi kurumların düzeninde de değişimler yaşanmıştır (Gölener, 2007:37).

Osmanlı Devleti'ndeki Batılılaşma hareketleri 18. ve 19.yüzyıllar boyunca süregelmiştir. Modernleşme çabalarının zirveye ulaştığı 19.yüzyılda ilan edilen Tanzimat ve Islahat Fermanı, Osmanlı'da yaşayan Müslüman ve gayrimüslimlere can ve mal güvenliği sağlamıştır. Böylece Osmanlı Devleti de batılı devletler gibi tebaasını vatandaş vasfına dönüştürme yolunda birtakım girişimlerde bulunmuştur (Örmeci, 2010:95). Osmanlı Devleti'nin Avrupalı devletler karşısında geriye düşmesi ve bu durumdan kurtulmak için getirilen çözüm önerileri, özellikle günümüzde Batıcılık olarak adlandırdığımız fikirlerin ortaya atılmasıyla, yönetilen çevre unsurlarının tepkisine neden olmuş; akabinde çatışma yavaştan yavaşa kendini göstermeye başlamıştır. Batılı değerleri benimseyen seçkinler, zamanla geleneksel ve İşlami değerler ile bu değerlerin taşıyıcısı olan geniş halk kitleleriyle arasına mesafe koymuştur. Batılılaşma yanlısı seçkinlerin gözünde halk, “medenileştirilmesi” gereken bir kitle haline gelmiştir. Böyle bir bakış açısının merkeze hâkim olmasıyla birlikte çevrenin daha fazla bir dışlanmayla karşı karşıya kalması, merkez-çevre unsurları arasındaki gerilimi daha da şiddetlendirmiştir (Gönerç, 2006:134). Osmanlı Devleti'nin içine girdiği gerileme sürecini durdurmak için III.Selim'den bu yana ışlahatlar yapılmaya başlanmıştır. Öncelikle askeri anlamda Batı'nın teknik üstünlükleri alınmaya ve uyarlanmaya çalışılmıştır. Daha sonra Batı'ya eğitim almaları için öğrenciler gönderilmiştir. Yine bu amaçla eğitim kurumları ve hukuki metinler Batı normlarına göre uyarlanmaya başlanmıştır. Batı'ya gönderilen öğrenciler arasında özellikle askeri öğrencilerin, burada gördükleri sistemin aynısının Osmanlı Devleti'ne nakledilmesiyle gerileme sorunun çözüleceğine kuvvetli bir inançları bulunmaktadır. Nihayetinde, ilerleyen süreçte merkezdeki yönetimin yanına ayrıca bir meclisin de eklenerek meşruti bir yönetim oluşturma söylemleri geliştirilmiştir. Bunun sonucu olarak II. Abdülhamid'in tahta çıkmasıyla birlikte 1876 yılında I. Meşrutiyyet ilan edilerek yeni bir döneme girilmiştir. Padişah'ın gücünün yanına getirilen meclis ile parlamento geleneğinin bu topraklardaki temeli atılmıştır. Tüm bunlar yaşanırken çevre unsurları, gelişen bu yeni durumlara yönelik şüpheli bir yaklaşım sergilemiştir. Yaşanan

modernleşme süreci çevreyi merkezden uzaklaşmaya teşvik etmiştir. Çevredeki güçler kendilerini dini ritüeller ve kimliklerle tanımlamıştır (Tuncel ve Gündoğmuş, 2012:141).

Osmanlı'nın son dönemlerindeki modern olma hususu, laiklik tarafından çerçevesi çizilen; belirli kural, politika, sembolik ve kültürel kodlarla uyumlu olma olarak ifade edilebilir. Duraklama ve gerileme dönemiyle birlikte padişahın gücü azalmış ve güç büyük oranda bürokratik elitlerin eline geçmiştir. Söz konusu bürokratik elitler, sahip oldukları gücün meşruiyetini geleneksel kaynaklardan farklı kaynaklara dayandırma amacıyla ve çabasında olmuşlardır (Dursunoğlu, 2016:50). Bu amaç ve çaba sonucunda çevre ile merkezin bürokratik-askeri aktörleri arasında bir mücadele başlamıştır. Batı yönetim, eğitim ve hukuk sisteminin Osmanlı Devleti'ne naklinde bu sistemlerin uyumsuzluğunu ve Osmanlı toplumuna yabancılığını dikkate almayan merkezin aktörlerine karşı çevre, kendisine dayatılan yeni değerleri içselleştirme yoluna gitmemiştir. Bu dönemde çevre unsurlarının karşısında, çoğunlukla Batı yönetim ve kültür anlayışını benimsemiş bir merkez bulunmaktadır. Bu durum karşısında çevre, yukarıda ifade edildiği üzere daha yoğun bir şekilde geleneksel değerlerle bağdaşmıştır. Nitekim bu bağdaşmanın ortaya çıkışında Osmanlı Devleti'nin idari ve hukuki anlamda geleneksel ve muhafazakâr değerlerin etkisinden çıkmasının katkısı büyüktür. Bu etki, bürokrat elitin merkezi çevre karşısında etkin kılmaya dönük olarak bürokratik yapının modernleştirilmesi, eğitim ve yargının modern/laik bir anlayışla düzenlenmesi noktasında kendini göstermiştir (Çaylak, 2018:50). Osmanlı'nın modern döneminde ortaya çıkan okullu-bürokrat aydın tipi, padişahın merkezi gücünü azaltarak, belirleyici konumda gücü ele almıştır. Bu yeni bürokrat tipin, her ne kadar padişaha ve hanedanlığa bağlılığı devam etse de padişahı ayrı tuttukları devlete olan bağlılıkları daha öndeydi (Ahmad, 2022:37). Bu dönemle birlikte hukuk sisteminin rasyonelleşmesi neticesinde kul sisteminden kurtulan bürokratik yapılar, padişaha rağmen politika oluşturabilecek, uygulayabilecek ve denetleyebilecek bir güce erişmiştir (Savut, 2018:52). Böylece, o döneme kadar merkezin içinde yer alıp belirleyicilik gücü sınırlı olan bürokratik yapı, sahip olduğu zihniyet doğrultusunda bu dönemden sonra yeni bir merkezi değerler sistemi oluşturmuştur (Gülener, 2007:44). Merkezde güce dayalı bu değişim, kültürel alanda da farklılaşmayı meydana getirmiştir. Tanzimat bürokrasisi bu farklılaşmayı daha da belirgin bir hale büründürmüştür. Bu farklılaşma, çevrenin İslami kültürü ile merkezin Fransız kültürü arasındaki farklılığı ifade etmekteydi (Zürcher, 2016:106).

Bahsi geçen yeni değerler sistemini çevreye aktarabilmek için Batı'dan örnek alınarak kurulmuş yeni eğitim kurumları sistematik olarak kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nin ileride asker ve bürokrat olacak öğrencilerinin yetiştirildiği bu eğitim kurumları, çevrenin değer sisteminden kopuk, seçkin bir kesimin ortaya çıkmasında ve yönetimde güçlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ortaya çıkan yeni bürokratik sınıf, Batılılaşmanın getirdiği dönüşümler neticesinde geleneksel fikir kalıbından ciddi bir kopuş yaşamıştır. Bu kopuşun en etkili etmenlerinden biri de askeri, idari ve tıbbi eğitim kurumlarında verilen pozitivist eğitim olmuştur (Mardin, 1991:90-91). Yeni eğitim kurumlarının başat aktörlerinden biri olan askeri okullarda aynı eğitimin ortaokul seviyesine yayılması ve öğrencilerin çoğunluğunun ekonomik imkânları kısıtlı ailelerden olması sebebiyle okuldaki toplumsallaşma, ailelerdeki toplumsallaşmaya göre öne daha fazla çıkmıştır. Bu toplumsallaşma hareketi sonucunda özellikle seçkin askeri ortamda taşraların ilerlemeye ve yeni düşüncelere kapalı, uygarlığa aykırı yerler olarak görülmesi belirgin bir düşünce olarak ortaya çıkmıştır (Mardin, 2024:56).

Paris'te 1902 yılında toplanan I. Osmanlı Liberalleri Kongresi, günümüz siyasi sistemine sirayet etmiş merkez-çevre ilişkilerinin kilometre taşı olması açısından önemlidir. Bu kongrede, Osmanlı Devleti'nin içine girmiş olduğu gerileme/çöküş sürecini tersine çevirecek çözüm reçetesi arayan ve Avrupalıların "Jön Türkler" olarak adlandırdığı muhalif kesimin taraftarları arasında fikir ayrılıkları oluşmuştur. Bu fikir ayrılığının odak noktasında çözüme yönelik olarak devletçi, otoriter ve merkezîyetçi Ahmet Rıza ile karşısında liberal ve yönetimde âdem-i merkezîyetçi bir Prens Sebahattin vardı. Bu fikir ayrılığının kazananı Ahmet Rıza ve taraftarları olmuştur. İstanbul'da kurulmuş olan İttihad-i Osmani örgütünün İttihat ve Terakki ismi ile değiştirilmesinde önerisi olan Ahmet Rıza, sadece isim değişikliğinde değil, İttihat ve Terakki'nin fikir teatisinin oluşmasında da öncü rol oynamıştır. Kendisinin savunduğu merkezîyetçi, devletçi ve otoriter düşünce yapısı, İttihat ve Terakki'nin II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle beraber tekrar açılan mecliste ve ülke yönetiminde gücü ele almasıyla birlikte daha da hissedilir olmuştur. Siyasal iktidar gerek bürokrasinin genel karakteristiği ve gerekse ülkenin içinde bulunduğu olağanüstü şartlar neticesinde ülke idaresinde merkezîleşme yöneliminde olmuştur. Göç ve nüfus mübadelesi sonrasında Anadolu'da Türk nüfusu artışa geçmiştir. Türk nüfusunun artması ve uluslaşma dönemiyle birlikte Türkçülük düşüncesinin ülke

politikasındaki rolüne önemli bir etki yapmıştır (Dursunoğlu, 2016:50). Batı'ya karşı yenilginin en baş sebebi olarak dini kabul eden seçkinci kamu bürokrasisi (Karadağ, 2005:97), dini hassasiyetleri göz ardı eden bir yönetim anlayışına geçmiştir. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde iktidarı ele geçirmiş olan İttihat ve Terakkici seçkinci askeri ve kamu bürokrasisinin benimsemiş olduğu batıcılık, milliyetçilik ve laiklik gibi yeni değerler sisteminin çevreye aktarılmasında askeri okullar, bürokrasi ve ideoloji kanalı ciddi manada kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nin kurtuluş reçetesi olarak görülen bu yeni yönetim tarzını geniş bir tabana yaymak amacıyla olan dönemin merkez aktörleri, bir açıdan jakoben davranışlar içerisinde hareket etmekteydiler. Bunun yapılmasını haklılaştıracak neden olarak; halkın eskiye bağlılık konusunda muhafazakâr olduğu, aslında Osmanlı Devleti'nin, eski yönetim anlayışına olan bu bağlılıkla beraber geri kaldığı; bunun yerine Batı normlarına uygun yeni bir yönetim anlayışına geçmelerinin halka rağmen halk için gerekli olduğu inancı öne sürülmekteydi. Bu inanç doğrultusunda yapılan yeniliklerle birlikte Türk modernleşmesinin jakoben modeli, her zaman sıradan Türk halkının ılımlı ve muhafazakâr modernliği ile çarpışma halinde olmuştur (Mardin, 2006:301).

Askeri ve bürokratik merkez aktörlerinin özellikle laiklik görüşü ve bu görüşü eğitim, hukuk ve idare alanında tatbik etmesine karşılık, çevrenin İslamiyet'e ve onun kültür mirasını savunması, merkeze verilen bir cevap olarak okunabilir (Mardin, 2024:56). Osmanlı'nın modern döneminden önceki süreçte, şariat kuralları haricinde kanun koyma gücü sadece padişahın sahip olduğu bir ayrıcalıktı (İnalcık, 2003:76-77). Ancak II.Mahmud'un ıslahatlarıyla birlikte kanun koyma süreci farklı bir boyut kazanmıştır. Bu kapsamda, dini konular ile dünyevi konuların ayırımına dayanan, kamu ve özel hukuk ayırımını esas alan ve din yerine rasyonel hukuku önceleyen bir hukuk düzenine geçiş yapılmıştır (Berkes, 1998:132). Bu sürecin sonunda din ve din dışı alanlar hukuki metinlerle birbirinden ayrılmış, ortaya düalist bir sistem çıkmıştır. Hem bürokratik hem de hukuki noktada meydana gelen bu ayrışmayla birlikte din alanının siyasetten uzaklaşması sonucu ortaya çıkmıştır. Nitekim bu dönemle birlikte Osmanlı kültürünün İslami kesimlerine menfi bir yaklaşım içindeyken, aynı şekilde İslami gelenekten gelen ve devletin gücünü halifeye odaklayan kesimler de bu yeni laik yaklaşımı benimsemediler. Bu bağlamda din, çevreyi besleyen en etkili kaynak haline gelmiştir

(Tuncel ve Gündoğmuş, 2012:141). Nitekim din, siyasal davranış ve inançları belirleme noktasında her daim esaslı bir konumda olmuştur (Mardin, 1993:38).

Modern dönem Osmanlı Devleti'nde eşraf, köylü ve din adamlarının oluşturduğu çevrenin karşısında yer alan ve yeni değerler sisteminden ödün vermeyen seçkin kamu bürokrasisi, merkezi değerler sisteminin sadık bir savunucusu olarak merkezin yanında her zaman için yer almıştır. Osmanlı bürokrasisinin bir kesimi, modernleşmenin ihtiyaçlarına uygun olacak şekilde erkenden uygun kalıba sokulmuş ve 19. yüzyılda yapılan reformların yürütücülüğünü üstlenmiştir. Söz konusu bürokrasi, reformların mihenk taşını eğitim kurumlarının Batılılaştırılması olarak seçmiştir. Batılı anlayışa uygun kurulan eğitim kurumları aracılığıyla 19. yüzyıl Osmanlı reformistleri, devletin menfaatlerini önceleyen olgunlaşmış bürokrat elitler yetiştirmiştir (Mardin, 2024:57). Yetiştirilen bürokratlar ve askeri aktörler, etkilendikleri Batı'nın özellikle 1789 Fransız İhtilali sonrasında gelişen milliyetçilik hareketleri doğrultusunda; Osmanlı Devleti'nde Müslüman tebaa arasında birlikteliği sağlamak için öne çıkarılan ümmet bilincini bir yana bırakarak milliyetçilik temelli söylem geliştirip yönetimde bu söylemi öne çıkarma siyasetini yürütmüşlerdir. 1789 Fransız İhtilali ile dünyayı kasıp kavuran savaflara ve sonucunda ulus bazında ayrılmalara yol açan milliyetçilik fikirlerinin etkilediği İttihat ve Terakki, Türkçülük üzerine politikalar gütmüştür. Ancak yapılan bu milliyetçilik, Türk olmayan Müslüman ve gayrimüslim tebaada rahatsızlığa neden olmuştur. Daha önceleri İslâm temelli millet anlayışı, Osmanlı Devleti'nin Müslüman tebaası arasında merkez ile aynı değerler paydasında buluşmasına ve herhangi bir çatışma çıkmamasını sağlamıştır. Geliştirilen yeni söylemler ve değerler sistemine karşılık olarak çevrenin Müslüman tebaasında yer alıp Türk olmayan etnik unsurlar bu durumdan rahatsız olmaya başlamıştır.

II.Meşrutiyet'in ilanından sonra yapılan seçimlerde birinci çıkan İttihat ve Terakki Cemiyeti, merkeziyetçi, laik ve milliyetçi söylemleri ve politikaları iktidarda olduğu yıllar boyunca sürdürmüştür. İttihat ve Terakki'nin söz konusu söylem ve politikalarının karşısında Ahrar Fırkası, İttihad-i Muhammediye Cemiyeti ve Prens Sebahattin'in önderliğindeki Âdem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-ü Şahsi Cemiyeti muhalefeti yer almıştır. Muhalefet eden bu fırkalar her ne kadar birbirinden farklı söylemlere sahip olsa da ortak nokta olarak Hürriyet ve İtilaf Fırkası çatısı altında birleşik olarak iktidara karşı yekvücut olmuştur. İttihat ve Terakki'ye karşı özellikle dini hassasiyeti olan insanlar arasında

muhalefetin giderek artmasıyla birlikte 31 Mart Vakası olarak bilinen isyan sonrası İstanbul, muhalif isyancıların eline geçmiş; buna karşın Mahmut Şevket Paşa komutasındaki Hareket Ordusu Selanik'ten yola çıkarak isyanı bastırmıştır. İttihat ve Terakki bu isyanda II. Abdülhamid'in desteğinin olduğunu ileri sürmüş ve nihayetinde II. Abdülhamid'i tahtan indirmiştir. Merkezin seçkinleri askeri aktörleri ve kamu bürokrasisi, böylelikle uzun yıllar boyunca muhalefet ettikleri bir padişahı tahtan indirmiş ve dizginleri tamamen eline almıştır. Meşruti yönetime geçilmesinden sonra, 1908 yılında gerçekleştirilen seçimler sonucunda 287 vekil kazanan İttihat ve Terakki Cemiyeti, iktidarın denetimi noktasında ciddi bir güce sahipti. Buna karşılık, o gün itibarıyla gizli bir örgüt olarak varlığını devam ettirmesi ve toplumdan uzak bir siyasetle kendi politik menfaatleri doğrultusunda davranışlar sergilemesi sonucunda halk ile arasındaki bağ kopmuştur (Karpas, 2013:86-87). 1909 yılında devletin kontrolünü büyük oranda ele geçiren İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1913'te gerçekleşen Bab-ı Ali Baskını ile kesinleştirdiği iktidarını, I. Dünya Savaşı bitimine değin devam ettirmiştir. Ancak, savaşta yaşanan başarısızlık ve bunun sonucunda ülke topraklarının ezici bir çoğunluğunun işgal edilmesiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti dönemi kapanmıştır. Bundan sonra devlet, padişah ile çeşitli sadrazamların mevcudiyetinde ve yine bu sadrazamların adıyla bilinen hükümetler tarafından idare edilmiştir.

Son olarak ifade etmek gerekir ki, Osmanlı toplumunda merkez ile çevre arasındaki mücadele hiçbir şekilde karşılıklı tavize dayalı bir mücadele olmamıştır. Bilakis, çevre bu bağlamda iktidar için mücadele verecek bir sivil toplum statüsüne sahip olmamıştır (Heper, 2023:67-68). Diğer bir deyişle, Batı'daki toplumsallığın aksine Osmanlı toplumunda iktidar odaklı siyaset meydana gelmemiş; bu kapsamda merkez-çevre ilişkisi, merkezin tek başına etkin bir belirleyiciliğe sahip olduğu bir mücadeleye sahne olmuştur (Aydın, 2006:71). Modern eğitim kurumlarında eğitim görmüş ve pozitivism dahilinde akılcılığı özümseyen bürokratik elit kesim, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren politik bir karakter elde etmiştir. Bu noktadan sonra merkez-çevre ikiliği, siyasal gücün kimin elinde olduğundan çok, hangi inanç ve değerlerin iktidarı belirlediği tartışmalarıyla şekillenmeye başlamıştır. Bu kapsamda, modernleşen bürokratik elit grubun kendi düşünce kalıbını iktidara taşımak için giriştiği politik mücadele, Türk siyasal tarihinin “cevap anahtarı” olabilecek merkez-çevre ikiliğinin ortaya çıkışının arka planı olarak okunabilir (Çolak, 2009:37).

I.Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte dünya topyekûn bir savaşa sürüklenmiştir. Bu süreçte Osmanlı Devleti gibi coğrafi olarak önemli bir konumda olan bir ülkenin yaşanan bu savaşa kısa bir süreliğine de olsa uzak kalma durumu, savaşa Almanya'nın yanında girilmesiyle sonlanmıştır. İttihat ve Terakki üst yönetiminde yer alan kişilerin Alman hayranlığı, Osmanlı Devleti'nin İttifak Devletleri safında yer almasında rol oynayan etmenlerden biri olmuştur. Savaşın sonucunda Osmanlı Devleti yer aldığı İttifak Devletleri ile birlikte yenilmiştir. İttihat ve Terakki liderleri, yaşanan yenilgiden sonra ülkeyi terk etmiştir. Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında 1918 yılında imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması'nın özellikle 7. ve 24.maddeleri, Osmanlı toprağını işgale yönelik amaçların esas dayanak noktası olmuştur. İlerleyen süreçte Osmanlı Devleti'ne dayatılan Sevr Antlaşması'nı kabul etmeyen halk, Kurtuluş Savaşı'nda Mustafa Kemal önderliğinde mücadele vermiş; sürecin sonucunda Osmanlı Devleti'nin bakiyesi üzerine Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmuştur.

2.3. Cumhuriyet Dönemi Merkez-Çevre İlişkisi

Yakın dönem Türk siyasi hayatı, belli bir süre için iktidarı kazanan merkez veya çevrenin birbirinden iktidarı geri alma mücadelesi şeklinde ortaya çıkan bir görünüm arz etmektedir (Akyol, 2013:423). Cumhuriyet dönemi, merkez-çevre ikiliği açısından merkez-çevre ilişkilerinin derinleştiği ve farklı bir boyuta evrildiği tarihsel bir kesit olarak değerlendirilebilir. Cumhuriyet'in yeni kurumları, tanımları ve pratikleri oluşturduğu Batılılaşma merkezli pratikler, merkez ve çevrenin farklılaşmasına ivme kazandırmıştır. Söz konusu farklılaşmanın esas eksenini, din ile devlet, diğer bir deyişle, toplum ve siyasal iktidar arasındaki kan uyuşmazlığından oluşmaktaydı (Arlı, 2006:108). Osmanlı'nın seçkin ve vesayetçi yapısı Cumhuriyet döneminde de varlık bulmuştur. Osmanlı'nın toplumsal yapısını ve bürokratik egemenlik kalıplarını miras olarak alan Cumhuriyet, devletçi-seçkin bir tavır içerisinde tepeden inmeci bir Batılılaşma geleneğini devam ettirmiştir (Kongar, 1999:318). Bu dönemde yönetimi elinde tutan askeri ve sivil bürokratik elit kesim, 19.yüzyıl Avrupası'nda yükselmiş politik fikir ve değerlerin savunucusu olurken, bu değerlere kuşkuyla yaklaşan çevre yönetimden uzak tutulmuştur. Karşıtlık içeren bu mücadele tarzının, günümüze kadar olan Türk siyasal hayatının ana karakteristiğini oluşturduğu söylenebilir (Bingöl ve Çolak, 2010:94). Çalışmanın bu alt başlığında, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarından AK Parti'nin iktidara geldiği 2002

yılına kadarki süreç, merkez-çevre ikiliği çerçevesinde incelenecektir. Böylelikle bu tez çalışmasının cevap aradığı temel problematik olan çevrenin merkezileşmesinin nasıl ve hangi yöntemlerle gerçekleştirildiği sorusuna cevap verilmesi noktasında önemli bir yardımcı başlık olacaktır.

2.3.1. Merkezin Mutlak Hakimiyeti (1923-1950)

Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletleri karşısında geriye düşmüş olmasına çözüm önerileri getiren seçkin kamu bürokrasisi, kurtuluş reçetesi olarak hızla Batılılaşmaya yönelmiş; geleneksel meşruiyet kaynaklarından uzaklaşıp yeni değerler sistemine yönelerek çevre olarak adlandırdığımız halka (reaya) bu değerler sistemini benimsetme çabasına girişmiştir. Söz konusu seçkin kamu bürokrasi güruhunun düşünce kalıbı, her alanda Osmanlı Devleti'nin mirasını almış olan Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasal hayatını da aynı bağlamda etkilemiştir (Savut, 2018:86).

I.Dünya Savaşı sonrası yenik duruma düşen Osmanlı Devleti'ne İtilaf Devletlerince 30 Ekim 1918 yılında Mondros Ateşkes Antlaşması imzalatılarak Anadolu işgale hazır hale getirilmiştir. Antlaşmanın 7.maddesi, İtilaf Devletleri'ne güvenliklerini tehdit durumunu bahane göstererek bazı bölgeleri işgal hakkı vermektedir. İşgal sürecinde İngilizler; Boğazların kontrolünü ele geçirmekle birlikte Çanakkale, Musul, Batum, Antep, Konya, Maraş, Samsun, Bilecik, Merzifon ve Kars'ı da işgal ettiler. Fransızlar da bu süreçte aynı işgale girişerek Trakya'daki demiryolunun istasyonlarını, Dörtyol, Mersin, Adana ve Afyon demiryolu istasyonlarını işgal ettiler. İngilizler tarafından işgal edilen Güneydoğu'daki bazı iller daha sonradan Fransızlara terk edilmiştir. İtalyanlar ise Antalya, Kuşadası, Bodrum, Fethiye ve Marmaris'i işgal ettiler. Ermeniler, Rusların da desteğiyle oluşturdıkları çeteler aracılığıyla Doğu Anadolu'da yayılmaya ve bölgedeki Müslüman halka zulmetmeye başladılar. Bu dönemde işgaller karşısında bölgesel direnişler gerçekleştiren halktan oluşan milis güçler var olsa da birbirinden kopukluğun verdiği olumsuzluklar sonucunda geniş çaplı bir başarı elde edilememiştir. Mustafa Kemal'in başlattığı Millî Mücadeleye destek veren Anadolu insanı, büyük bir özveriyle tüm varlığını meydana koyarak memleketini düşman işgalinden kurtarmak adına meşakkat dolu günlerden geçmiştir. Nitekim, halk bütün gücüyle düşman karşısında mücadele vermiştir. Dağınık haldeki direnişçi milis güçler daha sonra düzenli orduya dönüştürülüp düşmana karşı daha sistemli bir savaş yürütülmüştür. 12 Ocak 1920 yılında

İstanbul'da toplanan Mebusan Meclisi'nin, İtilaf Devletleri'nin beklentilerinin aksine Misak-ı Milli'yi kabul etmesiyle birlikte İtilaf Devletleri karşı hamle olarak 16 Mart 1920'de İstanbul'u işgal etmek suretiyle Mebusan Meclisi'ni dağıtmıştır. Mebusan Meclisi'nin dağıtılması üzerine Mustafa Kemal, bir genelge yayımlayarak Ankara'da olağanüstü yetkilere sahip bir meclisin toplanacağını bildirmiştir. Yayımlanan genelge ile her sancaktan 5 delegenin seçilerek 15 gün içinde Ankara'ya gelmeleri istenmiştir. Böylelikle siyasi tarihimize I. TBMM olarak geçen meclis 23 Nisan 1920'de açılmıştır. 1 Nisan 1923'e kadar görev yapmış olan I. TBMM, olağanüstü yetkileri olan günümüz devlet erklerinin tek elde toplandığı ve siyasi parti bulunmayan bir meclis olma özelliklerine sahipti. Cumhuriyet dönemi Türk siyasal sistemindeki mücadele alanlarının ifade edilmesinde açıklayıcı bir faktör olan merkez-çevre mücadelesini, I. TBMM'de yer alan İkinci Grup muhalefetiyle (Özcan, 2011:33) başlatmak, çalışmanın anlaşılması noktasında daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

I.TBMM, Birinci Grup ve İkinci Grup olmak üzere ikili bir hizipleşmeden oluşmuştur. İki grubun memleketin düşman işgalinden kurtulması adına amaçları ve gayretleri ortak olmasına rağmen, savundukları dünya görüşü birbirlerinden farklılaşmıştır. Birinci Grup, İttihat ve Terakki geleneğinden merkezîyetçi, devletçi ve milliyetçi bir kesimken; karşısında yer alan İkinci Grup ise liberal, muhafazakâr ve gelenekçi bir görüşe sahiptir. İkinci Grup olarak isimlendirilen bu muhalif grup, Mustafa Kemal'in meclisteki dağınık grupları bir araya getirmek için Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nu kurmasıyla belirgin hale gelmiştir. Bu grubun içerisinde yer almayan İkinci Grup olarak bilinen bu muhalif kesim, büyük çoğunluğu liberal, muhafazakâr ve âdem-i merkezîyetçi bir görüşü benimsemiştir. Hilafet ve saltanat taraftarı olarak bilinen bu grup, Cumhuriyet rejimini İslam dünyası açısından olumsuz görmekte ve dini öğretimin yaygınlaştırılmasını savunmaktaydı (Mardin, 2024:40). Birinci Grup, tarihi geçmişi olarak merkezin temsilciliğini üstlenirken; İkinci Grup ise çevrenin temsilciliğini yapmaktaydı (Gülener, 2007:46). 1923 yılına kadar çalışan I. TBMM, Osmanlı yönetim yapısına sadık ve görece çevre unsurlarını barındıran İkinci Grup ile Batı normlarını esas alarak Osmanlı Devleti kurumlarını yeniden tasarlamayı hedefleyen Birinci Grup arasında sık sık yaşanan tartışmalara sahne olmuştur.

I.TBMM'nin gelecek döneme dair aldığı son karar, seçim kanununda kimi değişikliklerin yapılmasına yönelik olmuştur. Bu Kanun sonrasında gerçekleştirilen seçimler, Millî

Mücadele'den sonra gerçekleştirilecek yeni dizaynı gerçekleştirecek olan II. TBMM'nin yapısını belirleyerek merkez ve çevre arasındaki münasebetlerde yeni ve farklı boyut içeren bir sürecin önünü açmıştır. Söz konusu yeni mecliste, çevrenin değerlerini benimseyen İkinci Grup'tan kimse yer almamıştır. 1923 yılında yapılan seçimler sonucunda oluşan yeni meclis, tamamıyla Birinci Grup üyelerinden meydana gelmiştir (Gülener, 2007:47). Bu sonuç aynı zamanda, geleneksel olarak çevrenin temsilcisi sayılan İslamcı-muhafazakâr kesimin uzun bir dönem politik sahadan tasfiyesi anlamını taşımaktaydı. I.Meclis'teki vuku bulan bu merkez ile çevre arasındaki ayrışma, dönemin özgün şartlarından dolayı büyük sorunlara yol açmamıştır. Ancak bu ayrışmanın, gelecekte yaşanacak merkez-çevre farklılaşmasına diğer bir deyişle merkez-çevre ikiliğine katkıda bulunduğu hususu yadsınamaz (Gülener, 2007:46).

Türkiye için artık yeni bir dönem başlamaktaydı. Bu başlangıç, yeni bir ulus meydana getirilmesinin yanı sıra uygulanacak reformist politikalarla idari ve politik olarak Osmanlı'dan bir kopuşu ifade eden pozitivist-rasyonel modernleşme hedefini içermektedir. Bu hedeflerin başarıya ulaşmasında kullanılacak esas merkezi aktörlerden biri bürokratik yapı olmuştur. Nitekim bu hedef ve politikalarla, yeni düzende merkez-çevre mücadelesinin tarafları açık bir şekilde ortaya konmaktaydı (Savut, 2018:59). Bu bağlamda Kemalist yönetim, yeni bir ulus oluşturmayı esas hedef edindi. Batı'daki bilimsel ve teknik ilerlemeyi İslam kültürüyle uyumlaştırma gayretleri yerine yeni bir kültürün oluşturulması hedeflenmiştir. Burada yöntem olarak ödünsüz bir modernleşme ideolojisi kullanılmıştır. Bu durumun bir getirisi olarak geleneksel din anlayışı, kurtuluş mücadelesinden sonraki süreçte modernleşmenin önündeki en ciddi engel olarak değerlendirilmiştir (Ünüvar, 2009:136-138). I.TBMM'nin açılışıyla birlikte yeni bir devlet ve yeni bir ulus amacına odaklanan yönetim, bu amaç kapsamında devlette ve toplumda dinin belirleyiciliğini sonlandırmayı amaçladı. Bu amaca dönük olarak laiklik temelli bir dizi reformlar yapıldı. Bu reformlarla birlikte yasal, bürokratik ve kurumsal düzeyde gerçekleştirilen söylem ve sembol uygulamalar, merkez-çevre ikiliğinde geleneksel merkezin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır (Savut, 2018:62).

1923 yılında yapılan seçimlerle TBMM'de gücü eline alan Birinci Grup'un takip eden süreçte Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) ismiyle partileşerek ülke yönetimini eline almasıyla beraber ülke ekonomisinin durumu, dış ticaret üzerinde giderek artan baskılar ve laik reformların devam etmesi karşıt güçlerin iktidara yönelik hoşnutsuzluğunu

artırmıştır. Daha sonra Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ismini alacak olan iktidar partisine karşı artan tepkiler, parti içinde muhalefete ve ayrılığa yol açmış ve bunun sonucunda tanınmış bir kısım isimler partiden ayrılmıştır (Haytoğlu, 1997:48). Ordu müfettişliğinden istifa edip daha sonra Meclis'e giren Kazım Karabekir, Ali Fuat, Rauf Orbay ve Refet Bele gibi isimler, ilerleyen dönemde CHP'den ayrıldıktan sonra 1924 yılında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) isminde bir siyasi parti kurmuşlardır.

Tek Parti döneminde çevrenin politik kurumsallaşmasının ilk nüvesi sayılan TCF, ekonomik ve politik anlamda liberalizm yanlısı bir partiydi. Parti, millet egemenliğini, devlet işlerinin minimum seviyede tutulmasını, âdem-i merkeziyetçiliği ve demokrasiyi savunduğunu programında açıkça belirtmiştir (Yerasimos, 2013:50). Nitekim bu bağlamda TCF, hükümetin politikalarına ve söylemlerine karşı sert bir eleştiri içerisinde olmuş; Meclis'te muhalefet görevini yerine getirmiştir. Ancak söz konusu muhalefet uzun sürmemiştir. Şeyh Sait Ayaklanması'nın bastırılmasına dönük çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu'na dayanılarak başlatılan çevrenin tasfiye sürecinden TCF de etkilenmiştir. Bu süreçte kurulan İstiklal Mahkemeleri, parti üyelerini Şeyh Sait ayaklanmasını desteklemekle suçlamıştır. Mahkemeler, gereğinin yapılması konusunda hükümete öneride bulunmuşlardır. Süreç sonunda 3 Haziran 1925 günü yapılan hükümet toplantısında TCF'nin kapatılmasına ve daha sonraki süreçte de İstiklal Mahkemelerince mahkûm edilen parti üyelerinin siyasal affa uğratılmamasına karar verilmiştir (Tunçay, 1999:152). Cumhuriyetin ilk döneminde ortaya çıkan Şeyh Sait İsyanı sonrası çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu ile hükümete, toplumun düzenini bozan tüm kurum ve oluşumun tasfiyesine dair geniş bir yetki verilmiştir. Bu kanun, çevrenin temsilcisi sayılabilecek kesimlerin tasfiyesinde sağlam bir dayanak noktası olmuştur. Bu kapatma ve yargılamalarla, muhalefetin artan politik etkinliğinin azaltılmasına dair ciddi işlevsellik içeren bir hamle yapıldığı söylenebilir (Kutlu, 2007:242).

TCF, bu bağlamda çevrenin toplandığı bir parti olma yolunda iken dönemin merkezi aktörleri bu olası senaryodan çekinmişlerdir. Bu noktada TCF'nin merkez-çevre mücadelesinde kısıtlı ve sınırlı bir dönem aralığında yer alsa da çevreye karşı girişilen mücadele hususunda merkezin ilk girişimlerinden sayılabilir. Bu tarihten 1930 yılına kadar muhalif sesler daha az duyulur olmuştur. İlerleyen zaman diliminde bilhassa 1928-1929 yıllarının tarımsal olarak iyi bir mahsul yılı olmaması; ayrıca bütün dünyayı saran ekonomik bunalımın varlığı, ülkenin ekonomik durumunu daha da zorlaştırmıştır.

Ülkenin kötü durumundan CHP sorumlu tutulduğu gibi, partide yer alan kimi kişilerin menfaat elde etmeleri, toplumda CHP'ye yönelik tepkiye neden olmuştur. Liberal politikaları savunan kesimde ise tek parti idaresinin giderek artan merkezi gücünün ekonomiye daha fazla baskı yapması endişesi hâkim olmuştur. Bu kesim inkılaplar döneminde tek parti uygulamalarını haklı bulmuş ancak bu uygulamalara devam edilmesine ilerleyen süreçte kuşkuyla yaklaşarak normal uygulamaların olacağı bir dönemi beklemeye başlamıştır (Haytoğlu, 1997:49). Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) bu olaylar ve koşulların sonucu olarak kurulmuştur. SCF, aynı düşünceyi ve inancı paylaşan kişiler tarafından, bizzat Mustafa Kemal'in isteği doğrultusunda, Fethi Bey'in liderliğinde 12 Ağustos 1930 tarihinde kurulmuştur. Bir önceki muhalif partiden farklı olarak, merkeze yakın muhalefet partisi konumundaki SCF ciddi anlamda muhalefet edememiş; daha çok İnönü Hükümeti'ni dengeleyecek güdümlü bir parti olmuştur. Nitekim ilerleyen günlerde etrafında taraftar bulması ve CHP'ye rakip olabilecek işaretler sezinlendiğinde, bu parti tehlike olarak görülmüş ve yine kurulduğu yıl olan 1930 yılında parti kendisini feshetmiştir. SCF, devletçi olmaktan ziyade daha çok toplumsalcı; merkezilikten öte çevreci ve kitlesel bir hareket görünümü arz etmiştir (Bingöl ve Çolak, 2010:98).

Çok partili hayata geçişin başarısız girişimleri sonrasında tek başına iktidarda kalmaya devam eden CHP, yeni merkezi değerlerin kurumsallaşma sürecine hız kazandırmıştır. Cumhuriyetin ilanıyla birlikte kurulan yeni devlette, kurumlar ve yönetim anlayışı Batı değer sistemleri dikkate alınarak yeniden düzenlenmiştir. Buna yönelik olarak öncesinde saltanat ve daha sonra 1924 yılında halifelik kaldırılmış, Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile medreseler kapatılmış, eğitim kurumları birleştirilmiş, 1926 yılında miladi takvime geçilmiş, aynı yıl Medeni Kanun kabul edilmiş, 1928 yılında Latin alfabesi kabul edilmiş ve son olarak 1931 yılında ağırlık ve uzunluk ölçüleri değiştirilmiştir. Bahsi geçen tüm bu düzenlemeler, takip eden siyasi söylemler ve çalışmalar yeni devletin merkezi değerlerini oluşturma süreci olarak okunabilir. Cumhuriyet yönetimi, modernleşme ve uluslaşma amacına yönelik yeni bir ideoloji oluşturmayı hedeflemiştir. Ancak bu noktada İslam dininin egemenlik anlayışı ve temel değerleri söz konusu hedefin önünde ciddi bir engel olarak görülmekteydi. Bu kapsamda oluşturulmaya çalışılan yeni bireyin kendisini dini bir söylemle tanımlaması yerine ulusal bir tanımlamayı benimsemesi hedeflenmiş ve bu hedefe ilişkin olarak İslamiyet öncesi Türk tarihini dikkate alan, ulusu ortak bir tarihi

arka plan etrafında toplayacak kurumsal bir kurgulamaya gidilmiştir. Bu kurgulamada en bilinen ve başat role sahip olan kurumlar Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu'yu (Toprak, 2009:447). Nitekim bahsi geçen bu iki başat kurum, yeni devletin tarih tezinin meydana getirilmesinde mitolojik ve destansı gereksinime cevap veren bir rol oynamıştır. Bu kurumlar, Cumhuriyet öncesindeki İslami geleneksel kültürü ve tarihselliği göz ardı ederek, dinin birleştirici ögesinin yerini tutmayı amaçlayan bir ideolojiyi oluşturacak kültürel dönüşümün temel uygulayıcılarından olmuştur. (Kafadar, 2007:364-365).

Cumhuriyet yönetimi, bürokratik açıdan Osmanlı mirasını devralmıştı. Esas sütunlarını 19.yüzyılın bürokratik yapısının meydana getirdiği bu miras, önemli ölçüde modernleşme taraftarı sivil ve askeri bürokrasinin merkeziyetçi düzenini ve imparatorluğun son dönemlerinde daha da belirginleşen bürokrasi-halk karşıtlığı üzerine kurulan mücadeleyi içermektedir (Yalçındağ, 1970:55). Bu dönemde Batı yanlısı, asker kökenli, laik ve milliyetçi bürokrat elitler yerlerini sağlamlaştırıp merkeze büyük ölçüde hâkim olmuştur. Kanunlarda ve devlet sisteminde gerçekleştirilen dünyevileşme, toplumsal tabakada üst kesimin dönüşümünü ifade etmekteydi. Ancak bu dönüşümün sadece üst kesimle sınırlı kalması, modernleşme açısından istenilir bir durum değildi. Bu kapsamda toplumun modernleştirilmesi için toplumun kültürel yaşamını düzenlemeyi amaçlayan bir dizi politikalar üretilmiştir. Bu politikaların topluma diğer bir deyişle çevreye ulaşmasında ve başarılı olmasında bürokrasiye büyük bir görev düşmüştür. Bu bağlamda merkez, bürokrasiye daha farklı bir anlam yükleyerek bu doğrultuda bürokratik yapılanmada gerçekleştirdiği değişikliklerle elit bürokratik yapıya imtiyaz içeren sosyal ve ekonomik imkanlar sağlamıştır. Cumhuriyet döneminde inşa edilen yeni merkezi değerlerin çevreye benimsetilmesi hususunda merkezin bürokrasiye verdiği önemin bir sonucu olarak bürokratlara maddi ve manevi imtiyazlar tanınmıştır. Bu bağlamda özlük haklarında ve yetkilerinde yapılan olumlu değişikliklerle hukuki güvenceleri sağlanan bürokrat kesimi, topluma nazaran ciddi bir statü üstünlüğü elde etmiştir. Nitekim kapitalist ekonomik sistemin dünyayı kasıp kavuran 1929 yılındaki ekonomik krizinden sonra, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında iktisadi alanda egemen olan devletçilikle birlikte bürokrasinin çevre üzerindeki egemenliği daha da pekişmiş ve halka hizmet eden bürokrasi yerine halka emir veren bürokrasi profili ortaya çıkmıştır (Us, 1973:51). Bu dönemde bürokrasiden “cumhuriyet mefkûresi” idealine sadakatli olmaları ve merkezin belirlediği misyonun takipçisi olmaları beklenmiştir (Şavkılı ve Aydın, 2013:83).

Toplumsal açıdan üstün ve ayrıcalıklı bir pozisyon kazanan bürokrasi, kendisine Cumhuriyet değerlerine sıkıca bağlı bir misyon yüklemiştir. Bürokratik elit yapı, bu misyon sonucunda kaçınılmaz olarak özellikle muhafazakâr kitleden bir kopuş ve farklılaşma yaşamıştır (Savut, 2018:94). Bürokrasi, bu misyonu Atatürk sonrası dönemde bir adım daha öne taşıyarak, dünya görüşü olarak ele alınması gereken Atatürkçülüğü merkezin değerler sistemini içeren bir ideolojiye dönüştürmüştür. Atatürkçü düşünce tarzını Kemalizm ismiyle politik bir ideolojiye dönüştüren bürokrat kesim, siyasetin merkezini tanımlamayı ve bu merkezin savunma hususunu kendilerine görev edinmiştir. Nitekim askeri bürokrasi başta olmak üzere devletçi-seçkinci bürokrasi, Türk siyasal sistemindeki merkez-çevre mücadelesinde merkezin başrol oyuncularını olarak ve sistemin koruyucusu kimliği özelinde ülke siyasi tarihinde uzun soluklu bir varlık göstermiştir (Heper, 2023:120-132). Yine bu dönemde yönetici merkez kadro tarafından; eğitimde, hukukta ve medeni hayatta yapılan düzenlemelerle oluşturulmaya çalışılan yeni değerler sisteminin çevreye aktarılması ve bu değerler doğrultusunda yeni bir vatandaş profili oluşturulması amacına dönük olarak merkezin siyasal ve ideolojik aygıtları kullanılmak suretiyle bir dönüştürme çabası içerisine girilmiştir. Gösterilen tüm çabalara rağmen merkez-çevre ikiliği Cumhuriyet Dönemi'nde de temel ikilik olarak varlığını sürdürmeye devam etmiştir (Mardin, 2024:76).

Cumhuriyet Dönemi'nde kurumsal, söylemsel ve sembolik reformlar bağlamında sosyo-politik hayattan dinin belirleyiciliğini sonlandırmayı hedefleyen laikleştirme politikaları, bu dönemde yaşanan merkez ve çevre değerlerinin seküler ve dini değerler olarak ayrılmasına katkıda bulunmuştur. Osmanlı Devleti'nin mirası üzerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti, dini temeller üzerine inşa edilen millet anlayışından ulus-devlet anlayışına geçiş için erken Cumhuriyet Dönemi'nden itibaren çalışmalara girişmiş (Başar, 2017:34) ve bu bağlamda yeni bir değerler sistemi oluşturmuştur. Osmanlı geleneksel toplumsallığından ulus bazlı modern topluma geçiş noktasında ulus-devlet yapısını oluşturma, ulusallaşma ve ulusal bir kültür dahilinde sosyal yapıyı yeniden inşa süreci gibi aşamalar, Cumhuriyet Dönemi'nin ulusçu, laik ve cumhuriyetçi değerleri dahilinde gerçekleşmiştir (Kili, 2005:308). Nitekim bu değerler sistemine sıkı merkezîyetçilik, milliyetçilik ve Batıcılık da eklenebilir. Yeni değerler sistemini oluşturan merkez, yeni değerleri halka benimsetme/içselleştirme görevini içtenlikle üstlenmiştir. Ancak bu değerler sistemi içerisinde yer alan özellikle milliyetçilik ve laiklik doğrultusunda yapılan

değişiklikler hem dinsel hem de etnik bazda ayaklanmalara neden olmuştur. Bunun karşısında durabilmek ve merkezin değer, sistem ve kurumlarının topluma enjekte edilmesi adına önemli bir araç olan ideoloji (Göktolga, 2012:1058) ve merkezin baskı araçları kullanılmıştır. Merkezin kendi değer sistemlerini içselleştiren ve bu değerleri koruyan ayrıca diğer vatandaşlara yayan yurttaş profili oluşturma çabaları ısrarlı bir şekilde yürütülmüştür. Merkezin kendi iktidarını oluşturma ve onu koruma önceliği, merkez-çevre ilişkilerinde gerilimi yüksek bir mücadele sürecini meydana getirmiştir (Tuncel ve Gündoğmuş, 2012:143).

Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında merkez; din ile arasına mesafe koymuş, dini vicdanlara indirgemiş ve dini yaşam biçimini kontrolü altına almaya çalışmıştır. Çıkarılan kanunlarla geleneksel dini kurumlar kapatılmıştır. Merkez, kendi değer sistemini yayarken ve bunları kabul ettirmeye çalışırken kendisine sadık olan seçkin bürokratik yapıyı kullanmıştır. Dönemin kamu bürokrasisi, ulus-devlet inşasında “vatandaş” oluşturma amacına yönelik olarak yeni değerleri ülkenin en ücra köşesine kadar taşıma görevini üstlenmiştir. Türkiye’deki bürokrasi düzeni, toplumun üzerinde denetim gerçekleştirme marifetiyle kurarak dolaylı da olsa merkezin karşısında konumlanan çevre bloğunun oluşmasına katkıda bulunmuştur. Bu noktada çevre; seçkin kamu bürokrasisini, merkezin değerlerini katı olarak uygulayan ve bu konuda edilgen olan halka zora dayanarak kabul ettirmeye çalışan bir yapı olarak görmüştür. Nitekim merkezi gücü uhdesinde tutan elit kamu bürokrasisi, eski değerler yerine Batı’da olgunlaşan politik düşünce, kurum ve kuruluşları ikame etme çabası içinde olmuştur (Tuncel ve Gündoğmuş, 2012:144). Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren seçkin merkezi yönetim, belirlemiş ve benimsemiş olduğu değerler sistemini çevreye benimsetmek adına yoğun bir mücadeleye girişmiştir. Özellikle din ve etnik kökenli karşı çıkışlarda yaptığı müdahalelerle çevrenin yeni merkezi değerlere olan itirazını bastırmıştır. Shils’in belirttiği gibi merkez bir eylem alanı olmakla birlikte ayrıca kurumlar ağı içinde bir faaliyetler, kişiler ve roller yapısıydı. Merkezi olan inanç ve değerler bu roller içinde somutlaşarak kendisini ifade etmekteydi (Shils, 2002:87). Yeni devletin merkezi değer ve inançları merkezin çeşitli unsurlarınca somutlaştırılmakla beraber bu değer ve inançlar oluşturulan yeni kurumlarla yaygınlaştırılmaya çalışılıyordu. Çevre, dayatma karşısında sahip olduğu değerler sistemi aracılığıyla direnmekteydi. Bu bağlamda merkezin, çevreye olan güvensizliği iyice gün yüzüne çıkmış; merkez, çevreden gelen her türlü eleştiri ve

muhalefeti tehdit olarak algılamaya meyilli olmuştur. Bundan sonraki süreçte, çevrenin aktif ve güçlü kesimlerinin susturulması ve bastırılmasıyla birlikte çevre, büyük bir sessizliğe gömülmüştür (Gönenç, 2006:138).

Türk siyasi hayatındaki merkez-çevre ikiliğinin ortaya koyduğu ayrımın, 1920 ile 1945 yılları arasında açık bir şekilde hissedildiği ifade edilebilir. Bu ayrım, laik bürokratik elit ile İslamcı-muhafazakâr çevre olarak bu dönemde kesin bir şekilde somutlaşmıştır. 1945 yılına kadarki dönem, merkez-çevre mücadelesi açısından ele alındığında, bu dönem içerisinde yürütülen politikalar, ülkedeki merkez-çevre mücadelesini net bir biçimde göstermiştir. Bu dönemde İslam dininin politik sahadaki belirleyiciliği ortadan kaldırılmıştır. Bu kapsamda, dini değerler ve kurumlar üzerinden şekil alan politik düzen ortadan kaldırılmış, hukuksal ve kurumsal yapı seküler değerler üzerinden yeniden tasarlanmıştır. Merkezin, çevreye karşı gösterdiği tepkide 1945 yılından itibaren bir yumuşama görünür olmuştur. Bu yumuşamaya karşın çevre kesiminde ise kendi değerleriyle merkezde var olma süreci başlamıştır. Gerek I. Meclis dönemi gerekse tek parti iktidarı boyunca yürütülen politikalar, çevreyi daha önce ifade edildiği üzere İslam ile özdeşleştirmiştir. Bu durum, merkezin değerlerinin ortaya konulması noktasında çalışma için önem ifade etmektedir. Tek parti iktidarında ezanın Türkçe okunmasına ilişkin hayata geçirilen uygulamalar, dinin politik sahanın dışına itilmesi, kılık ve kıyafet düzenlemeleri ve eğitimde yapılan yenilikler gibi öne çıkan politikalar, çevrenin din temasıyla şekillenmesini sağlamıştır. Bunun yanı sıra, bürokrasinin ekonomik ayrıcalıklı bir güce sahip olması, yine bu dönemde ciddi ekonomik sıkıntılarla boğuşan halkın büyük bir kısmının tepkisini toplamış; bu tepki merkez ile çevre arasındaki ikiliğe ciddi bir katkıda bulunmuştur (Savut, 2018:95).

Cumhuriyetin ilk yıllarında merkez ile çevre arasında yaşanan gelişmeler, II.Dünya Savaşı sonrası farklı bir boyut kazanmıştır. Sovyet Rusya ve ABD arasında yaşanan Soğuk Savaş, dünyayı iki kutuplu bir pozisyona getirmiştir. Böyle bir ortamda Türkiye ile Sovyet Rusya'nın ilişkileri, Rusya'nın 1945 yılında Kars ve Ardahan dolaylarını istemesi ve Boğazlar'ın statüsünün değiştirilmesi teklifinden dolayı bozulmuştur. Türkiye, Batı bloğunda yer alma kararını bu şartlar içinde olduğu bir dönemde vermiştir. Batı bloğundaki devletler, Sovyet Rusya'nın rejim yayılmacılığına karşı çok partili demokratik yapıli sistemlerin yayılmasını teşvik etmiştir. Batı bloğunda ve Türkiye'de politik ve iktisadi durum nedeniyle tek parti idaresinin sürdürülemeyeceği anlaşılmıştır.

Bu doğrultuda Türkiye’de Cemiyetler Kanunu’nda yapılan değişiklikle siyasal partilerin kurulması sağlanmıştır (Bayır, 2011:46). Çok partili demokrasi anlayışı, Batı bloğunun yanında kendini konumlandıran Türkiye’nin çok partili hayata geçişi için zorlayıcı bir neden olmuştur. Çok partili hayata geçiş sürecinde yukarıda bahsi geçen dışsal nedenlerin yanı sıra ülkede yaşanan durumlar ve ülkenin içerisinde bulunduğu koşullar da etkili olmuştur. Bu dönem, ülkedeki muhalefetin gelişmesi ve iç-dış faktörlerin etkisiyle tek parti idaresinin başlattığı liberalleşme ve demokratikleşme hareketleriyle de bir ahenk yakalamıştır (Akandere, 1998:467).

1945 yılında meclise getirilen Çiftçiye Topraklandırma Kanunu ile CHP içerisinde yaşanan muhalefet gün yüzüne çıkmıştır. Partinin bir kesimi, bu Kanunun yasalaşmamasını şiddetle savunurken, bir diğer kesim ise özellikle toprak ağaları denilen yerli eşrafın gücünü kırmak adına bu kanunun çıkarılmasını savunuyordu. 1945 yılında Meclis’te bütçe görüşmeleri yapılırken, Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuad Köprülü ve Refik Koraltan, 7 Haziran 1945 tarihinde “*Dörtlü Takrir*” olarak bilinen önerge ile CHP’nin demokratikleşmeye ve liberalleşmeye önem vermesi gerektiğini belirtmiştir. Önergede parti tüzüğünde ve Anayasa’da yer alan demokratik olmayan maddelerin kaldırılması ve serbest koşullarda seçim yapılması talep edilmekteydi. Ancak önerge meclis tarafından reddedilmiştir. Bu önerge sonrası Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuad Köprülü CHP’den ihraç edilmiştir. Celal Bayar ise kendi isteğiyle önce milletvekilliğinden, daha sonra partisinden istifa etmiştir. Bu yıllarda ülke hem ekonomik yönden hem de uygulanan politikalar açısından sıkıntılı bir süreçten geçmekteydi. Bu dönemde liberal bir ekonomi isteyen iş çevreleri, ağır vergiler karşısında zor durumda olan halk kitlesi ve daha demokratik bir yönetim arzusundaki aydın kesiminden oluşan çevre unsurlarından alınan cesaret ile Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuad Köprülü ve Refik Koraltan gibi isimler, 7 Ocak 1946 tarihinde Demokrat Parti (DP)’yi kurdular.

II.Dünya Savaşı’na girmeme konusunda kararlılık gösteren İnönü ve CHP idaresi, gelinen noktada gerek geniş halk kesimlerinin gerekse ticaret ve tarım sermayesinin rahatsızlığıyla karşı karşıya kalmış bir pozisyondaydı (Koçak, 2003:544). Tek parti dönemi boyunca yürütülen politikalar, sonuç itibarıyla toplumda CHP’ye karşı yabancılaşmayı beraberinde getirdi. Bu yabancılaşmanın ortaya çıkardığı sinerjiyle kurulan DP, siyasi tarihimizde merkez-çevre ilişkilerinde bir dönüm noktası olmuştur. Tek parti yönetimine tepki duyan çevrenin çeşitli aktörleri, DP etrafında toplanmaya

başlamıştır. DP'nin ciddi anlamda örgütlenmesi ve taşraya kadar yayılan bir destek bulması, yılların merkez aktörü CHP'yi rahatsız etmiştir. Tek parti iktidarında yüklü vergiler, devletçe uygulanan el koyma kararları, Millî Koruma Kanunu, grev ve lokavt açısından yasaklar içeren İş Kanunu ve Matbuat Kanunu gibi mevzuatsal düzenlemelerle devletin ekonomi ve halkın yaşamı üzerindeki düzenleyici ve denetleyici müdahaleleri artmıştır. Öte yandan, basına yönelik gerçekleştirilen yasak ve sansür, muhalefetin farklı alanlarda ve seviyelerde kendisini ifade etmesinin önünün alınması, hak ve özgürlüklerin kısıtlanmasıyla birlikte (Bayır, 2011:49) ekonomik, sosyal ve siyasal olarak baskı altına giren halkta merkeze karşı bir hoşnutsuzluk meydana gelmiştir. Nitekim bu çatışma, kendini miting meydanlarında açıkça belli etmiştir. Çevre unsurlarının katılım gösterdiği DP mitingleri, büyük bir kalabalığa sahne olmuştur. Tüm bunlar, CHP yönetiminden rahatsız olan vatandaşların yeni muhalefet etrafında konumlandığının bir işareti olarak okunabilir. Söz konusu mitinglerin, iktidar cenahında şüphe ve tedirginliğe neden olmasıyla birlikte, muhalif partilere yönelik denetim ve baskı artmıştır (Yılmaz, 2010:183).

Merkezi temsil eden ve onu oluşturan CHP, çevrenin değer sistemlerini temsil eden DP'nin daha fazla destek bulmasını kaygıyla karşılamıştır. DP'nin liberal söylemleri ve dini serbestiyete verdiği önem, merkezde konumlanmış siyaset ve bürokrasi seçkinlerini, çevrenin merkeze yürüyerek iktidarı alabileceği endişesine itmiştir. Merkezin, DP'ye yönelik endişesini şu cümlede görmek mümkündür: “Destek bulmak için taşra kasabalarına ya da köylere gitmeyin; ulusal birliğimiz sabote edilmiş olur.” (Köprülü, 1964:304). Bu cümlenin arka planında merkezin, taşra kasabalarının ve köylerin yani çevrenin kontrol altında tutulması gerektiğine inandığı ve buralardan DP'ye verilecek oyların merkeze ve onun değer sistemlerine karşı çıkışın göstergesi olduğu düşüncesi yatmaktadır. Nihayetinde tek parti iktidarı, DP'yi köylerden uzaklaştırmak adına bir tebliğ yayımlayarak köylere giden siyasetçilerin parti kartlarının idari amirlerce denetlenmesini kararlaştırdı. DP'li siyasiler köylere ulaşma ve politikalarını anlatma hususunda sıkıntılar yaşadı. DP ile çevrenin buluşmasını engellemeye çalışma konusunda kararlı tavır sergileyen tek parti iktidarı, 1946 genel seçimlerine girilen süreçte seçimle ilgili dile getirilen sorunları kulak ardı ederek süreci kendi lehine çevirmeye çalışıyordu. Tek parti iktidarının bu politikasına karşın DP, 1946 yılındaki yerel seçimlerde yaptığı gibi yine aynı yolu kullanarak genel seçimlere de katılmayarak seçim kanunu ile ilgili

değişikliklerin yapılması için CHP'yi zorlamayı hedeflemişti. Ancak daha sonra bunun sonuç getirmeyeceğinin anlaşılması üzerine bu karardan vazgeçilerek 1946 yılında yapılan genel seçimlere katılma kararı alınmıştı. İç ve dış etkenlerden dolayı çok partili hayata geçişi gündemine alan merkezin tek parti aktörü CHP, sahip olduğu iktidarı çevrenin desteğini arkasına alan DP'ye bırakmaya gönüllü değildi. Çevrenin temsilcisi iddiasındaki DP, politik söylem olarak savunduğu liberal fikirlerle birlikte kısa bir süre içerisinde uzun yıllardır iktidarda olan CHP yönetiminin politikalarından memnun olmayan kitlelerin desteğini almıştır. DP, kurucu kadrosunu oluşturan yeni girişimci ve tacirler grubuyla başka bir elitler grubu olarak alternatif üretmiştir. Savaş sonrası oluşan yeni iş adamı kesimlerinin çıkar kümeleri, tek parti dönemi elitlerinin çıkarlarıyla aynı değildi. Ancak DP, yalnızca bahsi geçen bu kesimin çıkarlarıyla hareket etmeyen, aynı zamanda taşralı köylünün ve yerel elitlerin de çoğunluğunun temsilini hedeflemiş bir parti olmuştur (Keskin, 2012:110).

DP'nin, kuruluş yılı olan 1946'dan iktidara geldiği 1950 yılına kadar süren dönem, çevrenin iktidara yol alma sürecinin başlangıcı olarak gösterilebilir. DP kurulduktan sonra çevreden ciddi bir destek görmüştür. Bu destek, tek parti iktidarında rahatsızlığa sebep olmuştur. 1947 yılında yapılması gereken seçim, iktidar tarafından baskın seçim olması amacıyla 1946 yılına alınmıştır. DP, seçim sonucunda 62 milletvekili ile Meclis'e girmiştir. Seçimden sonraki süreçte DP ve CHP arasında neredeyse her konuda sert tartışmalar yaşanmıştır. Bu tartışma ortamı, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün 12 Temmuz 1947'de deklare ettiği, kendisinin tarafsızlığını ve DP'nin meşru bir parti olduğunu ifade ettiği beyanname ile yumuşadı. Bu yumuşama ile başlayan geçiş dönemi, 1950 yılında DP'nin iktidara yürümesiyle sona ermiştir (Savut, 2018:102).

Türkiye'de 1946 yılı genel seçim sonuçları, DP ve onu destekleyen çevrede şaşkınlığa neden olmuştur. DP, şehirlerde önde iken kırsal kesimde CHP çok büyük bir üstünlük sağlamıştır. Açık oy-gizli tasnif yöntemi ile yapılan bu seçimin sonuçları tüm tepkileri üzerine çekmiştir. DP tarafından seçim sonuçlarına itiraz ediliyor, seçime hile karıştırıldığı gündeme getiriliyordu. Ancak yapılan tüm itirazlara rağmen seçim, CHP lehine sonuçlanmıştır. Seçim sonuçlarına göre CHP 395 milletvekili, DP 64 milletvekili ve bağımsızlar da 6 milletvekili sandalyesi kazanmıştır. DP, her platformda seçime itiraz ediyor, protestolar düzenliyordu. Ancak merkezin askeri aktörleri, tek parti iktidarının yararına olacak şekilde İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı'ndan yayınlanan bir bildiriyle

“bazı gazetelerin bilhassa seçim sonuçlarına ilişkin vatandaşları şüpheyne düşürücü ve bu yüzden ülkenin huzurunu bozucu ağır neşriyata devam ettiğı” ve “sıkıyönetim bölgesinde bu gibi tahriklerin devamına müsaade edilmeyeceğı”ni ilan etmiştir (Toker, 1990:126). O günün siyaset kurumu, toplumla olan ilişkisini henüz karşılıklı etkileşim üzerinden değil kendisinin belirlediğı politikalar aracılığıyla tek yönlü, yukarıdan aşağıya doğru kurma noktasında ısrar etmekteydi (Yılmaz, 2010:187). Gerek merkezin değer sistemleri ile gerekse yürüttüğü politikalardan rahatsız olan çevre, DP’yi sandıkta destekleyerek iktidarı değıştirebileceğıne inanmış olsa da bugün bile üzerinde tartışmaların devam ettiğı 1946 yılı genel seçimlerinde umduğunu bulamamış; bunun için birkaç yıl daha beklemek zorunda kalmıştır. Çevre, çok partili hayata geçiş sürecinde tek parti iktidarının sonlandırılması ile sonuçlanan 1950 yılı genel seçimlerinde verdiği oylarla bu bekleyişe son vermiştir. Böylece merkez-çevre mücadelesinde Türk siyasi hayatı açısından yeni bir sayfa aralanmıştır.

2.3.2. Çevrenin Merkeze İlk Geliş (1950-1960)

Türk siyasi hayatında yaşanan merkez ile çevre arasındaki ilişkilerin şekillenmesinde DP’nin siyaset sahnesine çıkması bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir. DP gerek dayandığı toplumsal esaslar gerekse takip ettiğı siyasal ve iktisadi politikalar yönünden o güne değin merkezi aktörlerce alışılmış politika ve davranışlardan ayrı bir çizgide söylem geliştirmiştir (Gülener, 2007:52). Çalışmanın bu başlığında, çevrenin DP ile siyasal temsiliyet elde ettiğı ve çevrenin merkeze konumlanma sürecinin başlangıcı olan 1950-1960 dönemi merkez-çevre ilişkileri açısından ele alınacaktır.

DP’nin günümüzde dahi hatırlanan seçim sloganı “*Yeter! Söz Milletindir*” ifadesi çevrenin çoğı kesiminden beklenen ilgiyi fazlasıyla görmüştü. Asker ve sivil memurların egemen olduğı CHP, toplum nezdinde bir bürokrat partisi görüntüsü çizmekteydi. DP’li adayların halkla buluşması ve taşrayı gezmesi, geliştirdiğı hayat tarzı bakımından vatandaştan kopuk bir görüntü arz eden CHP iktidarını da halka doğru itmiştir. Tek parti döneminin Batılılaşmış, kentli elit bürokrasinin dışındaki çoğı köylü, toprak ağası, taşralı, tüccar ve esnaf gibi çevrenin çeşitli unsurları siyasi arenada temsil imkânına kavuşmuştu. Çevrenin elit olarak gördüğü tek parti iktidarının bu eksikliğini iyi analiz eden DP, topluma daha yakın görünmeye ve temsilcileri gibi hareket etmeye dikkat etmiştir (Oral, 2014:1).

14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan genel seçimlerde DP, %55,2'lik oy alarak iktidara gelmiştir. DP, bu oy oranıyla 416 milletvekilliğini kazanmıştır. Merkezde konumlanmış ve merkezi değerleri temsil eden CHP ise %39,6 oy oranı ve 69 milletvekilliği ile muhalefet partisi olarak Meclis'teki yerini almıştır (TÜİK, 2012). Bu sonuçlarla, merkez tarafından değerler transferi yapılmaya çalışılan çevre, Cumhuriyet dönemindeki merkez-çevre mücadelesinde ilk ciddi tepkisini göstermiştir. Bu sonuç ile Osmanlı'dan beri süregelen ve Cumhuriyet dönemiyle daha net bir biçim alan merkez-çevre ikiliğinde; çevrenin, iktidarı ilk kez ele geçirmesi anlamına geldiği söylenebilir. DP'nin kazanmış olduğu bu seçim, çevreyi demokratik yollarla merkeze taşımıştır. DP'nin iktidara gelmesi, çevrenin merkeze taşınması ve burada yer edinmeye çalışması sürecinde merkez aktörler tarafından engellenme çabalarının başlangıcı noktasında bir kilometre taşı olarak görülebilir.

Çevrenin merkeze taşınmış olması, bütünüyle iktidar olarak hükmetmesi anlamına gelmemektedir. Nitekim merkezin sadık savunucu politikacıları, bürokratları, basın temsilcileri ve askeri kademesi, çevrenin her adımını izlemiş ve çevrenin seçip iktidara getirmiş olduğu hükümete karşı bir duruş sergilemişlerdir. Çevrenin DP'ye verdiği destek sonrası kendi değer sistemleri doğrultusunda beklentilerinin oluşması, DP iktidarını bu yönde politika üretmeye sevk etmiştir. 6 Haziran 1950 tarihinde çıkarılan kanun ile ezanın aslı olan Arapça ile okunması önündeki engellerin kaldırılması, din eğitiminin ilkokul dördüncü sınıftan itibaren verilmeye başlanması, tarıma yönelik olarak köylerde kullanılan suların temiz olmamasına istinaden temiz suyun köylere ulaştırılması, tarım alanında yaşanan makineleşme ile birlikte verim artışı, kültürel ve sosyal hayatta yaşanan olumlu gelişmeler ve devletçilikten uzaklaşıp liberal politikaların izlenmesi, çevrede memnuniyete neden olurken merkezi aktörlerde rahatsızlığa neden olmuştur (Tuncel ve Gündoğmuş, 2012:145).

DP, iktidarının ilk dönemi olan 1950-1954 yılları arasında çevrenin kendisinden beklediği hususlar noktasında çalışmalara başlamıştır. Arapça ezan yasağının kaldırılması, genel af çıkarılması, CHP'nin mallarını hazineye devreden kanunun kabulü ve halkevlerinin kapatılması, ilk dönem DP iktidarının bu kapsamdaki politikalarıydı (Oral, 2014:1). DP'nin kurumsal düzeyde çevrenin değerlerini merkeze taşıdığı en önemli alanlardan biri de eğitimdi. Eğitimde atılan öncü adım, ilkokullarda din dersi ile ilgili olmuştur. Bu kapsamda, seçimlik olan din dersi, ilkokul 4. ve 5.sınıflarda zorunlu ders olarak

okutulmaya başlanmıştır. 1956 yılında ise din dersi ortaokul müfredatına da eklenmiştir. Din eğitimi konusunda yapılan en önemli uygulama, İmam-Hatip Okulları (İHO)'nın açılması olmuştur. Nitekim 17 Ekim 1951 tarihli kararname ile Adana, Ankara, Isparta, İstanbul, Kayseri, Konya ve Kahramanmaraş olmak üzere yedi ilde İmam-Hatip Okulları kurulmuştur (Dinçer, 1998:97). Bu yıldan itibaren İHO'ların sayısı artış kaydetmiştir. Nitekim ülkedeki İHO sayısı, 1960 yılına gelindiğinde on dokuz olarak saptanmıştır (Gökaçtı, 2005:189-190). DP iktidarında dini eğitim hususunda üniversitelerde de yenilikler uygulanması için çalışmalar yapılmıştır. Bu bağlamda. 1949 yılında tekrar açılmasına karar verilen İlahiyat Fakültesi bünyesinde, din adamı ve nitelikli öğrenci yetiştirilmesi ihtiyacına dönük olarak 1953 yılında Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü, 1956 yılında ise İslam İlimleri Enstitüsü kurulmuştur. Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü çoğunlukla kültürel sahalarda faaliyet gösterirken, İslam İlimleri Enstitüsü ise dinin halk arasında daha iyi idrak edilmesi için faaliyet yürütmekteydi. Yine DP iktidarı dönemi içerisinde, 1959 yılında Yüksek İslam Enstitüsü açılmıştır. Buradaki amaç, imam-hatip mezunu öğrencilere yüksek öğrenimin önünü açmak olmuştur (Sitembölükbaşı, 1995:94-98). Bu dönemde çevrenin bilhassa muhafazakâr-dindar kesiminde takdir edilen bir diğer gelişme ise devlet radyolarında Kur'an yayınları olmuştur (Çakır ve Bozan, 2005:59). 7 Temmuz 1950 tarihiyle birlikte İstanbul ve Ankara radyolarında pazartesi, çarşamba ve cuma akşamları Kur'an okunmaktaydı. Yine bu dönemde Kore Savaşı'nda şehit düşen askerler için okunan mevlitlerin radyodan verilmesi (Kara, 2017:38) de çevre açısından kabul görmüş uygulamalar olmuştur.

DP iktidarının ilk döneminde, 677 sayılı Kanunda gerçekleştirilen değişiklik kapsamında Türk ve İslam büyüklerinin kapalı olan türbeleri yeniden ziyarete açılmıştır. Bu kapsamda 1950 yılında Fatih Sultan Mehmet ve Eyüp Sultan gibi toplum nezdinde değer gören dini ve tarihi isimlerin türbeleri halkın ziyaretine açılmıştır. DP'nin ılımlı laiklik uygulamalarının doğal sonucu olarak İslam kültürü, toplumsal hayat içinde geçmişe oranla daha fazla bir belirginlik kazanmıştır. Bu sonuç, çevrenin kendini daha net bir şekilde ifade etme fırsatı bulduğu gelişmeler olarak ele alınabilir (Zürcher, 2016:341).

DP'nin halk nezdindeki başarısında bilhassa olumlu ekonomik gelişmelerin ve tarımı esas alan yatırımların ciddi bir payı bulunmaktadır. Marshall yardımı sonucunda elde edilen aletlerle tarımda makineleşme artırılmış ayrıca mahsullerin taban fiyatları tarımla iştigal olanların lehine olacak şekilde yüksek tutulmuştur. Yalnızca üreticinin durumunun

iyileştirilmesiyle kalınmamış; ticaretle uğraşan kişilere de teşvikler verilmiş, çimento, şeker ve dokuma gibi endüstri alanlarında ciddi anlamda girişimler yapılmıştır. Fark edilebilir derecede toplumun hayat şartlarında önemli iyileşmeler kaydedilmiştir (Tanilli, 2007:60). DP'nin, başarılı geçen ilk iki dönemine rağmen iktidarının son dönemi sıkıntılı bir şekilde geçmiştir. Nitekim 1957 yılına gelindiğinde, ülkede ekonomik sıkıntılar baş göstermiştir. İktidara geldiği dönemde yanında bulunan kimi kesimlerin kendisinden uzaklaşmasıyla durum, DP aleyhine dönmeye başlamıştır. DP, bunu fark edip 1958 yılında yapılması gereken genel seçimi 1957 yılına alarak önlem almaya çalışmıştır. DP, 27 Ekim 1957 tarihinde yapılan genel seçimlerde %48,6 oy oranıyla 424 milletvekili, rakibi CHP ise %41,4 oy oranıyla 178 milletvekili kazanmıştır (TÜİK, 2012). DP, bir önceki genel seçimde aldığı oy oranına göre 10 puanlık bir kayıp yaşamıştır. Bunda, DP'nin iktidar yorgunluğunun ve hırsına bağlı olarak yaptığı yanlış politikalar ve ülkenin yaşadığı ekonomik sıkıntıların büyük payı bulunmaktadır. DP döneminde yaşanan tüm sıkıntılar bir yana bırakılacak olursa; merkez-çevre ilişkisi bakımından tek parti iktidarı döneminde siyaset ve toplum arasındaki ilişki tek yönlü bir seyir izlerken, DP'nin kuruluşundan sonra söz konusu ilişki, yöneten ve yönetilen arasında karşılıklı etkileşime dayanan bir sürece dönüşmüştür. Söz konusu etkileşimin kurulmasında; yeni bir politik kültürün, politik sosyalleşme sürecinin ve siyaset-toplum ilişkisinde bir değişim sürecinin başlamış olmasında DP'nin kayda değer bir rolü olmuştur (Yılmaz, 2008:307).

DP'nin bürokrasiye bakış açısı, dönemdeki merkez-çevre ilişkilerini anlama noktasında birtakım ipuçları verecektir. Türk politik sistemi çalışmalarındaki genel kanıya göre, DP'nin iktidara gelmesiyle birlikte devletçi-seçkinci bürokrasi daha önceden elinde tuttuğu iktidar tekeli kaybetmiştir. Yine bu genel kabule göre, bu iktidar tekeli bu dönemde yerel toprak sahipleri ve iş adamlarından meydana gelen yeni elitlerin eline geçmiştir (Şaylan, 1986: 81). DP iktidarında devletçi-seçkinci bürokrasinin iktidar gücü kaybetmesi, söz konusu dönem itibarıyla hem dünyada hem de Türkiye'de liberal devlet düşüncesinin yayılım göstermesindendir. Nitekim bu durum, devletin yetki açısından küçülmesi ile bürokrasinin gücünün asgari seviyeye indirilmesine ve iktidarın kontrol edebileceği bir bürokrasi oluşturma arzusuna bağlı olarak açıklanabilir (Tutum, 1972:84). DP'nin parti programında, "İç işlerinde, hükümeti ve teşkilâtını, halkın dışında ve üstünde bir varlık değil, sadece, halk tarafından amme vazife ve hizmetlerini görmek üzere kurulmuş bir idare cihazı saymak, esaslı bir prensibimizdir."(DP Parti programı, 1946)

şeklinde ifade edildiği üzere DP iktidarı, hükümetin ve devlet teşkilatının kendisini toplumun üzerinde görmesini kabul etmemiş; memurların yetkilerini keyfi bir şekilde ifa etmesinin önüne geçileceğini ve oluşan bürokratik anlayışın terk edileceğini topluma taahhüt etmiştir. DP'nin mevcut bürokratik yapıyı sonlandırma isteğinin altında yukarıda bahsedilen nedenlerle birlikte esas neden, DP'nin söz konusu bürokratik yapıyı CHP'nin destekçisi olarak görmesiydi (Kongar, 1993:163). Bu bağlamda DP'nin bürokrasideki esas düşüncesi, bürokratik yapıyı politikadan uzak ve topluma hizmet eden bir noktaya getirmek olmuştur (Savut, 2018:118). DP iktidarının ilk döneminde bürokraside ciddi tasfiyeler gerçekleştirilmiştir. Bu tasfiyelerin en çok etkilediği kurum ordu olmuştur. Nitekim orduda gerçekleştirilen bu tasfiyenin yapılmasındaki en büyük etken, bazı üst düzey ordu mensuplarının 1950 seçimlerinin hemen akabinde İnönü'yü ziyaret edip seçimi iptal ettirecek bir müdahaleyi teklif ettikleri iddiasına dayanmaktaydı (Ahmad, 2010:158). Bu kapsamda Bakanlar Kurulu kararıyla ordunun üst kademesinde tasfiyeler gerçekleştirilmiştir. İlk aşamada Genelkurmay Başkanı istifa etmiş, daha sonra Genelkurmay İkinci Başkanı ile birinci, ikinci ve üçüncü ordu komutanları görevlerinden el çektirilmiştir (Savut, 2018:119).

DP'nin bürokrasiye ilişkin diğer tasfiyesi, üst düzey bürokratlara dair yapılan atamalarla gerçekleşmiştir. 1950 yılında yapılan atamalarla başta valiler ve kaymakamlar olmak üzere İçişleri, Adalet ve Maliye bakanlıklarında önemli derecede tasfiyeler yapılmıştır. Nitekim DP iktidarının ilk üç ayında, 47 ilin valisi ve 104 ilçenin kaymakamı değiştirilmiştir (Göküş, 1999:136). Bu atamalar, CHP yanlısı olduğu ve DP iktidarına hizmet edemeyeceği düşünülen üst düzey bürokratların görevden çekilmesi olarak ifade edilebilir (Ahmad, 2010:97). DP iktidarında bürokrasi ekonomik olarak bir gerileme içerisindeydi ve bu durum bürokrasinin DP'ye yönelik bir tepki oluşturmaya neden oluyordu. Nitekim bu dönemdeki ekonomik politikalar sonucunda artan enflasyonla birlikte maaşları dramatik bir şekilde eriyen meslek memurluğunun cazibesi azalmış ve kamudan özel sektöre nitelikli personel geçişi olmuştur (Makal, 2001:79). Bu gelişmeler, DP'nin sivil bürokrasiye dönük yürütülen stratejileri olarak ele alınabilir. Buradaki amaç, bürokrasinin politik düzendeki ağırlığını en aza indirmek ve nitelikli memurların bürokraside yer almasını engellemek olarak ifade edilebilir (Heper, 2023:188). DP'nin merkez-çevre mücadelesi bağlamında devletçi-seçkin bürokrasiye karşı giriştiği mücadele, DP karşısında bürokrasi-aydın birlikteliğine olanak sağlamıştır. Toplumun

istek ve tercihleri konusunda toplumla farklılaşma yaşayan söz konusu merkezi aktörler, DP'yi dini duyguları istismar eden, tarımsal menfaatlere aşırı önem veren ve patronaj ilişkilerini güçlendiren bir yapıdan ibaret olarak değerlendirmiştir (Savut, 2018:124). Nitekim merkez-çevre ikiliğinde merkezde yer alan bürokratik elitler, 27 Mayıs 1960 askeri darbesi ile DP'nin; demokrasiden ayrıldığı, toplumda bölünmüşlük oluşturduğu ve Atatürk inkılaplarından saptığı savıyla Cumhuriyet'i ve onun değerlerini korumak parolasıyla siyasal iktidarı devirmiştir (Heper, 2023:133-135).

II. Meşrutiyet'le birlikte İttihat ve Terakki'nin yürüttüğü politikalar olan merkeziyetçi, milliyetçi, laikçi, devletçi ve otoriter politikaları takip eden CHP'nin karşısında; serbestiyeti savunan, yerel düzeni ve gelenekleri muhafaza etmeye çalışan muhafazakâr, yerinden yönetimi önceleyen, din ve düşünce özgürlüğünden yana tavır takınan bir DP bulunmaktaydı. Bu özellikleri, DP'yi çevrenin temsilcisi konumuna taşıyordu. DP'nin iktidar olmasıyla Osmanlı İmparatorluğu'ndan bu yana çeşitli formlarda vücut bulan merkez-çevre mücadelesi farklı bir boyut kazanmıştı (Gülener, 2007:53). Bu aşamada, DP iktidarına karşı olan CHP, üniversiteler ve asker gibi merkezi aktörler endişelerini dile getiriyor ve DP'ye muhalefet ediyorlardı. Nitekim bu muhalefet, 1960'ın 27 Mayıs'ında merkezin askeri unsurlarının darbe marifetiyle çevre üzerindeki baskısıyla sonuçlanacaktı. Merkezi hala kontrolü altında tutabildiğini 1960 yılındaki askeri darbeye açıkça gösteren merkezi aktörler ile çevre aktörleri arasındaki gerilim, bu dönemle birlikte yıllarca sürececek bir forma evrilmiştir. Merkez-çevre mücadelesi, çevrenin merkeze doğru bir yönelimini içerse de siyasal partilerle iktidara yürüyen çevre unsurları, uzun yıllar politik saha dahil olmak üzere hiçbir sahada muktedirlik noktasına ulaşamamıştır. Nitekim, çevrenin merkeze doğru bir tehlike oluşturduğu hissedildiği her defa, asker tarafından Cumhuriyet'in kazanımlarını korumak iddiasıyla çevrenin önü alınmıştır (Dursunoğlu, 2016:52).

DP, iktidarda kaldığı süre itibarıyla gerçekleştirdiği politikalarla çevrenin temsilcisi niteliğinde bir parti olmuştur. Bu kapsamda dini değerlerin yeniden ülke gündemine gelmesinde ve politik hayatta yeniden yer alması başta olmak üzere çevrenin değerlerine yakınlık içerisinde yürüttüğü siyaset ile çevreden ciddi bir destek görmüştür. Çalışmanın birinci bölümünde, çevrenin “yakın” ve “uzak” olarak iki grup halinde sınıflandırılabilceği; buradaki temel ölçütün, söz konusu çevre aktörlerinin merkezi değerlerle olan ilişki durumuna bağlı olduğu kuramsal açıdan ifade edilmiştir. Bu

bağlamda merkezi değerleri bütüncül olarak reddetmeyip sistemsal eleştiri getiren ve kimi durumlarda da merkezi değerleri savunan çevre, yakın çevre olarak; bunun tersi istikamette bir tavır ve anlayış içerisinde olan çevre ise uzak çevre olarak tanımlanabilir. DP, bu sınıflandırmaya bağlı olarak ele alındığında, geleneksel merkezi değerleri toptan bir şekilde reddetmemesi ve bunun yanı sıra çevrenin değer ve taleplerine ilişkin duyarlı bir siyaset yürütmüş olmasına dayanarak yakın çevre olarak ele alınabilir (Gönenç, 2006:140). Yakın çevre karakteristiğine sahip bir parti olduğu, DP'nin parti programında yer alan kimi maddelerde açıkça belirtilmiştir. Bu bağlamda, programdaki “Partimiz, lâiyikliğı, devletin din ile hiçbir ilgisi bulunmaması ve hiçbir din düşüncesinin kanunların tanzim ve tatbikinde müessir olmaması manasında anlar” ifadesiyle laikliğe sadık kalınacağı ilan edilirken; parti programının aynı maddesinde yer alan “din hürriyetini diğer hürriyetler gibi, insanlığın mukaddes haklarından tanır.” ifadesiyle de çevrenin dini değerlerine saygıyı ifade etmektedir. Yine aynı programda, “Partimiz demokrasi esaslarına en uygun devlet şeklinin Cumhuriyet olduğuna kanidir” denilerek cumhuriyete karşı olunmadığı, “Geniş ve ileri manas ile demokrasi, bütün millet faaliyetlerine millî iradeyi ve halkın menfaatini hâkim kılmak, yurddaşın ferdî ve içtimaî bütün hak ve hürriyetlerine sahip olmasını gerçekleştirmek, yurddaşlar arasında hukuk eşitliğini, menfaatlerde ahengi sağlamaktır.” ifadesiyle de halkın taleplerine dayanan bir yönetim tarzını benimsediğı belirtilmiştir (DP Parti programı, 1946).

DP'nin yakın çevre partisi olduğunu gösteren bir diğer örnek ise parti içi muhalefetten doğmuş olan Millet Partisi (MP)'ne karşı tavrıdır. Buna göre, DP'nin ilk dönemlerinde parti içinde CHP'ye ve merkezi değerlere karşı daha sert bir tutum içerisinde olan bir grup oluşmuştur. Bu grup, partiden tasfiye edildikten sonra 1948 yılında Millet Partisi (MP)'ni kurmuştur. MP, partinin fahri genel başkanı Fevzi Çakmak'ın cenazesinde bilhassa dini çevrelerce girişilen olaylar, yine törende o dönem yasak olmasına rağmen ezanın Arapça okunması ve süreç içerisinde merkezi değerlere karşı girilen sert muhalefet nedeniyle, MP'yi hem CHP hem de DP nezdinde mücadele edilmesi gereken bir parti konumuna getirmiştir. Bu kapsamda çalışmayı ilgilendiren ve DP'yi yakın çevre olarak sınıflandırmaya destek veren bir husus, DP'nin MP'ye karşı olan tavrıdır. DP, MP'yi aşırı olarak değerlendirmekte ve MP'ye karşı bir eleştiri içerisindeydi. Nihayet DP'nin iktidar olduğu 1954 yılında MP, mahkeme kararıyla kapatılmıştır. Yine ilerleyen süreçte İslam Demokrat Partisi (İDP) de MP ile aynı görüş ve tavır içerisinde olmuş ve yine DP'nin

hedefinde olmuştur. Bizzat Başbakan Adnan Menderes'in "irticai faaliyetin kaynağı" olarak ifade ettiği bu parti de 1952 yılında mahkeme kararıyla kapatılmıştır (Sitembölükbaşı, 1995:42).

DP iktidarı, çalışmanın kullandığı merkez-çevre araçsallığıyla son tahlilde genel olarak ele alındığında; DP, yakın çevre bir partisi güdüsüyle Atatürk başta olmak üzere Cumhuriyet'in öne çıkan kişi ve değerlerine karşı bir eleştiri içerisinde olmamıştır. DP bunun yerine daha çok, din kaynaklı geleneksel değer ve kurumların tek parti dönemine oranla kamusal düzlemde daha fazla görünür olmasını sağlamıştır. 1950-1960 arası dönem, DP'nin temsil ettiği çevrenin talepleri doğrultusunda yürüttüğü politikalar ve süreç içerisinde karşısında oluşan muhalif aktörler bakımından merkez-çevre yaklaşımıyla ifade edilebilecek bir dönemi içerdiği rahatlıkla savunulabilir. DP'nin on yıllık iktidarında, çevre bazlı gerçekleştirdiği yenilikler ve bunun karşısında özellikle başta askeri olmak üzere bürokrasinin merkezi savunmak için son kertede 1960 yılında müdahalede bulunması bu savı kanıtlar niteliktedir.

2.3.3. Yakın Çevrenin İkinci İktidarı ve Uzak Çevrenin Doğuşu (1960-1980)

DP iktidarının gücü elde etmesiyle birlikte çevrenin talepleri doğrultusunda izlediği politikalar, merkez aktörlerini homojenleştiren bir etkiye sahipti. Bu homojenlikte yer alan üniversiteler, asker-sivil bürokrasi, aydınlar ve basın, çevrenin politik temsilcisine karşı bir mücadeleye girişmiştir. Çevre ve onun iktidarına karşı yürütülen muhalefet, 27 Mayıs 1960 tarihinde kendisini Cumhuriyetin koruyucusu olarak addeden ordu tarafından askeri darbe ile sonuçlanmıştır. Çevrenin iktidarını anti-demokratik bir yolla sonlandıran merkez, merkez-çevre mücadelesinde çevreyi taşraya itip merkezden uzaklaştırmaya çalışmıştır. Bu amaçla çevrenin temsilcisi konumundaki DP kapatıldı. Takip eden 1961 yılının Eylül ayında Yassıada Mahkemeleri'nde yargılanan Başbakan Adnan Menderes ve yakın çalışma arkadaşları Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan idama mahkûm edildiler. Oluşan ortamla beraber Türk siyasal hayatı, askeri bürokrasinin içinde yer alan, kendisini devletin temel mevcudiyetini muhafaza etmekle görevli sayan ve bu hususta bütün toplumun ötesinde bir bilgiye sahip olduğu iddiasındaki bir kesimle tanışmıştır (Yılmaz, 2012:140).

DP iktidarını askeri darbe ile sonlandıran askeri grup, kendilerine Milli Birlik Komitesi adını vermiştir. Milli Birlik Komitesi, 12 Haziran 1960 tarihli Kanun ile geçici

Anayasa'yı ilan etmiştir. Bu Anayasa'ya göre, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne ait hak ve yetkiler, Milli Birlik Komitesi'ne geçmiştir. Milli Birlik Komitesi, 27 maddelik bu Kanun doğrultusunda Bakanlar Kurulu'nu oluşturdu. Aynı dönem içerisinde yeni bir Anayasa yapılması için de çalışmalara girişilmiştir. 6 Ocak 1961'de toplanan Kurucu Meclis, 9 Ocak 1961'de Temsilciler Meclisi içinden 20 kişilik bir Anayasa Komisyonu seçti. Anayasa Komisyonu, bir anayasa tasarısı hazırladı ve hazırlanan tasarı, 9 Mart 1961'de Temsilciler Meclisi'ne sunuldu. 27 Mayıs 1961'de yapılan Kurucu Meclis toplantısında anayasanın taslak metni kabul gördü. Kurucu Meclis'te kabul edilen tasarı metni, 9 Temmuz 1961 günü halk oylamasına sunuldu. Geçerli oyların %61,5'inin "evet", %38,5'inin "hayır" yönünde çıkmasıyla birlikte 1961 Anayasası kabul edilerek yürürlüğe girmiş oldu (YSK,2024).

Merkez, 1961 Anayasası ile çevrenin aleyhine olacak nitelikte düzenlemeler ve yenilikler getirmiştir. 1950 ila 1960 yılları arasındaki süreçte çevrenin benimsediği değerlerin temsili ve bu doğrultuda meydana gelen gelişmeler, merkezi aktörlerin yeni düzenlemeler yapmasına dayanak olmuştur. Bu noktada, ilk defa 1961 Anayasasıyla beraber politik ve hukuksal sistemimize dahil olan kurumlar ve değerler, merkez ile çevre arasındaki mücadelenin günümüze kadar olan sürecini farklı bir boyuta taşımıştır. Bilhassa egemenlik konusunda ortaya çıkan dönüşümler, Meclis'in çift kanatlı hale getirilmesi, Anayasa Mahkemesi'nin kurulması, Milli Güvenlik Kurulu'nun oluşturulması ve Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulması gibi gelişmeler, bu sürecin temel belirleyicileri olmuştur (Gülener, 2007:58-59). Yine bu dönem içerisinde Anayasayla birlikte ordu ile aydınlar arasındaki birliktelik yeniden siyasal düzene dahil oldu. Ordu mensupları, Milli Güvenlik Kurulu (MGK) ile; bürokrasi ise Anayasa Mahkemesi, TRT ve Cumhuriyet Senatosu gibi kurumlar sayesinde DP döneminde yitirdikleri konumlarını tekrar kazanmışlardır (Cem, 2007:365). 1961 Anayasasıyla merkez tarafından gerçekleştirilen düzenlemelerin çevreye ve onun seçtiği iktidara karşı olan şüpheyi ve güvensizliği yansıttığı ifade edilebilir.

Merkezin, çevre üzerindeki kontrolünü sağlamaya ilişkin düzenlemeleri yürürlüğe sokan 1961 Anayasasının bu kapsamdaki en ciddi düzenlemelerden biri de TBMM'nin sistematığına yönelik olanıdır. Buna göre, TBMM, Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu şeklinde iki kanatlı bir meclis olarak tasarlanmıştır. Cumhuriyet Senatosu'nu düzenleyen 70.madde gereği, Milli Birlik Komitesi'nin üyeleri senatonun daimî üyeleri

olarak kabul görmüştür. Yine Anayasa'nın 92.maddesine göre yapılacak kanunların kabul edilmesinde her iki meclis kanadının kabulü şartı getirilmiştir. Bu iki maddeden de anlaşılacağı üzere, getirilen yeni düzenlemelerle merkezin çevre üzerindeki denetimi sağlamlaştırılmaya çalışılmıştır. 1961 Anayasası, oluşturduğu bu mekanizmayla çevre üzerindeki merkezi denetimi bir yandan yasallaştırmış, diğer yandan da bu denetime bir devamlılık vasfı eklemiştir. Bu mekanizmada yer alan başat kurumlardan biri de Anayasa'nın 111.maddesiyle oluşturulan Milli Güvenlik Kurulu (MGK)'dur. MGK, milli güvenlik açısından Anayasa'nın sağladığı geniş yetkilerle Bakanlar Kurulu'nda görüşülecek neredeyse her konuda söz sahibi olmuştur (Ahmad, 2022:156). Bunun yanı sıra, yargıda oluşturulan yeni düzende yer alan Yüksek Hakimler Kurulu ve Anayasa Mahkemesi (AYM), ilerleyen süreçte çevrenin politik temsilcilerinin sistem dışına itilmesi gibi ciddi kırılma dönemlerinde karşılaşılan kurumlar arasında yer almaktadır (Savut, 2018:132).

Getirilen yeni idari, siyasi ve yargısal organlarla, çevrenin iktidara tek başına gelmesini engellemek, iktidara gelse bile başka bir deyişle merkeze gelse bile belirleyici bir role sahip olamamasının amaçlandığı söylenebilir. 1924 Anayasasının 4.maddesinde yer alan “Türk milletini ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi temsil eder ve Millet adına egemenlik hakkını yalnız o kullanır.” ibaresinin 1961 Anayasası ile “Millet, egemenliğini, Anayasanın koyduğu esaslara göre, yetkili organlar eliyle kullanır.” olarak değiştirilmiş olması, darbeyi gerçekleştiren merkez unsurlarının merkezi alanı çevreye bırakmak istememesinin sonucu olarak okunabilir. Neticede egemenliğin meclis eliyle tek başına kullanılmasına imkân verilmeyecek, anayasayla oluşturulan birtakım yeni organlar söz konusu egemenliğin kullanımı konusunda ortak olacaktı (Gülener, 2007:59). 1961 Anayasasıyla birlikte getirilmiş olan Anayasa Mahkemesi, yapısal fonksiyonları dışında merkezin çevreye yönelişini engelleyecek ya da çevrenin iktidara ulaşması halinde merkezde belirleyici rol oynamasını dengelemesi amacıyla çevreye karşı kullanılmıştır. Nitekim yasama organının çıkarmış olduğu kimi yasalar, Anayasa'ya aykırı olduğu gerekçesi öne sürülerek iptal edilebilmiştir. Bu iptal kararları hukuken tartışmalı ve kamuoyunda şüpheli görülmesine rağmen, yapılan iptallerle halk tarafından göreve getirilmiş hükümetlerin aldıkları kararlar, anayasayla oluşturulan atanmış organların denetimine alınabilmiştir. Bu bağlamda bahsi geçen organlar bazı sakıncaları uhdesinde barındırmış (Gülener, 2007:60) olmasının yanı sıra Türk siyasetinde merkez

ile çevrenin karşı karşıya gelmesinde bir araç olarak da kullanılmıştır. Öte yandan kimi zaman Milli Güvenlik Kurulu marifetiyle; farklı zamanlarda tehlike olarak adlandırılan daha doğrusu merkezin kendisine tehlike olarak gördüğü sosyal kesim ve onların politik görüşleri hedef olarak belirlenmiş ve Cumhuriyetin temel ilkelerini koruma savıyla özellikle çevrenin başta dindar kesimi olmak üzere belirli kesimler baskılanmaya çalışılmıştır.

Merkezi aktörlerin, 1960 askeri darbesiyle merkez-çevre mücadelesi bağlamında çevreyi taşraya itme çabalarına karşı, 1961 yılında yapılan genel seçimlerde çevrenin verdiği oylar merkeze karşı bir cevap niteliği taşımaktaydı. 15 Ekim 1961 tarihinde yapılan seçimlere Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) ile kapatılan DP'nin devamı olduklarını belirten Yeni Türkiye Partisi (YTP) ve Adalet Partisi (AP) katıldı. Seçim sonucunda CHP %36,7 oy oranıyla 173 milletvekili, AP %34,8 oy oranıyla 158 milletvekili, CKMP %14 oy oranıyla 54 milletvekili ve YTP %13,7 oy oranıyla 65 milletvekili kazanmıştır. Bu sonuçlar, içeride ve dışarıda, Menderes'in bir zaferi ve 27 Mayıs rejimine karşı bir kınama oyu olarak yorumlanmıştır (Ahmad, 2022:164). Seçim sonuçları her ne kadar CHP'nin birinci parti olduğunu işaret etse de DP'nin mirasçısı olduğunu belirten partilerin aldıkları oy oranları azımsanmayacak derecedeydi. Nitekim AP'nin yanı sıra YTP ve CKMP birlikte ele alındığında, çevrenin politik temsilcilerinin ülke siyasetinde halen ciddi bir güce sahip olduğu görülmüştür. Nitekim 27 Mayıs askeri darbesi, büyük kentlerde yaşayanlar ve bir kısım aydın tarafından memnuniyet verici bulunmuştur. Ancak bunların dışında kalan toplumda bir sessizlik hâkim olmuş ve Menderes'e dönük sevgilerinde azalmaya işaret eden bir gösterge olmamıştır (Zürcher, 2016:351).

Seçim sonucuna göre, seçimlere katılan partilerden hiçbiri Meclis'te salt çoğunluğa erişememiştir. Yapılan protokol sonucunda Türk siyaseti ilk defa CHP-AP ortak iktidarıyla birlikte “*koalisyon*” kavramıyla tanışmıştır. Koalisyon hükümeti, 1961 yılında CHP ve AP iş birliğiyle kurulmuştur. Ancak 6 ay gibi kısa bir süre içerisinde söz konusu hükümet dağılmış ve 1965 yılına kadar olan süreçte CHP'nin liderliğinde çeşitli koalisyon hükümetleri kurulmuştur. Bu süre içerisinde AP'nin lideri Ragıp Gümüşpala vefat edince yerine Süleyman Demirel geçti. 1965 yılında yapılan seçimlere Demirel liderliğinde giren AP, yapılan seçimde %52 oy oranıyla tek başına iktidar olmuştur (YSK, 2024).

Çalışmanın önceki bölümlerinde bahsedilen kuramsal çerçeve bağlamında ele alındığında, AP'nin yakın çevre özellikleri gösteren bir parti olduğu görülmektedir. Yakın çevre partileri, Kemalist merkezi değerler sistemine karşı bazı hususlarda eleştiride bulunsa da bu değerleri tümünden reddetme tavrı içerisinde olmamıştır. Ayrıca, yakın çevre partilerinin tanımlayıcı hususiyeti, merkezin bürokratik elit aktörleriyle çoğu zaman iyi geçinmeleri ve merkeze yakın durmalarıdır (Gönenç, 2006:141). Nitekim AP, siyasi olarak liberal ve Batıcı bir politika yürütmüş, ordu ile arasını iyi tutmuş ve merkezi değerlere karşı keskin bir muhalefet içerisinde bulunmamıştır. Yine AP, merkez ile olan ilişkisinde laiklik konusunda eleştirel bir tavırda bulunmamış; bunun yanı sıra çevre ile olan ilişkilerinde ise ılımlı bir tavır içerisinde olmuştur. AP iktidarı, 1960 askeri darbesinden çıkardığı derslerden dolayı merkezin hem değerleriyle hem de aktörleriyle karşı karşıya gelmekten kaçınmaya çalışmıştır. 1965 seçimiyle tek başına iktidara gelen AP, bürokrasinin birçok kademesinde kadrolaşma eğilimi içinde bulunsa da askeri bürokrasi başta olmak üzere merkezin bürokratik aktörleriyle mücadele içerisinde olmamıştır. Bu bağlamda genel olarak AP iktidarı dönemi, merkez-çevre mücadelesinde değerler üzerinden önemli bir çatışmanın vuku bulmadığı; daha çok Süleyman Demirel ve partisinin merkezin aktörleriyle uyum içerisinde olduğu bir dönem olmuştur. AP'nin başını çektiği çevrenin siyasi partileri, 1960'lı yılların ikinci yarısından itibaren çevrenin farklı kesimlerini temsil noktasında politik sahada yeniden görünmeye başlamıştır. Bu dönemde çevre, daha çok yakın çevre karakteristiğindeki partiler tarafından temsil edilmekteydi. Bu durum, çevrenin merkez ile ilişkilerinde dengeli bir politika üretmesinde en büyük etken olmuştur (Gönenç, 2006:142-143).

Türkiye'de 1960'lı yılların son dönemi, 12 Eylül 1980 askeri darbesine giden çalkantılı yılların başlangıcı olmuştur. Ülkede yaşanan sosyo-ekonomik sıkıntıların müsebbibi olarak siyaseti ve hükümeti gören askeri vesayetin baskısı, ülke siyasetinin üzerinde sallanan keskin bir kılıç olmuştur. Siyasi literatüre 12 Mart Muhtırası olarak geçen askeri muhtıra, 12 Mart 1971 tarihinde dönemin Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç ve diğer kuvvet komutanlarının imzasıyla yayımlanmıştır. Söz konusu muhtırada hükümet ve meclis, Anayasa'nın belirttiği yenilikleri geciktirmekle ve Atatürk inkılaplarına bağlı olmama konusunda eleştiriliyordu. Yine aynı muhtırada, ülkede yaşanan anarşi ortamına son verecek yeni bir hükümet kurulmaması halinde ordunun ülkenin idaresine el koyacağı belirtilmiştir (Karpat, 2010:255). Çevrenin temsilcisi noktasında bulunan AP, bu muhtıra

karşısında ciddi bir varlık gösteremedi ve Başbakan Süleyman Demirel istifa etti. Merkez-çevre mücadelesi kapsamında AP iktidarına yönelik yayınlanan 12 Mart 1971 muhtırasının, askeri vesayetin istekleri doğrultusunda yapılan yasal düzenlemelerle çevre unsurlarını merkeze taşıyabilecek kanalların tıkanmasını ve baskılanmasını amaçladığı ifade edilebilir.

Çalışmanın kullandığı merkez-çevre kavramsallaştırması açısından 1970’li yılların Bülent Ecevit liderliğindeki CHP’sine ayrı bir parantez açmak gerekmektedir. CHP, dönem içerisinde ülkenin kurucu değerlerine sıkı sıkıya bağlı ve bu değerleri özümsemiş merkezin siyasi aktörü olarak çevreye ve temsilcilerine karşı mesafeli bir duruş sergilemiştir. Ancak bu duruş, 1972 yılında Bülent Ecevit’in CHP’ye genel başkan seçilmesiyle dönemsel bir değişime ve dönüşüme uğramıştır. Merkezi aktör olan CHP, bu dönemde “*ortanın solu*” hareketiyle geniş kitlelerle ilişki içerisine girmeye çalışmıştır. Ecevit, bu kapsamda partiyi ülkedeki sosyo-ekonomik yapı dahilinde dönüştürmeye girişmiştir (Ahmad, 2010:320). 1973 seçimlerinden itibaren seçmen tabanını genişleten CHP, çevrenin dar gelirli kesimi, küçük memur ve bürokratlar, köylü, esnaf ve zanaatkarlardan meydana gelen hatırı sayılır bir seçmen kitlesine ulaşmıştır (Tosun, 1999:112). Ecevit’in gerçekleştirdiği bu değişim hamlesi, merkezin çevreye yaklaşması anlamına gelmekteydi (Kahraman, 2008:217). Bu hamlenin arka planında, 1960 sonrası dönemde yaşanan iç göçün başlattığı sosyal hareketliliğin ve şehirleşmenin ülkenin sosyo-ekonomik ve siyasi yapısını değiştirmesi yatmaktadır. Nitekim bu değişimle birlikte merkez ve çevre, oluşan yeni koşullara ayak uydurmaya çalışmış ve süreç içerisinde ortanın solu çıkışıyla merkezi aktör olan CHP de çevreye açılmak istemiştir. Çalışma açısından ele alındığında, CHP’nin günümüze değin yaşanan merkez-çevre mücadelesinde merkezden yana tavır takınan siyasi bir aktör olarak varlığını sürdürdüğü, çevreye ve onun değerlerine karşı mesafeli davrandığı görülmüştür. Yukarıda değinildiği üzere, CHP, 1970’li yıllarla birlikte her ne kadar çevreye açılmak istese de bu çabası konjonktürel bir gelişme olarak değerlendirilebilir. Nitekim CHP, 1970’li yıllarda öne çıkardığı ve çevrenin sosyo-ekonomik alt sınıflarını hedeflediği söz konusu hareketi sürdürmemiştir (Bingöl ve Çolak, 2010:100).

Türkiye’de 1970’li yıllarla birlikte çevre temsiliyeti konusunda önemli bir gelişme yaşanmıştır. Bu döneme kadar çevre, çoğunlukla yakın çevre partileri tarafından temsil edilmesine rağmen, 1970 yılında Necmeddin Erbakan’ın kurduğu Milli Nizam Partisi

(MNP) bu geleneği derinden sarsmıştır. MNP, özellikle dindar çevrenin temsilciliği iddiasında olmakla beraber, merkezin değer yargılarıyla örtüşmeyen, yer yer sert zıtlıklara dayanan görüşlere sahip uzak çevre görünümünü sergilemiştir. MNP'nin parti programında ahlak, milli ve manevi kalkınma gibi kavramlar belirleyici temel ilkeler olmuştur. Serbest rekabetçi ekonomiye ve faize karşı çıkılarak, devlet müdahalesiyle ekonomide bir düzen olması savunulmuştur. Avrupa Ekonomik Topluluğu'na üye olunmasına keskin bir şekilde muhalefet eden MNP, Türkiye'de ağır sanayi yatırımlarına hız verilmesi gerektiğini savunmuştur. MNP'nin parti programında genel olarak; eğitimin milli olması, inançlı ve ahlaklı vatandaşlar yetiştirilmesi, dini eğitimdeki aksaklıkların ortadan kaldırılması, laikliğin dine ve dindarlara baskı aracı olmaktan çıkarılması, ekonomide kamu-özel sektör iş birliğinin teşvik edilmesi ve kapitalist ve sosyalist ekonomi eleştirisi gibi konular üzerinde durulmuştur (Sarıbay, 2005:577). MNP, kuruluşundan kısa bir süre sonra 21 Mayıs 1971 tarihinde "laikliğe aykırı çalışmalar yürüttüğü gerekçesiyle" AYM tarafından kapatılmıştır. Böylece, 1961 Anayasasıyla oluşturulan denetim mekanizmalarından biri olan AYM kanalıyla çevrenin özellikle dindar kesiminin temsilcisi konumundaki bir parti kapatılarak çevre üzerindeki denetim sıkılaştırılmıştır (Savut, 2018:169).

Erbakan liderliğindeki siyasi partilerin savunduğu politikalar, daha çok dini temeli çevrenin temsili noktasında öne çıkmaktaydı. Merkezi değerler olan laiklik ve seküler dünya görüşüne aykırılık içermesi yönünden Erbakan ve liderlik ettiği MNP başta olmak üzere diğer Millî Görüş partileri ile merkez aktörleri arasında sert mücadele alanları oluşmuştur. Bu bağlamda, Erbakan ve partisi savunduğu görüşlerle ulusalcılığa karşı geçmişe atıfta bulunan ümmetçi bir bakış; dine dayalı sosyo-kültürel ve ekonomik tezlerle beraber merkezin laik ve seküler anlayışına karşı politikalar üretmesi sonucu merkezin baskısını üzerine çekmiştir. Bu dönemde merkez tarafından uygulanan politikalar, dindar kesimin sosyo-politik alanda hareket alanını kısıtlamaya dönük politikalar olarak öne çıkmıştır. Yine bu doğrultuda, 1971 yılındaki askeri muhtıra sonrasında yapılan düzenlemelerle çevrenin, dini eğitim alanında kontrol altına alınmaya çalışıldığı söylenebilir. Bu kapsamda, ilk aşamada 14 yaşından küçük ve ilkokul mezunu olmayanların yer aldığı Kur'an kurslarının kapatılacağı belirtilmiştir. Bu amaçla, aynı yıl çıkarılan yönetmelikle Türkiye'deki tüm Kur'an kursları devletleştirilip Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB)'na bağlanmıştır. Yine bu kapsamda, merkez-çevre mücadelesinde

önem arz eden kurumlardan biri olan İHO'ların birinci kısımlarında eğitime son verilmiştir. Son olarak, 1973 yılında gerçekleştirilen bir kanuni düzenlemeyle İHO ismi İmam Hatip Lisesi (İHL) olarak değiştirilmiştir (Gökacı, 2005:216).

Çevre, 1960'lı yılların ikinci yarısında başlayan kendi içindeki bölünmenin sonucu olarak tek başına iktidar olma gücünü kaybetmiştir. 1973 seçimleri ile başlayıp 1980 yılına değin süren bu süreçte hiçbir çevre temsilcisi parti tek başına iktidara gelememiştir. Bu süreçte ülkede istikrarsız koalisyon hükümetleri dönemi yaşanmıştır (Findley, 2012:316). Nitekim 1973 yılında yapılan genel seçimlerde çevre, daha önceki seçimlere göre daha parçalı bir yapı sergilemiştir. AP, Milli Selamet Partisi (MSP) ve Demokratik Parti (DP) arasında dağılan çevre temsilciliğinde, dini söylemleriyle merkezin sınır uçlarına dokunan MSP, Necmeddin Erbakan'ın liderliğinde 1974 yılında CHP ile koalisyon kurmuştur. Merkezin değer sistemlerinden laiklik ve Batıcılık gibi temel öğelere taban tabana zıtlık içerisinde bulunan ve dindar çevre kesiminin desteğini alan MNP ve ardılı partiler, her zaman merkezin özel kısılcısında olmuşlardır. MNP ve devam niteliğindeki MSP ile Refah Partisi (RP)'nin, temsilcisi olduğu bilhassa dindar çevrenin menfaat ve değerlerini merkezi alana konumlandırma hedefi, merkezi aktörlerin söz konusu partilere ilişkin pejoratif ve olumsuz bir anlayış geliştirmesine neden olmuştur (Tuncel ve Gündoğmuş, 2012: 146).

Çevre, 1974 yılında CHP-MSP iktidarıyla birlikte sahip olduğu değerlerle uzun dönemli olmasa da merkezde var olmayı başarmıştır. MSP, çalışmanın kuramsal çerçevesinin açıklandığı bölümde belirtilen kavramsallaştırma açısından uzak çevre niteliğindeki bir partidir. CHP-MSP koalisyonunun merkez-çevre ilişkileri açısından önemi, bu dönemde çevrenin politikadaki başat temsilcilerinden olan MSP'nin, iktidar sayesinde sahip olduğu güç ile çevreye ait değerlerin ve inançların merkeze taşınmasında faal bir rol oynamasıdır. Bu koalisyon, bir bakıma uzak çevrenin ideolojisi olan İslamcı siyasetin merkezin devletçi-seçkin kesimince kısmi bir kabul görmesi anlamına da gelmekteydi (Şaylan, 1986:60). Çevrenin kendi değerler sistemi dahilinde merkezin politik temsilcisi noktasında kabul edilen CHP ile yaptığı koalisyon neticesinde merkezde görünür olması, ülke açısından önemli bir gelişme olarak kayda geçmiştir. Nitekim bu koalisyon ve ileride milliyetçi cephe hükümetleri ile devam eden dönemde bürokraside gerçekleşen kadrolaşma faaliyetleri, çevreyi oluşturan toplum tabakalarının merkeze yönelik eskisine benzemeyen ve daha süratli bir devinim yaşanmasına neden olmuştur (Çolak, 2009:118).

Merkezi değer sistemleriyle örtüşmeyen değerler sistemini benimsemiş bir partinin iktidara ortak olması, o günün merkezi aktörlerince kabul edilebilecek bir husus niteliğinde olmamıştır. Mobilize bir halde merkeze yol alan çevre kesimleri, kısa süreli de olsa iktidarı eline almış ancak merkezde belirleyici bir role bürünememiştir.

Merkez-çevre mücadelesi sürecinde Cumhuriyet'in daha ilk yıllarında dahi Meclis'te, dönemin konjonktürüne ithafen ulus-devlet zihniyetinde ülkedeki farklılıkları kabul etmeyen merkezîyetçi görüşün karşısında, söz konusu yeni sistemin dışarıda bıraktığı bütün toplum tabakalarının ikinci gruba dahil olduğunu ifade etmek yanlış bir söylem olmayacaktır. Söz konusu toplumsal tabakalardan birisi de sekülerleşen yeni rejimde sistemin kabul etmediği dindar-muhafazakâr tabaka olmuştur (Dursunoğlu, 2016:54). 1961 Anayasasıyla birlikte, merkezin çevre üzerinde baskılama amacıyla kullandığı organlardan biri olan Anayasa Mahkemesi aracılığıyla Erbakan'ın partileri laiklik temelli argümanlarla kapatılmıştır. Böylece, bu mücadelede çevrenin merkeze giden yolda durdurulmasına dönük olarak yeni aktörler kullanılmıştır.

2.3.4. Çevrenin Yapısal Farklılaşması (1980-2002)

Çevre, 1980'li yıllarla birlikte dünyada esen küreselleşme rüzgarları, bu dönemde Anadolu'dan büyük şehirlere yaşanan göçler ve İstanbul ve Ankara gibi büyük kentlerin sermayedarlarının dışında Anadolu sermayedarlarının ANAP iktidarıyla sistem içerisinde yer bulması sonucu birtakım dönüşümler geçirmiştir. Buna göre çevre, eskiye oranla dünyayı daha iyi tanıyan, merkezi değerlere karşı daha yumuşak bir tavır içerisine giren ve daha liberalleşen bir yapısal dönüşüm yaşamıştır. Ancak bununla birlikte çevrenin dindar kesiminin 1990'lı yıllarla birlikte yaşanan merkezi aktör baskıları karşısında daha sert bir tavır takındığı ve uzak çevre bir çevre temsiliinin de güçlendiğini belirtmek icap eder. Çalışmanın bu alt başlığında belirtilen dönem, bir yandan liberal bir anlayışla dönüşen bir çevre ile daha çok dindar çevre kesiminin desteklediği Millî Görüş partilerinin temsiliyetindeki uzak çevre karakterli çevrenin bir arada var olduğu bir dönem olmuştur.

Türkiye'de 12 Eylül 1980 askeri darbesine giden süreçte, ülkede sağ-sol çatışması mahallelerin bölünmesine kadar varmış ve halk sokağa bile çıkamaz olmuştur. Yine bu süreçte, cumhurbaşkanlığı seçiminde yapılan yüzün üzerinde oylama turlarına rağmen bir cumhurbaşkanı seçilememesi, sokak şiddetleri ve ülkede yaşanan ekonomik ve sosyal

kaos, siyasi tarihimize 12 Eylül 1980 günü askeri bir darbeye yol açmıştır. Ülke genelinde sıkıyönetim ilan edilmiş, demokratik usullerle seçilen iktidar alaşağı edilmiş ve tüm siyasi partiler kapatılmıştır. Böylece merkezin askeri unsurları, merkezden çevre ve temsilcilerini uzaklaştırma yolunu bir daha seçerek yeni bir karşılık vermiştir. 12 Eylül askeri darbesi de diğer müdahaleler gibi çevrenin siyasi temsilcilerinin iktidarı sırasında yapılmış ve bu darbenin de meşruiyet temeli yine merkezin kavramlarıyla açıklanmıştır. 1980 öncesi süreçte çevrenin temsilcisi partilerin iktidarda bulunması ve bunların belirleyici bir konuma varma noktasında yol aldıkları bir döneme denk gelen bu müdahale merkez-çevre teorisi ile açıklanabilir bir niteliğe sahiptir ⁵(Savut, 2018:376).

Ekonomik temelli 24 Ocak Kararları ve yapılan askeri darbe, 1980 yılından itibaren iktisadi, sosyo-kültürel ve politik sahada ciddi anlamda değişim ve dönüşüme yol açmıştır. Serbest piyasa şartlarının Türkiye’de meydana gelmesini hedefleyen 24 Ocak Kararları ve bu kararların hayata geçirileceği politik ortamı şekillendiren 12 Eylül askeri darbesi, ülkenin ekseriyetinin siyasetten arındırılması ile sonuçlanmıştır (Tuncel-Gündoğmuş, 2012:146). Dönemin siyasi partilerinin kapatılması marifetiyle halkın seçimlerde desteklediği siyasi liderler siyaseten yasaklı hale getirilmiştir. Burada amaç, merkeze “tehdit” olabilecek taleplerin önünü alarak öteden beri gelen “Cumhuriyet”in koruyuculuğu” görevinin yerine getirilmesi olarak görülebilir. Yukarıda bahsedilen koşullarda 1982 Anayasası hazırlanarak halk oylamasına sunulmuş ve kabul görerek yürürlüğe girmiştir. Yapılan Anayasanın ardından kontrollü olarak iktidarın sivil iktidarlara bırakılması, merkezin askeri aktörlerince kararlaştırılmıştır. Ancak askeri darbeden önce siyasi partilerin yasaklanmış olması, ortada seçime girecek parti olmamasına yol açmıştır. Yeni seçim kanunuyla, darbe sonrası kurulacak yeni partilerin yasalaşması için en az 30 kurucu üyenin Milli Güvenlik Konseyi tarafından onaylanması zorunluluğu getirilmiştir. Böylece merkezin kendi değer sistemlerine ve oluşturduğu düzene karşı olabilecek çevre unsurlarını katı bir şekilde denetleyebilmesinin yolu açılmıştır. Nihayetinde 6 Kasım 1983 tarihinde yapılacak olan genel seçimlere Milliyetçi

⁵ Savut (2018)’un merkez-çevre ilişkilerini ve çevrenin kullandığı araçların işlevselliğini konu edinen doktora tezi çalışmasında, merkez-çevre teorisinin 1960’lı yıllara kadar Türk siyasi hayatı için açıklayıcı olduğu, devam eden yıllar için açıklayıcılık konusunda eksik kaldığı belirtilmiştir. Ayrıca, merkez-çevre teorisine basit açıklayıcılık ve diğer değişkenleri dikkate almadığı noktasında eleştiriler getirilmektedir. Tüm bu sayılan hususlar bağlamında, tarafımızca yazılan bu yüksek lisans tezi, Savut (2018)’tan farklı olarak, merkez-çevre teorisinin günümüze kadar olan Türk siyasi tarihinin ilgili süreçlerini ve merkez-çevre ilişkilerinin mevcut durumunu da açıklayabilecek bir kapsamlı araçsallığa sahip olduğunu ifade etmek gerekir.

Demokrasi Partisi (MDP), Halkçı Parti (HP) ve Anavatan Partisi (ANAP) katılma hakkını askeri vesayetın izin kıskacından geçerek kazanmıştır. Bu seçimde, özellikle Kenan Evren'in seçim zamanında meydanlarda halkı uyarır ve tavsiye eder nitelikte MDP'yi desteklemesi, aslında askeri darbe ile merkezden uzaklaştırılan çevreye bir mesaj niteliğindedir. MDP'yi kendisine yakın gören askeri aktörler, bu partiyi seçtirme marifetiyle merkezin değer sistemleriyle çatışmayacak bir iktidar tasavvur etmiştir. Ancak askerin beklentisinin aksine, seçimde ANAP büyük bir zaferle çıkmıştır. Seçimde ANAP, %45 oy oranıyla 211 milletvekili, Halkçı Parti %30 oy oranıyla 117 milletvekili ve askerin desteklediği Milliyetçi Demokrasi Partisi ise %23 oy oranıyla 71 milletvekili kazanmıştır (YSK, 2024). Alınan bu sonuçlar, çevrenin dizginlenemeyecek bir koşullanmayla merkeze yürüme ve orada konumlanma amacına odaklandığını; merkezin askeri aktörlerinin işaret ettiği partiyi iktidara getirmeyerek mücadelede yeni bir cevap verdiğini ifade etmektedir.

Tek başına iktidar olan ANAP, çevrenin değerlerini merkezi alana taşıyan bir parti olmuştur. ANAP iktidarının bu çalışma açısından en öne çıkan özelliği, dini temaların hem başbakan hem de cumhurbaşkanı düzeyinde iktidarda görünür olmasıdır (Savut, 2018:233). Nitekim bu görünürlükten dolayı merkez, önceki çevre iktidarlarına uyguladığı şüpheli yaklaşımını ANAP iktidarına da uygulamıştır. Partinin lideri Turgut Özal, bu durumu göz önünde bulundurarak askerin ülkedeki ağırlığı/vesayeti doğrultusunda dengeleri gözetken bir politika yürütmüştür. 1980'den sonra dünyada esen serbest piyasa ekonomisi ve neoliberalizm rüzgârı Türkiye'yi de etkisi altına almıştır. Darbe öncesi kararlaştırılan ve müsteşar olarak kendisinin de yadsınamaz rolünün olduğu 24 Ocak Ekonomik Kararları'nı Turgut Özal uygulamaya koymuştur. ANAP iktidarı döneminde 24 Ocak ekonomik kararları, çevrenin merkeze yol alması sürecinde önemli bir nirengi noktası olmuştur. 1980 yılıyla birlikte Türkiye'de serbest piyasa koşullarının oluşumuna yol açan 24 Ocak Kararları, büyük şehirlerde toplanmış olan çevrenin etkin muhafazakâr kısmının iktisadi yönden güçlenmesine katkı sağlamıştır (Tuncel ve Gündoğmuş, 2012:147). Sosyal ve ekonomik açıdan güçlenen çevre, merkeze yönelmiş ve uluslararası konjonktürün de el vermesiyle merkeze yerleşmeye başlamıştır. Merkez karşısında kendisini konumlandıran çevre, merkeze yerleştiğinde herhangi bir rejim değişikliği gibi kökten değişiklik içerisinde yer almamış ancak kendi değer sistemlerine aykırı bulduğu merkezin baskıcı değerlerini değişikliğe uğratmıştır. Çevre, ANAP

iktidarıyla merkeze yönelip orada iktidarı ele geçirmekle buradaki konumlanma sürecini gerçek anlamıyla tamamlayamamıştır. Buna sebep olan durum; iktidarda ANAP'ın, cumhurbaşkanlığı makamında ise merkezi temsil eden ve merkezin değer sistemleriyle hareket eden Kenan Evren'in bulunmasıydı. 1989 yılına kadar devam eden bu süreç, çevreyi temsil eden Özal Hükümetlerinin merkezde belirleyici güç olmasına engel olmuştur. 1989 yılı cumhurbaşkanlığı seçimiyle Turgut Özal'ın cumhurbaşkanı seçilmesi hem hükümet hem de cumhurbaşkanlığında çevrenin hakimiyetini sağlamıştır. Bu sonuç karşısında merkezi aktörler, ülkenin başbakanlığını ve ilerleyen dönemde cumhurbaşkanlığını görevini yürütecek olan Turgut Özal'a ve ANAP hükümetlerine daha sert bir şekilde muhalefet etmişlerdir. Çalışmanın kavramsallaştırması bağlamında ANAP, yürüttüğü politikalar ve geliştirdiği söylemler itibarıyla yakın çevre partisi karakteristiğine uygun bir parti olarak ele alınabilir. Nitekim ANAP, her ne kadar dindar çevre kesimine yakın görünse de merkezin değerleriyle doğrudan bir karşıtlık içerisinde olmamıştır. Parti genel başkanı Turgut Özal hem başbakan hem de cumhurbaşkanı olduğu dönemlerde dindar bir profil çizse de aynı zamanda liberal demokrasi ve liberal ekonomi anlayışına sahip; geçmişi itibarıyla üst düzey bir bürokrat profiliyle merkezi kurumlar içerisinde kendisine yer bulmuş bir isim olarak merkezle doğrudan bir mücadeleye girmeyen bir yakın çevre profili çizmiştir. İlerleyen dönemde ANAP'ın genel başkanı olmuş ve başbakanlık yapmış Mesut Yılmaz'ın merkezi değerlere daha yakın ve Özal'a göre daha az dindar bir görüntü veren bir isim olarak bu dönemde ANAP'ı merkeze daha yakın bir çevre partisi noktasına taşıdığı ifade edilebilir.

Siyasi yasakları 1982 yılından bu yana devam eden Necmeddin Erbakan, Bülent Ecevit, Alparslan Türkeş ve Süleyman Demirel gibi siyasi liderlerin halk nezdindeki olumlu karşılıkları, yasakların kaldırılmasını gündeme getirmiştir. Özal, bu konuda gönüllü görünmemektedir. Gönüllü olmamasının altında yatan temel neden, bu liderlerin kendisine rakip olacağı gerçeğiydi. Halktan gelen tepkiler doğrultusunda Meclis, yasakların kaldırılması için yapılan Anayasa değişikliğini referanduma götürdü. Başbakan Özal, halkla bulunduğu meydanlarda siyasi rakiplerinin yasaklarının devam etmesini halka salık verirken, yasaklı liderler de halka siyasi yasakların kaldırılması gerektiğini anlattılar. 6 Eylül 1987 tarihinde yapılan halk oylaması sonucunda siyasi yasakların kaldırılması lehine %50,16 ile "evet" oyu çıkmıştır (YSK, 2024). Siyasi yasakların kaldırılmasıyla perde arkasında partilerini idare eden liderler meydanlara

inmeye ve hükümeti eleştirmeye başladılar. Siyaset sahnesindeki yerini yeniden alan siyasi liderlerle birlikte çevre, çeşitli fraksiyonlara bölünmüş ve “koalisyon yılları” denilen bölünmüş çevre temsiliyeti başlamıştır.

Çevrenin doksanlı yıllarda sergilemiş olduğu bölünmüş temsiliyet ve özellikle sağ kesimin birbirinden farklı partilerce temsil edilmesi, çevrenin merkezdeki gücünü sarsmaya yetmiştir. 24 Aralık 1995 tarihinde yapılan genel seçimlerde bu bölünmüşlük, önceki seçimde olduğu gibi bir kez daha kendini göstermiştir. Bu seçimde RP, %21,4 oy oranıyla birinci parti olmuştur. (YSK, 2024) Bu seçimle başlayan süreçte RP, merkezin sinir uçlarına dokunmaya başlamıştır. Geçmişte partileri, merkezin kimi yargı aktörlerince kapatılmış olan Necmeddin Erbakan, bir kez daha merkeze yürüme noktasında çevrenin desteğini almış; ancak bu destek, tek başına hükümet kurmasına yetmemiştir. Doğal olarak koalisyon beklentisi içerisine giren Erbakan’a, cumhurbaşkanlığı görevini yürüten ve merkezi aktörlere yakın çevre olarak tanımlanabilecek Süleyman Demirel, teamülün dışına çıkarak ikinci parti olan ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz’a hükümet kurma görevini vermiştir. ANAP ile Doğru Yol Partisi (DYP) arasında yapılan protokol gereği kurulan hükümetin güven oylaması yapılarak hükümet kuruldu. Her ne kadar çevrenin içerisinden çıkmış ve çevrenin kimi kesiminden destek almış olsalar da gerek Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel gerek ANAP ve DYP, Erbakan ve partisine göre çevre temsiliinde daha yumuşak bir tona sahipti. Diğer bir deyişle, Süleyman Demirel ve daha önce genel başkanı olduğu DYP ve Mesut Yılmaz liderliğindeki ANAP, merkezin laiklik ve seküler dünya görüşüyle problemlerinin olmaması, dönemin askeri vesayetinin kuralları içerisinde ciddi anlamda bir itirazlarının bulunmaması ve kendisine oy veren çevre seçmenini duyumsarken bir yandan da merkezin aktörleriyle iyi geçinme hususunu gözetmeleri neticesinde merkeze eklemlenmiş, merkeze yakın bir çevre görüntüsü sergilemiştir. Nitekim bu merkeze yakınlık durumu, dönemin askeri vesayetinin kurulacak iktidarın ANAP ve DYP arasında olması gerektiğine dair tavır almasına yol açmıştır.

ANAP ve DYP ortaklığıyla kurulan hükümete yönelik yapılan güven oylamasının geçersiz olduğu iddiasını Anayasa Mahkemesi’ne taşıyan Erbakan, güven oylamasının iptal edilmesini sağlamıştır. Bunun sonucunda her ne kadar merkezin askeri aktörleri istemese de RP’ye hükümet kurma görevi vermekten başka çaresi olmayan Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel hükümet kurma görevini Erbakan’a verdi. DYP ile

yapılan görüşmeler sonucunda kurulan Refah-Yol koalisyonunda Erbakan, başbakan olarak göreve başladı. Erbakan'ın bu süreçte başbakan olması, aslında Türk siyasetinde merkez-çevre ilişkisi açısından büyük bir kırılma noktasıdır. Laik, Batıcı ve milliyetçi merkezin karşısında yer alan RP, lineer doğrunun diğer ucundaki nokta misali laik olmayan, Batıcılığı şart koşmayan ve de ümmetçi bir bakış açısına sahip dindar/muhafazakâr çevrenin temsilcisi olarak iktidar olmuştur. Erbakan, merkezin engellemelerine rağmen daha önce 1974 koalisyon hükümetinde Başbakan yardımcılığı yapmış olsa da Başbakan Ecevit'in merkezin değerlerine yakın olmasına binaen merkez aktörlerince kısmen de olsa o günlerde tolere edilmiştir. Ancak bu kez işler değişmiş; çevrenin dindar kesimi hükümette “1 numara” olmuştur.⁶ Bu noktadan başlayıp 28 Şubat'a giden yolda Erbakan ve hükümetinin yaptığı çalışmalar ve siyasi söylemler, merkez tarafından irtica olarak adlandırılmıştır. Nitekim 30 Ocak 1997 tarihinde Ankara'nın Sincan ilçesinde tanklar yürütülerek hükümete mesaj verilmiştir. Ancak esas baskı, 28 Şubat 1997 tarihinde yapılan Milli Güvenlik Kurulu (MGK) toplantısında Başbakan Erbakan'a imzalaması telkin edilen bir dizi kararın alınmasıyla başlamıştır. Merkezin askeri aktörleri, bir yandan MGK kanalıyla seçilmiş hükümeti sıkıştırırken, diğer yandan merkezin değerlerini içselleştirmiş olan kimi yargı aktörleri, irtica başlığı altında birçok olgu ve olayı Erbakan ve kurduğu parti aleyhine delil olarak kullanmışlardır. Erbakan, gönülsüz olarak imzaladığı MGK kararlarının yürürlüğe girmesi konusunda isteksiz bir tavır içerisindeydi. Nitekim ilk etapta RP'nin savunduğu ideolojiyle zıt düşmeyen kararların gündeme alınmasını öncelik vermiş olsa da ordu bu durumdan rahatsızdı. Ordu, RP'ye baskı uygulamak amacıyla yargı, medya ve özel sektör temsilcilerini davet ederek tertiplelediği “irtica toplantıları”nda ordunun laik ve demokratik sistemi koruyacağını ifade etmekte ve RP'ye gözdağı vermekteydi (Gülalp, 2003:82). Yaşanan süreç içerisinde Refah-Yol iktidarına karşı gerek atılan gazete manşetlerinde gerekse televizyon kanallarında yapılan yayınlarda RP özelinde muhalif bir duruş sergileniyordu. Merkezin askerî aktörlerinden alınan brifinglerden yola çıkılarak dönemin ana akım medyasında işlenen irtica haberleri, ülke kamuoyunu belirlemekteydi. Refah-Yol Hükümeti çevrenin iktidarı olsa da hükmetme konusunda, tıpkı kendisinden

⁶ Necmeddin Erbakan, 1975 ve 1977 yıllarında MSP'nin koalisyon ortağı olarak katıldığı I.ve II. Milliyetçi Cephe Hükümetlerinde devlet bakanı ve başbakan yardımcısı olarak görev yapmıştır. Bu bağlamda MSP, çevre partilerinin oluşturduğu söz konusu bu koalisyon hükümetleri aracılığıyla merkezde uzak çevre karakteristiğiyle yeniden görünür olmuştur.

önceki çevre destekli hükümetlerin başına gelen benzer nedenlerden dolayı başarılı olamamıştır. Özellikle 28 Şubat Kararları olarak bilinen 28 Şubat 1997 MGK kararlarıyla dindar/muhafazakâr çevrenin yoğun bir şekilde baskılanmasına ve iktidarın iş yapmasına engel olunması amaçlanmıştır. 28 Şubat süreci, Cumhuriyet dönemi boyunca ekonomik ve sınıfsal açıdan elit bir grubun, bürokrasinin ve devletle ilişki halinde olan sermayenin, yeni gelişen toplumsal güçlere yönelik başlattığı bir ortadan kaldırma hareketi olarak okunabilir (Özipek, 2005:641). 28 Şubat ile başlayan süreçte çevrenin unsurları üzerinde yoğun baskılar oluşmaya başlamıştır. Eğitimin kesintisiz 8 yıl olarak belirlenmesiyle dindar kesimin çocuklarını Kur'an kurslarına ve dönemsel din eğitimlerine göndermesinin önü alınmaya çalışılmış, üniversitelerde ve kamu dairelerinde başörtülü bulunmayı yasaklayan düzenlemelerle çevrenin bilhassa dindar kesiminin eğitim hakkından ve kamu hizmetinden faydalanması zorlaştırılmıştır. Bu dönemde merkezin askeri, bürokrasi, basın-medya ve yargı aktörleri, merkezin değerler sisteminin koruyuculuğu iddiasıyla çevreyi tamamen baskılayarak çevrenin merkeze konumlanmasının önünü almaya çalışmışlardır.

28 Şubat sonrasında askerin politikacılardan beklediği değişiklikler yapılmaya başlanmıştı. Bu değişikliklerle bürokraside valilerden, TRT'ye, milli eğitimden emniyete değin her kademedede büyük bir tasfiye başlatılmıştır. Yine bu kapsamda, dönem içerisinde gerçekleştirilen YAŞ toplantılarında birçok astsubay ve subay irticai faaliyet gerekçesiyle ordudan uzaklaştırılmıştır (Savut, 2018:263). Bu dönemde çevreye uygulanan baskı alanlarının en önde geleni eğitim alanıydı. Bu bağlamda 28 Şubat kararlarıyla birlikte 1997 yılında kesintisiz eğitimin 8 yıla çıkarılması Meclis tarafından kabul edildi. Ancak alınan bu karar aynı zamanda İHO'nun orta kısımlarının kapatılması anlamını da taşımaktaydı. Yine alınan bu karar dolaylı olarak Kur'an kursu eğitimlerini de etkiledi. Alınan karar sonrasında Kur'an kursuna gidecek çocukların temel eğitim almış olma şartından dolayı bu kurslara gitme yaşı en erken 15 yaş oldu (Çalmuk, 2004:27). Bu durum, çevrenin dini eğitim görmesi konusunda geciktirici ve baskı uygulayıcı bir etki doğurmuştur. Çevrenin baskılanması ve denetim altına alınması amacıyla yapılan değişiklikler sadece bunlarla sınırlı değildi. YÖK'ün 1998 yılında aldığı karar sonrası İHL'den mezun öğrencilerin üniversiteye girişleri diğer lise mezunlarına göre daha da zorlaştı. Bu kararla, liseden mezun olan öğrencilerin ortaöğretim başarı puanlarının belirlenmesinde 0,5 olan katsayı, İHL mezunlarının da yer aldığı meslek liseli mezunlar

için 0,2 olarak değiştirildi. Bu değişiklikle, aynı ortalamaya sahip meslek liseli bir mezun ile genel liseli bir mezun arasında 30 puanlık bir fark oluşmaktaydı (Savut, 2019:264). 2002 yılında alınan yeni bir kararla ortaöğretim başarı puanlarının belirlenmesinde genel liseden mezun olanlar için katsayının 0,8; meslek lisesinden mezun olanlar için ise 0,3 olarak hesaplanması kararlaştırıldı. Bu durum, iki ayrı lise mezunu arasındaki puan farkının 50 olması demektir (Öcal, 2013:293). Yine bu dönemde ilahiyat fakültelerinin kontenjanlarında azalmaya gidildi. 1998 yılından itibaren ilahiyat fakültelerinin ikinci öğretim programları kapatıldı. İlahiyat fakültelerine yönelik gerçekleştirilen değişiklikler sonucunda 1996 yılında kontenjan sayısı 2927 olan ilahiyat fakültelerinin kontenjanı 2004 yılında 972 olarak kayda geçmiştir (Aşlamacı, 2017:196). Üniversitelerde başörtüsü konusu 28 Şubat sonrası yeniden gündeme geldi. 1997 yılının eylül ayında YÖK Başkanı Kemal Gürüz'ün üniversitelere gönderdiği talimatla üniversitelere başörtülü öğrencilerin alınmaması istendi (Toruk, 2011:487). Yine aynı yılın kasım ayında toplanan MGK'da ülkenin iç ve dış güvenliğine ilişkin tehdit ifade eden unsurları belirten Milli Güvenlik Siyaset Belgesi (MGSB) oluşturuldu. Bu belgenin çalışma açısından önem taşıyan yanı, belgede iç tehdit açısından irticanın terörle eşit bir şekilde ele alınmış olmasıdır. Buna göre, bu belgeyle birlikte özellikle çevrenin dindar-muhafazakâr kesiminin irtica başlığı altında daha yoğun bir biçimde denetim altına alınmasının gündeme geldiği ifade edilebilir. Yine bu denetimin sonucu olarak 21 Mayıs 1997 tarihinde Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından RP hakkında "laik cumhuriyet ilkesine aykırı eylemleri" gerekçesiyle kapatılma davası açılmıştır. Anayasa Mahkemesi tarafından 16 Ocak 1998 tarihinde verilen kararla RP kapatılmış ve Erbakan dahil birçok parti yöneticisine siyaset yasağı getirilmiştir. RP'nin kapatılmasıyla bağımsız kalan milletvekilleri, RP'nin kapatılma ihtimaline karşı 1997 yılında kurulan bir diğer Millî Görüş partisi olan Fazilet Partisi (FP)'ne geçtiler. FP, 1999 yılında yapılan genel seçimlerde uzak çevre partisi olarak Meclis'teki varlığını devam ettirmiştir. Bu dönemde merkez-çevre ilişkilerinin çatışma alanlarının en öne çıkanlarından biri olan başörtüsü konusunda yeni bir çatışma durumu ortaya çıkmıştır. FP İstanbul Milletvekili Merve Kavakçı, Meclis yemin törenine başörtüsüyle katılınca Meclis'te büyük bir kriz meydana gelmiş ve Kavakçı yemin edemeden Meclis'i terk etmek zorunda kalmıştır. Bu durum, özellikle çevrenin dindar-muhafazakâr kesiminde büyük bir tepkiye neden olmuştur. Böyle bir ortamda, 7 Mayıs 1999 tarihinde Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından

bu kez FP için yine aynı argümanlarla kapatılma davası açılmış ve Anayasa Mahkemesi 21 Haziran 2001 tarihinde FP için de kapatma kararı vermiştir. Tüm bu gelişmeler, aslında 28 Şubat müdahalesi sonrasında yapılan değişiklikler ve uygulamalarla çevreye yönelik kapsamlı bir güncellemeyi işaret etmektedir. Bu bağlamda, merkez tarafından yürütülen çevreyi baskılama ve denetim altında tutma süreci uzun yıllar devam etmiştir (Savut, 2018:377).

Çalışmanın 1980-2002 yıllarını kapsayan bu alt başlığının merkez-çevre mücadelesi açısından en önemli gelişmesi, uzak çevre karakteristiğine sahip Erbakan ve partisinin ülke siyasetinde ve yönetiminde önemli bir noktaya varmış olmasıdır. Çalışmanın önceki bölümlerinde ifade edildiği üzere, Erbakan'ın liderliğini yaptığı partilerin siyaset sahnesine çıkmasından önceki dönemde çevre, daha çok yakın çevre karakteristiğindeki partilerce temsiliyet bulmuştur. Ancak 1974 yılındaki koalisyon hükümetiyle başlayıp 1990'lı yıllarda da tekrar eden koalisyon hükümetlerinde merkezin değerlerine karşı eleştirel bir tavır içerisinde bulunan Erbakan ve partilerinin yönetme gücünü elde etmesi, merkez-çevre teorisi bağlamında rahatlıkla açıklanabilecek bir hususu ifade etmektedir. 28 Şubat sonrasında, 18 Nisan 1999 tarihinde yapılan genel seçimlerde Türkiye yeniden koalisyon hükümetleriyle karşılaşmıştır. Bu dönemde Demokratik Sol Parti (DSP), ANAP ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) tarafından üçlü koalisyon kurulmuştur. Bu koalisyon hükümeti döneminde ülkede ekonomik sıkıntılar ciddi boyutlara varmıştır. Özellikle Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer ile Hükümet arasında yaşanan siyasi kriz, ülkeyi her açıdan zora sokmuştur. Nihayetinde yaşanan sıkıntılar, ülkeyi 3 Kasım 2002 tarihinde gerçekleştirilen erken genel seçimlere götürmüştür.

3.BÖLÜM: MERKEZ-ÇEVRE İLİŞKİLERİNİN DÖNÜŞÜMÜ: AK PARTİ DÖNEMİ

3.1. AK Parti'nin Kurulma Süreci

Fazilet Partisi (FP)'nin Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılması sonrası parti içinde “*gelenekçi*” ve “*yenilikçi*” olarak isimlendirilen gruplar siyaseten farklı kulvarlara girdi. Gelenekçiler, Saadet Partisi (SP)'ni; yenilikçiler de Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti)'ni kurdu. AK Parti'nin genel başkanlığına partinin kurucular kurulunun kararıyla Recep Tayyip Erdoğan getirildi (Özbudun ve Hale, 2010:55). 14 Ağustos 2001 tarihinde kurulan AK Parti, kuruluşundan yaklaşık on beş ay sonra, 3 Kasım 2002 tarihinde yapılan erken genel seçimle tek başına iktidara gelmiştir.

AK Parti, daha önceki siyasal İslamcı partilerden keskin bir şekilde farklılaşmıştır. Bu farklılaşma, 28 Şubat döneminin ve uluslararası konjonktürün iyi bir okumasının sonucu olarak meydana gelmiştir. Nitekim AK Parti, yapılan bu okuma sonucunda; laik mevcut düzenle doğrudan bir çatışma içerisinde olunmaması, dışarıdan gelen sermayeye karşı olunmaması, partinin cemaat tarzı politik organizasyonla çekirdek bir seçmene mahkûm edilmemesi ve rasyonellikten uzak dış politikanın kabul edilebilir görünmemesi gibi hususları benimsemiştir (Ulagay, 2008:37). AK Parti'nin geçmiş dönemlerden çıkarmış olduğu dersler, parti ideolojisinin “muhafazakâr demokrasi”⁷ olarak belirlenmesi sonucunu doğurmuştur. AK Parti'nin ideoloji değişiminin nedeni, İslamcılığa yönelik bir iç muhasebe girişimi olarak değerlendirilebilir (Yılmaz, 2004:608). Başbakan Erdoğan, partisinin 2012 yılında düzenlenen İzmir 4.Olağan İl Kongresi'nde “Biz muhafazakâr demokrat bir partiyiz. Bizim izleyeceğimiz yol ve tarz bellidir. Bizim zihnimizin arkasında başkalarının empoze ettiği gibi farklı şeyler yok.” (Habertürk, 09.06.2012) diyerek AK Parti'nin muhafazakâr demokrat bir parti olduğunu açıkça ifade etmiştir. Nitekim parti programında yer alan AB üyeliği, temel hak ve hürriyetler, demokrasi ve hukuk devleti gibi vurgular, söz konusu bu ideolojiden kaynaklanmaktadır (Tekin, 2004:118). Erdoğan, AK Parti muhafazakarlığını, “geleneği dışlamayan bir modernlik,

⁷ Muhafazakâr demokrasi: Siyaset bilimi literatüründe yer almayan bir terim olan muhafazakâr demokrasi, ilk defa R. Tayyip Erdoğan'ın telaffuz etmesiyle gündeme gelen bir kavramdır (Erler, 2007:130). Genel itibarıyla geleneği, tarihi, toplumsal kültürü ve dini önemseyen muhafazakarlığın yanında, liberal demokrasinin de bu değerlerle birlikte savunulmasına dayanan bir düşünce kalıbıdır (Akdoğan, 2004:108). Daha fazla ayrıntı için bkz. Yalçın Akdoğan, 2004, “AK Parti ve Muhafazakâr Demokrasi”, Alfa Yayınları, İstanbul.

yerelliği kabul eden bir evrensellik, manayı reddetmeyen bir rasyonellik ve köktenci olmayan bir değişim” şeklinde ifade etmiştir (Bora, 2007:478). AK Parti, içinden çıktığı Millî Görüş’ün köklü siyasal ve örgütsel geleneğini dışlama, en azından bu gelenekle arasına mesafe koyma savunusuyla siyaset sahnesine çıkmış olması (Doğanay, 2007:68) doğrultusunda, Millî Görüş partilerinin sahip olduğu “*uzak çevre*” karakteristiğinden farklılaşan bir tavırla merkez-çevre ilişkilerinin dönüşümünü sağlayan politika ve söylemler geliştirmiştir.⁸

3.2. AK Parti Döneminde Merkez-Çevre İlişkilerinin Dönüşümü

AK Parti’nin iktidara geldiği 2002 yılı, çevrenin merkezde belirleyici bir konuma gelmesi bağlamında bir dönüm noktası olmuştur. AK Parti, daha önce özellikle uzak çevre partilerinin yaptığı gibi doğrudan merkezin değer ve aktörleriyle bir çatışma içerisinde olmamıştır. AK Parti, yerel ve uluslararası desteği alabilme adına özellikle iktidarının ilk beş yılında daha çok dengeli ve yumuşak bir politika yürütmüştür (Öniş, 2015:11). Yine bu dönem içerisinde, AB’ye üyelik süreci öne çıkarılarak çevrenin önünün açılması için politikalar üretilmiştir. AB ile uyum yasaları kapsamında hayata geçirilen yenilikler, merkezin ilk etapta karşı çıkışını da bir nebze engellemiştir (Savut, 2018: 378).

AK Parti iktidarının ikinci döneminin başlangıç yılı olan 2007’den, başkanlık tarzı sistemin hukuken ve fiilen geçerlilik kazandığı 2018 yılına kadar olan dönem, çevrenin merkeze konumlanması hususunda fırtınalı bir mücadele dönemine işaret etmektedir. 2007 yılında Ahmet Necdet Sezer’den boşalan cumhurbaşkanlığı makamına, çevrenin değerlerini paylaşan bir profile sahip AK Parti adayı Abdullah Gül’ün seçilmesiyle birlikte çevre hem hükümette hem de cumhurbaşkanlığında güçlü bir şekilde temsiliyet bulmuştur. Bu dönemin çalışma konusu açısından en önemli özelliği, çevrenin temsilcisi noktasındaki iktidarın merkeze dönük denge politikasının daha az görülmeye başlanması ve bu süreçle birlikte AK Parti’nin merkezi aktörlerden gelen eleştiri ve baskılara karşı daha net bir duruş sergilemesidir. Bu duruş, günümüzde ülke yönetimi noktasında oluşan çevre hakimiyetinin kilometre taşı olarak okunabilir. 2018 yılından itibaren ülkede parlamenter sistem yerine cumhurbaşkanını 5 yıllığına doğrudan halkın seçtiği ve seçilen

⁸ AK Parti’nin kuruluşunun ilk yıllarından itibaren, bizzat genel başkan R. Tayyip Erdoğan tarafından partisinin, Erbakan’ın partilerinin politik görüşlerinden farklı olduğu birçok kez ifade edilmiştir. Nitekim, Erdoğan’ın “Biz Millî Görüş gömleğini çıkardık” cümlesi, AK Parti’nin söylem ve politika değişikliğini işaret eden önemli bir ifadedir (Tuğal, 2011:66).

cumhurbaşkanının da bakanlar kurulunu oluşturarak hükümet kurduğu Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi, merkez-çevre ilişkileri bağlamında çevrenin merkezileşmesine ilişkin politika ve söylem üretilmesi noktasında kolaylık sağlamıştır. AK Parti iktidarının merkezde çevre lehine gerçekleştirdiği dönüşüm politikalarıyla seküler elit kesim ile muhafazakâr elit kesim arasında merkezde bir güç mücadelesi ortaya çıkmıştır. Bu mücadele, politika, bürokrasi, eğitim, kültür ve medya gibi birçok sahada süregelen bir hareketliliğe sahip olmuştur (Baş, 2023:135).

3.2.1. Merkez-Çevre Mücadelesinde Dengeli Dönem (2002-2007)

2002 yılında yapılan erken genel seçimde Recep Tayyip Erdoğan liderliğindeki AK Parti, %34,3 oy oranıyla 363 milletvekilliği elde ederek tek başına iktidar olmuştur. Koalisyon hükümetleri boyunca zorluklarla boğuşan Türkiye’de uzun bir aradan sonra bir parti tek başına iktidara gelmiştir. Çevrenin farklı fraksiyonlarını kendisinde toplayan AK Parti hükümetinin karşısında, hükümetin politikalarını ve temsil ettiği çevrenin değerlerini paylaşmayan bir merkez yer almıştır. Seçim sonuçları, Batılılaşma süreciyle birlikte tek parti idaresinde politik merkezden uzaklaştırılmış dindar ve milliyetçi kesimlerin AK Parti çatısı altında tekrar siyaset sahnesinde var olması olarak okunabilir (Çetinsaya, 2002:34). Yine bu bağlamda Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, bu durumu destekler nitelikte 2003 yılında partisinin I. Olağan Kongresi’nde partisinin siyasetini “toplumsal merkezin değer ve taleplerini siyasetin merkezine taşımak” olarak belirtmiştir (Milliyet, 12.10.2003). Karizmatik meşruiyet ve otorite ögesi olarak Erdoğan, 2002 yılı genel seçimlerinde karizması ile sistemin merkezindeki Batıcı elit baskınlığının karşısında çevrenin kökleşik değerlerinin temsilcisi olarak durmuştur (Koçal, 2012:85).

Türkiye’nin 1980 sonrası serbest piyasa ekonomisine geçişi ve dünyadaki küreselleşme trendiyle birlikte ülkedeki çevre kesimi unsurlarında da değişimler gözlemlenmiştir. Bu bağlamda, globalleşmenin oluşturduğu ve büyük kentlerin sunduğu piyasa imkanlarına eklenilen fakat İslami kimliğini muhafaza eden orta ve büyük boyutlu bir sermaye sınıfı meydana gelmiştir (Açıkel, 2006:54). Anadolu sermayesi, kentli seçkinci sermayeye karşı bir alternatif arayışına girişmiş ve bunun neticesinde muhafazakâr iş adamları faizsiz bankacılık ve sermaye birlikleri amaçlı dernekler kurmuşlardır. İşte AK Parti iktidarı tam da bu süreçte kendisini merkeze taşıyan çevrenin talepleri doğrultusunda liberalleşmeyi yeniden dağıtımcı bir sosyal politika ile birleştirerek büyük sermayenin dışında kalan ve

28 Şubat'ta tasfiye edilmeye çalışılan Anadolu girişimcilerinin önünü açmış ve böylece onların desteğini almıştır. Özellikle AK Parti iktidarlarının ilk dönemleri, eskiden beri Cumhuriyet'in elit sınıfına has olan maddi olanaklardan, statü, kurum ve bütün makamlardan halkın geri kalan dezavantajlı çoğunluğunun da faydalanmasını gerçekleştiren bir dönem olmuştur (Özipek, 2011:673). AK Parti tüm bunları gerçekleştirirken bilhassa iktidarının ilk döneminde merkez karşısında dengeli bir politikayı öncelemiştir. Dengeli politikadan kasıt, AK Parti'nin çevreye ait değer ve inanç kümesine olan hassaslığının yanı sıra merkezin getirdiği devletin İslamileştirilmesi eleştirisine de özne olmayacak bir siyaset yürütmesidir. AK Parti bu dönemde politik merkeze tam manasıyla nüfuz etmemesine karşın toplumsal merkezde yer edinmiş bir parti olarak iktidardaki varlığıyla “merkez” de ama ruhuyla “çevre” de yer alan bir parti kimliğiyle (Vergin, 2007:74) daha önce özellikle uzak çevre partilerinin yaptığı gibi doğrudan merkezin değer ve aktörleriyle bir çatışma içerisinde olmamıştır. Bu bağlamda, AK Parti özellikle iktidarının ilk beş yılında daha çok dengeli bir politika yürütmüştür. Yine bu dönem içerisinde özellikle AB'ye üyelik sürecini öne çıkararak çevrenin taleplerinin önü açılması doğrultusunda politikalar üretmiştir. AB ile uyum yasaları kapsamında hayata geçirilen yenilikler merkezin ilk etapta karşı çıkışını da bir nebze engellemiştir. Bahsedilen yenilikler marifetiyle Türkiye'de hukuk sisteminden bürokrasiye, devlet organizasyonundan inanç ve değerler dünyasına kadar neredeyse tüm alanlarda merkez-çevre mücadelesi bağlamında ele alınabilecek ciddi bir dönüşüm yaşanmıştır. Merkezi aktörlerin söz konusu yeniliklere muhalefet etmesi, benimsediği ideolojide yer alan “*muasır medeniyet*” hedefiyle ters düşmesi demektir. Bu kapsamda gerçekleştirilen yenilikler, AK Parti'nin merkezi çevre lehine yeniden tasarlarken kullandığı en meşru ve etkili araç olmuştur. Ancak her şeye rağmen AK Parti iktidarına karşı başta ordu olmak üzere bürokratik elit kesimin mesafeli veya agresif tavrı süreç içerisinde var olmaya devam etmiştir. AK Parti iktidarının ilk dönemi bu bağlamıyla, merkezin baskın olmayı hedeflediği bir merkez-çevre mücadelesinin yaşandığı bir dönem olmuştur (Savut, 2018:277-280). 2007 yılına gelene dek, tıpkı Turgut Özal'ın daha önce yaşamış olduğu gibi, çevrenin iktidarda bulunup cumhurbaşkanlığı makamında bulunmaması durumu, AK Parti hükümetini de ürettiği politikalarda temkinli olmaya, dengeyi gözetken bir söylem üretmeye sevk etmiştir. Hükümet olarak, Meclis'te oylanan kanun tekliflerini veto eden Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer ile yürütme erkini

paylaşmış olan AK Parti, bu durumu 2007 yılı cumhurbaşkanlığı seçiminde Abdullah Gül'ü seçtirerek aşmıştır. Abdullah Gül'ün adaylığının kamuoyunda konuşulması ve tartışılmasını takip eden süreçte, Genelkurmay Başkanlığı internet sayfasında 27 Nisan 2007 gecesi siyasi tarihimize “e-muhtıra” olarak geçen bir metin yayınlanmıştır. Metin, seçilmiş iktidara karşı baştan aşağı bir gözdağı niteliğindedir. Nitekim bu metinde yer alan özellikle

“Son günlerde, Cumhurbaşkanlığı seçimi sürecinde öne çıkan sorun, laikliğin tartışılması konusuna odaklanmış durumdadır. Bu durum, Türk Silahlı Kuvvetleri tarafından endişe ile izlenmektedir. Unutulmamalıdır ki, Türk Silahlı Kuvvetleri bu tartışmalarda taraftır ve laikliğin kesin savunucusudur. Ayrıca, Türk Silahlı Kuvvetleri yapılmakta olan tartışmaların ve olumsuz yöndeki yorumların kesin olarak karşısındadır, gerektiğinde tavrını ve davranışlarını açık ve net bir şekilde ortaya koyacaktır. Bundan kimsenin şüphesinin olmaması gerekir.”
(CNNTürk.com, 27.04.2007)

ifadeleri, merkezin bir kez daha çevreye ve onun iktidarına karşı Cumhuriyet'in koruyuculuğunu kendisine görev edindiğinin göstergesi olarak okunabilir. Bu muhtıradan sonra, özellikle ana akım medyada yer alan merkezin basın aktörleri, askeri muhtırayı destekler nitelikte yazılar yazmaya başlamıştır. Tüm bu yaşananlara rağmen, Hükümet sergilediği tavır ile merkezin unsurlarına karşı durmuştur. Hükümetin muhtıraya karşı bildirisini 28 Nisan 2007 tarihinde o günün Başbakan Yardımcısı Cemil Çiçek okumuştur. Nitekim bu bildiride yer alan,

“Başbakanlığa bağlı bir kurum olan Genelkurmay Başkanlığı'nın herhangi bir konuda Hükümete karşı bir ifade kullanması demokratik hukuk devletinde düşünülemez. Genelkurmay Başkanlığı, Hükümet'in emrinde görevleri Anayasa ve ilgili yasalarla tayin edilmiş bir kurumdur. Anayasamıza göre Genelkurmay Başkanı, görev yetkilerinden dolayı Başbakan'a sorumludur.” (Habertürk.com, 28.04.2007)

ifadeleri, siyasi tarihimizde yaşanan merkez-çevre mücadelesinde çevre unsurlarınca merkez aktörlerine verilmiş en sert karşılıklardan birisi olmuştur. Cumhurbaşkanlığı seçim sürecinde yaşadığı tüm engellemelere rağmen, AK Parti, sahip olduğu değerler sistemi açısından merkezin istemediği Abdullah Gül'ü aday göstermiştir. Seçim için hazırlanan hükümet bu kez merkezin yargı aktörleri aracılığıyla engellenmeye çalışılmıştır. Devleti sahiplenilen merkezi güçler ile çevrede kalan toplumsal kesimler arasındaki mücadelede cumhurbaşkanlığı makamı gayet önemli bir role sahip olmuştur.

Nitekim vesayet sisteminin kurulmasında kritik bir role sahip 1961 Anayasası ile yürütme organı ikiye bölünerek söz konusu cumhurbaşkanlığı makamı yürütmenin önemli bir unsuru haline getirilmiştir. Bu makam, yürütmenin diğer unsuru olan seçilmiş hükümetten ayrı olarak, milletin iradesinden daha çok vesayetir iradesini yansıtmakta ayrıca seçilmiş hükümetleri uygulanan vesayet ile ideolojik uyum ve eyleme zorlamakla sorumlu tutulmuştur (Miş ve Aslan, 2014:22).

Merkezi aktörler, bahsi geçen nedenlerden dolayı AK Parti iktidarının, diğer bir deyişle çevre unsurlarının cumhurbaşkanlığı makamına erişmesini istememekteydiler. Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in görev süresinin dolmasıyla beraber laiklik ilkesinin zarar göreceğini düşünenler bir sonraki cumhurbaşkanının Erdoğan ya da Gül olmasına karşı durmuşlardır. Özellikle bu konuda ordu ile benzer tavrı benimseyen birtakım ulusalcı sivil toplum örgütleri, İstanbul, Ankara ve İzmir gibi metropollerde “cumhuriyet mitingleri” adında gösteriler düzenleyerek süreci engellemeye çalışmışlardır (Cansever ve Kiriş, 2015:378). 27 Nisan e-muhtırasıyla devreye askeri aktörler girmesine rağmen iktidar geri adım atmayınca bu kez merkezin kimi yargı aktörlerinin cumhurbaşkanlığı seçimine ilişkin hukuki bir yorumla seçimi kilitleyen “367 krizi” patlak vermiştir. 27 Nisan 2007 tarihinde yapılan cumhurbaşkanlığı seçimi ilk turunda Abdullah Gül 357 oy almıştı. Her ne kadar seçim ilk turda bitmemişse de daha önceki cumhurbaşkanlığı seçimlerinde olduğu ve beklendiği üzere üçüncü turda Abdullah Gül Cumhurbaşkanı seçilecekti. Ancak ilk olarak eski Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Sabih Kanadoğlu'nun ortaya attığı ve daha sonra CHP'nin kendince haklı görerek Anayasa Mahkemesi'ne taşıdığı “367 kuralı” cumhurbaşkanlığı seçimlerini kitleme ve AK Parti adayını seçtirmeme maksatlı merkezi aktörlerce savunulmuş hukuki bir iddia olmuştur. Meclis'te yapılan cumhurbaşkanlığı seçimi ilk tur oylamasını Anayasa Mahkemesi'ne taşıyan CHP'nin itirazının kabul edilmesiyle ilk tur oylama iptal edilmiştir. Meclis, söz konusu “367 krizi” nedeniyle cumhurbaşkanı seçememiştir. AK Parti hükümeti merkezin bu hamlesine karşı 22 Temmuz 2007'de erken seçim yapılması için harekete geçmiştir. Akabinde yapılan genel seçimlerde AK Parti, %46,58 oy oranıyla 341 milletvekili, CHP, %20,88 oy oranıyla 112 milletvekili, MHP ise %14,27 oy oranıyla 70 milletvekili kazanmıştır. Ancak seçim sonucunda 367 milletvekilini yakalayamayan AK Parti, bir kez daha 367 sorunuyla yüzleşebilirdi. CHP, yine Meclis'i boykot ederse seçim için “yeterli katılım oranı” yani 367 yeter sayısı sağlanamayabilirdi. Ancak

MHP'nin cumhurbaşkanlığı seçimi sırasında Meclis'e gelmesiyle tüm bu olasılıklar ortadan kalkmış oldu. Abdullah Gül 28 Ağustos 2007 tarihinde yapılan cumhurbaşkanlığı seçiminin üçüncü turunda Türkiye Cumhuriyeti'nin 11. cumhurbaşkanı seçildi. Bu seçim sonucuyla halk merkezin aktörlerinin hamlelerine karşı bir hamle yaparak oylarıyla siyasetteki tıkanıklığın açılmasını sağlamıştır. Cumhurbaşkanlığı makamına çevreden bir ismin seçilmesi, merkez-çevre ikiliğinde çevrenin mücadelesine ciddi anlamda pratiklik katan bir gelişme olarak ele alınabilir.

Erken genel seçim yapılarak aşılın "367 krizi"nin bir daha yaşanmaması adına 2017 yılında iktidar, cumhurbaşkanının en fazla iki dönem olmak üzere 5 yıllığına halk tarafından seçilmesi, genel seçimlerin 4 yılda bir gerçekleştirilmesi ve TBMM'de yapılacak oturumlarda toplantı yeter sayısının 184 olmasını içeren Anayasa değişikliği tasarısını Meclis'e getirmiştir. Meclis'in kabulüyle Cumhurbaşkanı Sezer'e gönderilen tasarı, yine Sezer tarafından veto edildi. Meclis'in vetoya karşı değişiklik tasarısını aynen kabul edip tekrar cumhurbaşkanına göndermesi üzerine tasarı halkın oyuna sunulması için 21 Ekim 2007 tarihinde referanduma götürülmüştür. Yapılan referandumda değişikliklerin halk tarafından kabul görmesiyle cumhurbaşkanını artık halkın kendisinin seçeceği bir döneme girilmiştir. Referandumda çıkan sonuç, merkez-çevre mücadelesi açısından bir dönüm noktası olmuştur. Merkez için bu durum, yüksek derecede öneme sahip cumhurbaşkanlığı makamının tamamen elden gitmesi anlamına gelmekteydi. Doğal olarak kimi merkezi unsurlar bu Anayasa değişikliğine şiddetli bir şekilde karşı çıkmışlardır. Ülkenin yönetim sistemi açısından en üst sıralarda öneme haiz cumhurbaşkanlığı makamına oturacak kişinin halk tarafından seçilmesi kararı, çevre unsurlarınca merkeze karşı gerçekleştirilmiş yeni bir hamle olarak okunabilir.

3.2.2. Merkez-Çevre İlişkilerinde Kurumsal Değişimler (2007-2017)

AK Parti, ilerleyen süreçte kendisini seçen çevrenin talepleri doğrultusunda gerek dini hürriyet gerekse insan hakları ihlali noktasında 28 Şubat ürünü başörtüsü yasağını kaldırmasına yönelik önemli bir karar alarak, aşamalı bir şekilde başörtüsü ile eğitim görmeyen ve kamu dairelerinde çalışmanın önünü açmıştır. Bu noktada merkez aktörleri, çevrenin bu talebine ve iktidarın çözüm kararına tepki göstermiştir. Nitekim merkezi değerleri paylaşan ana akım bir gazete, Meclis'in başörtüsüne ilişkin değişiklik önergesini kabul eden kararını "411 el kaosa kalktı." manşetiyle vermiştir (Hürriyet,

27.02.2008). Özellikle 90'lı yıllardan sonra etki gücü dikkate alınarak kimi zaman “4.erk” olarak tanımlanan basılı ve görsel medya, merkezi aktörlerden biri olarak özellikle laiklik konusunda çevreye çeşitli baskılarda bulunmuştur. Nitekim bazı ana akım medya unsurları, diğer konularda olduğu gibi başörtüsü serbestliğine karşı da aynı baskı araçlarını kullanarak muhalif davranmıştır. Ayrıca üniversitelerde başörtüsü yasağının kaldırılması konusunda Orgeneral Yaşar Büyükanıt, gazetecilere verdiği demeçte “Türk toplumunun bütün kesimleri ordunun bu konudaki tutumunu çok iyi bilmektedir” diyerek ordunun buna karşı olduğunu ifade etmiştir. Başörtüsü yasağının kaldırılmasıyla ordunun laikliğe ilişkin endişeleri artmıştır. Bunu izleyen süreçte yargı harekete geçmiş ve 2008 yılında AK Parti’ye kapatma davası açılmıştır (Cansever ve Kiriş, 2015:379). AK Parti iktidarı ve onu destekleyen çevre, 2007 yılından sonra merkezde belirleyici güç olma yolunda ilerlemesine karşı merkezin kimi yargı aktörlerince yapılan hamleyle “laikliğe aykırı fiillerin odağı hâline geldiği” iddiasına dayanarak Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı tarafından açılan kapatma davasını Anayasa Mahkemesi 31 Mart 2008 tarihinde kabul ederek davayı esastan görüşmeye başlamıştır. Savunmaların alınmasından sonra, 30 Temmuz 2008 tarihinde alınan kararda AK Parti’nin kapatılmamasına ancak hazineden aldığı yardımın kesilmesine karar verilmiştir. Yaşanan süreç, 1961 Anayasasıyla getirilen organların vesayet işlevselliği olarak okunabilir. Nitekim 1961 Anayasasıyla oluşturulan Anayasa Mahkemesi, AK Parti’yi hazırlanan iddianameye dayanarak yargılamış ve parti hakkında hazine yardımının kesilmesine dair bir karar vererek çevreye ve onun temsilcisine uyarı mahiyetinde muhalif bir tavır sergilemiştir. Merkez-çevre ikiliğinde yaşanan bu gelişmelere rağmen, AK Parti, gerek 2010 yılı Anayasa değişikliği gerekse 2011 yılı genel seçimlerinde alınan başarılı seçim sonuçları, AK Parti’nin çevrenin lehine merkezde yerleşmesine büyük katkıda bulunmuştur (Tuncel ve Gündoğmuş, 2012:139). AK Parti, 2011 yılında yapılan genel seçimde %49 oy oranıyla yeniden tek başına iktidar olmuştur. 2011 yılı ve sonrası, özellikle merkezin askeri aktörlerine karşı girişilen mücadelede bir dönüm noktası olmuştur. Bu süreçte askeri vesayetin kırılması adına birtakım değişim ve dönüşüm kaydedilmiştir. Bu kapsamda, Milli Güvenlik Kurulu (MGK) oturma düzeni için 2011 yılında yeni bir düzenleme yapılarak askerler ve sivilin yan yana karışık nizamda oturması sağlanmış; ayrıca Yüksek Askerî Şûra (YAŞ)’da Genelkurmay Başkanının Başbakanın yanına oturmasını belirten protokol kaldırılmıştır. 30 Ağustos törenlerini Genelkurmay Başkanının yerine başkomutan

vasfıyla Cumhurbaşkanının kabul etmesi kararlaştırılmıştır. Yine aynı amaçlar doğrultusunda 2011 yılında alınan bir karar, çevrenin merkeze karşı mücadelesinde simgesel bir anlam taşımaktaydı. Bu karar, 27 Nisan 2007 tarihinde yayınlanan emuhıtırının Genelkurmay Başkanlığının internet sayfasından kaldırılması olmuştur (Cansever ve Kiriş, 2015:379).

2014 yılına gelindiğinde, cumhurbaşkanlığı görev süresi dolan Abdullah Gül'ün yerine Recep Tayyip Erdoğan, cumhurbaşkanlığı için aday gösterildi. Yapılan cumhurbaşkanlığı seçiminde Erdoğan, %51 oy oranıyla cumhurbaşkanı oldu. Erdoğan'ın cumhurbaşkanlığı makamına gelmesiyle birlikte AK Parti'nin genel başkanlığına Ahmet Davutoğlu getirildi. İlerleyen süreçte, 7 Haziran 2015 yılında yapılan genel seçimde AK Parti, siyasi tarihinde ilk defa Meclis'te tek başına iktidar kurma çoğunluğunu kaybetmiştir. Türkiye, bu tarih ile 1 Kasım 2015 tarihi arasında koalisyon hükümeti kurma çalışmalarına şahit oldu. Hem CHP hem de MHP, iktidar ortağı olarak AK Parti ile herhangi bir koalisyon hükümeti kurmak istememiştir. Kurulan geçici hükümet, ülkeyi yeniden seçime götürdü. 1 Kasım 2015 tarihinde yapılan ikinci genel seçimde AK Parti, %40,8 oy oranıyla Meclis'te yeniden çoğunluğu elde ederek hükümeti tek başına kurdu. Ancak Ahmet Davutoğlu'nun genel başkanlığı uzun süreli olmadı. 22 Mayıs 2016 tarihinde yapılan kongrede Binali Yıldırım genel başkan olmuştur. Ahmet Davutoğlu'na göre daha arka plan bir liderlik sergileyen Yıldırım ile partide ağırlığın ibresi yeniden Cumhurbaşkanı Erdoğan'a dönmüştür.

15 Temmuz 2016 tarihinde, FETÖ ile iltisaklı ordu mensuplarının seçilmiş hükümete karşı giriştikleri darbe, halkın sert tepkisiyle karşılaştı. Tüm Türkiye'de sokaklara dökülen vatandaşlar, gerçekleştirilmekte olan askeri darbeyi engellemeye çalışmıştır. Bu doğrultuda, gerek orduda yer alan ve darbe taraftarı olmayan askerlerin, gerekse halk ve siyasetin tüm gruplarının desteği sonucu askeri darbe girişimi başarısız olmuştur. Bu askeri darbenin merkez-çevre ilişkisinde çok farklı bir boyuta yol açtığı söylenebilir. Nitekim geçmişte yapılan askeri darbeler daha çok seküler bir formda ve cumhuriyeti koruma iddiasıyla yapılırken, bu kez girişilen askeri darbe, daha önceleri hükümetle de kontak halinde olmuş ve özellikle çevrenin dindar kesiminde hatırı sayılır bir saygınlığı olan bir cemaat-örgüt oluşumdan gelmiştir. Türkiye'nin siyasi tarihi açısından, çevrenin içinden doğan ama onun değerlerine de yabancılaşan ve kendi değerlerini zorla kabul ettirme ve ülke yönetimine dahil etme hususunda zora başvurabilen bir kesim meydana

gelmiştir. Askeri darbenin bastırılmasından sonra, ülkede sıkıyönetim ilan edilerek FETÖ'ye karşı mücadele sürdürülmüştür. Bu süreçte, ülkenin gündemine başkanlık sistemi de girmiştir. AK Parti hükümeti, parlamenter sistemin işlevini yeterince yerine getirmediği savıyla başkanlık sisteminin Türkiye'de de uygulanması gerektiğini savunmaktaydı. Kamuoyunda bu yönetim sistemine ilişkin tartışmalar başlamakla beraber MHP'nin başkanlık sistemi hakkında AK Parti ile aynı görüşü paylaştığını ifade etmesiyle başkanlık sisteminin Türkiye'ye uyarlanması, diğer bir deyişle "*Türk Tipi Başkanlık Sistemi*"nin oluşturulması için çalışmalar başlatılmıştır. Yönetim sisteminde yapılacak değişiklikler 16 Nisan 2017 tarihinde referanduma götürülerek halka sistemin değişmesinin isteyip istemediği sorusu sorulmuştur. Yapılan referandum sonucunda başkanlık sistemi %51,4 oy oranıyla kabul edilmiştir (YSK,2024). Bu sonuçla beraber Türkiye artık parlamenter sisteminden başkanlık sistemine (Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi) geçmiştir. Sistemin esas olarak uygulanması 9 Temmuz 2018 tarihin itibarıyla olmuştur. Söz konusu yeni sistem ile Meclis ve Hükümet birbirinden ayrılmış; ülkenin siyasi tarihinde uzun zaman gündem olan yönetimde istikrarsızlık, yürütmenin bürokrasiye ilişkin güçlü olmayan otoritesi ve sıklıkla tekrar eden erken seçim problemleri artık gündem olmaktan çıkmıştır. Bu sistemle beraber artık hükümetler, halk tarafından seçilen bir hükümet başkanı tarafından oluşturulacaktır.

Başkanlık tarzı bir sistemin kabulüyle beraber daha önce var olan cumhurbaşkanının herhangi bir siyasi parti üyesi olma yasağı da kaldırılmıştır. Bu doğrultuda Cumhurbaşkanı Erdoğan, 2 Mayıs 2017 tarihinde yeniden partisine üye olmuş, ardından 21 Mayıs 2017 tarihinde yapılan olağanüstü kongre neticesinde tekrar genel başkanlığa seçilmiştir (BBC News Türkçe, 21.05.2017). Tüm bu yaşananlar, çevrenin iktidarını ciddi anlamda sağlamlaştıran ve merkezde yer alan gücü tamamen kontrol altına almasını sağlayan gelişmeler olarak görülebilir. Nitekim artık koalisyon hükümetlerine yer verilmeyen yeni sistemle beraber ülkede yönetimde istikrarsızlık oluşturacak ve uzun süre hükümet kuramama sorunuyla karşılaşılacak bir durum ortadan kaldırılmış oldu. Bu noktada çevre ve unsurları, yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde daha bütüncül bir tavır sergileyerek Erdoğan'a destek vererek, ülkede eskiden beri var olan merkez ve onun değerlerine karşı kendi değerleriyle var olma mücadelesinde kayda geçecek hatırı sayılır bir karşı hamlede bulunmuştur.

AK Parti'nin kuruluşundan itibaren çevre ve unsurlarını merkeze taşıma amacı doğrultusunda 2002 yılından itibaren siyasi faaliyet yürüttüğü ve çevrenin çeşitli kesimlerinden gördüğü destekle bu amacına, özellikle cumhurbaşkanlığı makamının halk tarafından sahip olduğu değerler itibarıyla çevreye yakın adayların seçilmesiyle ulaştığı söylenebilir. AK Parti'nin iktidara gelişinden itibaren Türk siyasal hayatına en ciddi etkilerinden birinin, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinden itibaren Türk siyasetine damgasını vuran merkez seçkinlerinin yerine çevre seçkinlerinin geçmesi sürecine yaptığı katkı olduğu söylenebilir (Kurtbaş, 2017:198). Ancak günümüzde gelinen noktada başkanlık sistemiyle beraber çevre iktidarı olarak AK Parti'nin tüm gücü eline almasıyla birlikte tüm alanlarda daha tekçi bir yaklaşımla yönetim sergilemesi, çevre unsurlarında dahi rahatsızlığa neden olmuştur. Merkeze konumlanan AK Parti, özellikle 15 Temmuz 2016 askeri darbe girişimi sonrası kendisine yöneltilen eleştirileri eskiye oranla daha farklı yorumlayabilmiş; başka bir deyişle, daha kırılğan ve sert bir yapıya bürünmüştür. Bu durum, AK Parti'ye ve değerlerine karşı mesafeli olan kesimin yanı sıra çevrenin de kimi unsurlarının AK Parti iktidarına mesafe koymasına yol açmıştır.

3.2.3. Yeni Bir Merkez Olarak AK Parti'nin Sınavı (2017-2024)

2018 yılında yapılan genel seçimlerde merkeze ve değerlerine yakın olan CHP'nin yanında çevreye ve değerlerine yakın Saadet Partisi, İYİ Parti ve Demokrat Parti, Millet İttifakı'nı kurarak AK Parti ve MHP'nin oluşturduğu Cumhur İttifakı'na karşı siyasi mücadele vermiştir. Bu bağlamda çevrenin temsili noktasında Millet İttifakı'nın ortaklarından Saadet Partisi, İYİ Parti ve Demokrat Parti ayrı bir paranteze alınabilir. Millet İttifakı'nda yer alan Saadet Partisi, tıpkı daha önceki Millî Görüş partilerinde olduğu gibi, Necmeddin Erbakan'ın görüşleri dahilinde AK Parti öncesi merkezin değerler sistemiyle aykırılık içerisindeyken; mevcut dönemde ise AK Parti'nin merkezde oluşturduğu değerler sistemine İYİ Parti ve Demokrat Parti'ye oranla daha yakinken, bazı konularda aynı değerleri paylaşmamaktadır. Bu bağlamda ekonomik olarak "*Adil Düzen*" ismi verilen iktisadi paradigmayı savunması, dine daha fazla atıfta bulunması, ümmetçi bir anlayışı daha yoğun savunması ve özellikle Avrupa Birliği'ne keskin bir karşı çıkış özelinde Batı ile girişilecek iş birliklerine olan sert muhalefeti açısından AK Parti'den temsil ettiği çevre tabanı yönünden ayrılmaktadır. İYİ Parti ise daha önceki merkezi değerler sistemine yakın dururken, AK Parti dönemiyle daha fazla gündeme gelen yeni

değerler sistemiyle de yer yer yakınlık göstermektedir. Dini konularda Saadet Partisi ve AK Parti kadar politikalarında dine atıfta bulunmazken, kendisine oy vermiş muhafazakâr seçmenini de rahatsız etmeyecek söylem içerisinde olmuştur. Ayrıca çevrenin milliyetçi kimi kesimini de içerecek söylemler üreterek çevrenin bu kesimini de kendisinde tutmaya çalışmış olan İYİ Parti, yukarıda değinilen kavramlar ışığında AK Parti öncesi merkeze daha yakın bir çevre görüntüsünü sergilemiştir. Gültekin Uysal liderliğindeki Demokrat Parti ise çevrenin temsili noktasında devamı olduklarını belirttikleri 1950’li yılların DP’sinin çevre üzerindeki etkisini gösterememiş ve söz konusu çevreden aynı desteği siyaset arenasına çıktığı günden itibaren alamamıştır. Nitekim mevcut Demokrat Parti, her ne kadar çevre değerlerini savunsa da etkisi çok düşük bir parti profilinde olmuştur. Millet İttifakı’nın bu dönemde yapmış olduğu siyasi mücadele kendisi açısından sonuç vermemiş; seçim aleyhine sonuçlanmıştır (YSK,2024). Bu sonuçlar bağlamında ilerleyen süreçte AK Parti’nin tam anlamıyla her açıdan merkeze yerleşmiş olması, ülkede siyasi söylemin değişmesinin, diğer bir deyişle yürütülen politikaların daha katı uygulanmasının önünü açmıştır.

Çevrenin partisi olduğunu ve kendisini destekleyen çevrenin değerleri bazlı siyaset yaptığı iddiasını taşıyan AK Parti, günümüzde kendi merkezini oluşturduğu ve artık çevreden uzaklaştığı yönündeki eleştirilerle daha çok karşılaşmaktadır (Göksu, 2013:85). Uzun süredir devam eden AK Parti iktidarı, istikrarlı ve sistematik bir tavırla kamu makamlarını kendisini destekleyen çevre kesimlerine açmış, destekçilerine bu yolla bir politik avantaj sağlamıştır. Bu durum, süreç içerisinde çevreyi oluşturan kesimlerin merkezde konumlanmalarını sağlasa da kamusal istihdamda liyakat prensibinin tartışılmasına yol açan bu politika (Özbek, 2024:1) çevre dahil toplumun birçok kesiminde rahatsızlığa ve eleştiriye neden olmuştur. Başkanlık tarzı sistemin ya da diğer adıyla Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi’nin 2018 yılından itibaren tamamen uygulamaya geçmesi ve Erdoğan’ın bu sistemde MHP’nin de desteğiyle cumhurbaşkanı olması, AK Parti’nin yoğun bir güvenlikçi, devletçi ve milliyetçi siyasi söylem ve faaliyetler üretmesine sebep olmuştur. Yaşanan tüm bu durumlar, kendisini ilk başlardan beri destekleyen çevre unsurlarından liberallerin, muhafazakâr Kürtlerin ve ümmetçi bir bakışa sahip İslamcı kesimlerin AK Parti’ye ve Erdoğan’a olan desteklerini azaltmalarına yol açmıştır. Bu durumun en net ifadesi, 31 Mart 2019 tarihinde gerçekleştirilen yerel seçim sonuçları olmuştur. Bu seçimde AK Parti, çok önem verdiği ve kaybedildiği

takdirde Türkiye'nin de kaybedileceği anlamına geldiğini belirttiği İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ni kaybetmiştir. Bu kayıp, sadece İstanbul ile sınırlı kalmamış; ayrıca başta Ankara olmak üzere Adana, Mersin ve Antalya gibi büyük iller de dahil olmak üzere birçok ilin belediyesini Millet İttifakı kazanmıştır. İstanbul seçimlerinde seçim sonuçları saatlerce netleşmemiş hem Millet İttifakı'nın adayları hem de Cumhuriyet İttifakı'nın adayları, seçimi kendilerinin kazandığını seçim gecesi ilan etmişlerdir. İlerleyen saatlerde Millet İttifakı'nın adayları Ekrem İmamoğlu'nun seçimi kazandığı açıklanmıştır. Ancak AK Parti ve MHP'nin İstanbul'da kamu görevlisi olmayan sandık kurulu başkan ve üyelerinin seçimde görevlendirilmesine yaptığı itiraz kabul edilerek İstanbul seçimleri YSK tarafından iptal edilmiş ve seçimin yenilenmesine karar verilmiştir. Bu karar sonrasında kamuoyunda oluşan eleştirilerle beraber seçim, 23 Haziran 2019 tarihinde yenilenmiştir. Tekrarlanan seçimde Millet İttifakı adayları Ekrem İmamoğlu, rakibi Binali Yıldırım'a %9'luk bir fark atarak İstanbul'un yeni belediye başkanı olmuştur. Yenilenen bu seçim de dahil olmak üzere 2019 yılı yerel seçimleri, sonuç itibarıyla AK Parti iktidarının çevre ile arasındaki makası açtığını göstermektedir. Nitekim AK Parti'nin kalesi niteliğindeki İstanbul ve Ankara gibi illerin kaybedilmiş olması, çevrenin kendisinden doğan AK Parti iktidarına verdiği bir ikaz mesajı olarak okunabilir.

AK Parti'nin oy oranı itibarıyla düşüş yaşadığı genel ve yerel seçimlerde, AK Parti Genel Başkanı ve Cumhurbaşkanı Erdoğan'a verilen oylar ile AK Parti'nin oyları arasında ciddi bir fark oluşmaya başlamıştır. Bu durum, çevre kesiminde Erdoğan'a karşı daha olumlu bir duruş olduğunu, buna karşın partiye karşı ise bir kızgınlık olduğunu göstermektedir. Nitekim tüm eleştirilerine rağmen yine AK Parti'ye oy veren seçmenin bu oy davranışının nedeni, her şeye rağmen Erdoğan'a olan bağlılığından kaynaklanmaktadır. Ancak ilerleyen süreçte bu durum da sorgulanmaya başlamıştır. Nitekim 14 Temmuz 2023 tarihinde Cumhuriyet İttifakı'nın adayları Recep Tayyip Erdoğan, Millet İttifakı adayları Kemal Kılıçdaroğlu ve ATA İttifakı adayları Sinan Oğan'ın kendisine rakip olduğu cumhurbaşkanlığı seçiminde beklenen aksine ilk turda seçimi kazanamamıştır. Bu durum, kendi seçmeninde ve AK Parti idarecilerinde şaşkınlığa sebep olsa da sonuç, çevrenin özellikle liberal ve muhafazakâr Kürt kesiminin Kemal Kılıçdaroğlu'nu desteklemesiyle ortaya çıkmış bir olgudur. Seçimde alınan sonuçlar, cumhurbaşkanlığı seçiminde ikinci turu işaret etmekteydi. İkinci turda birinci turdaki aday Sinan Oğan, desteğini Erdoğan'dan yana kullanmış ve seçim Erdoğan'ın lehine sonuçlanmıştır. Burada üzerinde

durulması gereken bir husus da AK Parti ve MHP'nin aynı seçimin milletvekilliği seçiminde toplamda %53 civarında oy almasına rağmen, cumhurbaşkanlığı seçiminde Erdoğan'ın ilk turda %49 oy almasıdır. Buradan anlaşılabacağı üzere, yaklaşık %4'lük bir kesim AK Parti-MHP'nin başını çektiği Millet İttifakı'nı desteklerken, cumhurbaşkanlığı seçiminde Erdoğan'ı desteklememiştir. 28 Mayıs 2023 tarihinde yapılan ikinci turda Erdoğan, %52 oy oranıyla yeniden cumhurbaşkanı seçilmiştir. Bu sonuçlar, Cumhurbaşkanı Erdoğan açısından seçimlerin eskiden olduğu gibi rahat bir farkla ilk turda kazanılan seçimler olarak geçmediğini göstermektedir. Bu durumun nedeni, merkezde konumlanan ve gücü elinde bulunduran AK Parti'nin, çevrenin kimi değerlerinden ve kesiminden uzaklaştığı; başlardaki İslamcı ve liberal bir anlayıştan, milliyetçi, devletçi ve daha güvenlikçi bir anlayışa evrilmesinden kaynaklandığı ifade edilebilir. Bu durumun sonucu olarak çevrenin özellikle muhafazakâr ve liberal kesimi arasında AK Parti'ye ve Erdoğan'a desteğin azaldığını görmek mümkündür. Azalan bu destek, kendisini 31 Mart 2024 yerel seçimlerinde bir kez daha göstermiştir. AK Parti, kurulduğu tarihten itibaren siyasi tarihinde ilk kez yerel seçim sonuçları itibarıyla ikinci parti konumuna düşmüştür. Rakibi CHP, %37 oy oranıyla İstanbul ve Ankara başta olmak üzere 14 büyükşehir belediyesi, bunun yanı sıra yüzlerce il ve ilçe belediyesi kazanmıştır. Bunun yanında, AK Parti için “kale” sayılan Adıyaman ve Şanlıurfa'da AK Parti'nin kaybetmesi, aslında özellikle muhafazakâr kesim ile arasında açılan makasın bir yansıması olarak okunabilir. İlk dönemlerinde kendisini destekleyen çevreyi merkeze taşıma siyaseti yürüten AK Parti, gelinen noktada daha önceki seçim sonuçlarıyla çevreden gelen uyarı mesajlarını doğru değerlendirememiş ve netice itibarıyla gerek büyükşehir belediyesi gerek il belediyesi yerel seçimlerinde büyük bir mağlubiyetle karşılaşmıştır.

Türk siyasal hayatında merkez-çevre ilişkileri, AK Parti iktidarına kadar olan süreçte kapsam ve boyut olarak dönemsel farklılıklar barındıracak şekilde inişli çıkışlı bir profil çizmiştir. Nitekim DP'nin iktidarıyla beraber siyasi anlamda çevrenin merkeze yol alma mücadelesi ciddi bir merhale kaydetmiştir. Ancak ilerleyen dönemde çevrenin desteklediği farklı parti ve kişilerin liderliğiyle süren bu mücadele, bizzat merkezin siyasi, askeri ve yargısal unsurları başta olmak üzere çeşitli unsurlarının müdahalesiyle sekteye uğramıştır. Çevrenin mücadelesi her ne kadar sekteye uğramış olsa da çevrenin kat ettiği bu yol, kendisinin bu mücadelede ilerlemesine itici bir güç olmuştur. AK Parti, böyle bir

kümülatif mücadelenin üzerinde yükselmiş ve netice itibarıyla merkezde kontrolü tamamen ele geçirerek tam anlamıyla muktedir bir hale gelmiştir. Bu süreçte çevreyi merkeze taşıma misyonuyla politikalar yürüten AK Parti, son yıllarda çevreden uzaklaşan bir tavır içinde olmakla ve uzun yıllardır sürmekte olan iktidarının verdiği rahatlıkla içinden çıkmış olduğu bazı çevre kesimlerine yabancılaştığı konusunda eleştirilmektedir.

3.3. AK Parti Döneminde Çevrenin Merkezileşmesini Sağlayan Gelişmeler

3.3.1. Çevrenin Merkezileşmesi Olgusu

Türkiye’de Cumhuriyet dönemiyle birlikte, devletin üzerine inşa edildiği seküler devlet sistemi, özellikle dindar-muhafazakâr çevreyi politik düzlemin dışına itmiştir. Sistemin çeperinde yer alan çevrenin kurgulanan bu tarihsel yapı içerisinde belirleyici bir role bürünmesi, kümülatif bir mücadele gerektirmiş olsa da geline nokta AK Parti’nin çevreyi merkeze taşımak, diğer bir deyişle çevreyi merkezileştirmek için geliştirdiği stratejik adımlarla mümkün olmuştur. Bu çalışmada çevrenin merkezileşmesi kavramsallaştırmasıyla kastedilen, Mardin’in merkez-çevre teorisi çerçevesinde, toplumsal ve siyasal yapının dışındaki çevre unsurlarının ekonomik, kültürel ve siyasal güç elde ederek merkezi konumları dönüştürme ve yönetici elitlerle bütünleşme sürecini ifade etmektedir. Bu süreç, sadece çevrenin merkeze dahil olmasını değil, bunun yanı sıra merkezin değerler sistemi ve kurumsal yapısının da aynı çevre tarafından yeniden tasarlanmasını içermektedir. AK Parti, politik sistemdeki konumunu sağlamlaştırmak için siyaset, ordu, hukuk ve medya gibi başat alanlarda gerçekleştirdiği dönüşümlerden sonra (Baş, 2023:129) çevrenin talepleriyle daha yoğun bir şekilde ilgilenmeye başlamıştır. Bu bağlamda, AK Parti iktidarı boyunca çevre lehine devlet mekanizmasında gerçekleştirilen yapısal değişim ve dönüşümler, çevrenin merkezde var olmasını, daha doğru bir ifadeyle merkezde belirleyici olmasını sağlamıştır. Bu çalışmada, AK Parti döneminde yaşanan ve kendisinin siyasal iktidarını meydana getiren söz konusu dönüşüm süreci, merkez-çevre ilişkileri kapsamında geleneksel merkezle çevrenin yer değiştirişinin göstergesi (Koçal, 2012:82) olarak kabul edilmektedir.

Çevre, her ne kadar DP iktidarıyla birlikte ilk kez merkezde siyasi iktidar olarak varlık göstermişse de 1980’li yıllara gelene dek tam anlamıyla merkezde belirleyici olamamıştır. Çevrenin tam manasıyla merkezileşmesini başlatan süreç, 1983’te ANAP iktidarıyla başlamıştır. Özal liderliğindeki ANAP iktidarıyla ciddi bir gelişim gösteren

merkezileşme süreci, AK Parti'nin iktidar olmasıyla ivme kazanmıştır. AK Parti'nin özellikle ikinci dönemiyle daha da belirginleşen bu süreç, merkezin siyasal, toplumsal ve kültürel değerlerinin yeniden tasarlandığı bir döneme evrilmiştir (Savut, 2018:320).

AK Parti'nin ilk döneminden itibaren hayata geçirilmek istenen birçok yenilik, merkezin ordu, yargı ve yükseköğretim bürokrasisinin eleştirilerine konu olmuştur. Yine bu dönemde kanunların veto edilmesi, yargı kararları, askeri muhtıralar gibi birçok araçla çevrenin temsilcisi niteliğindeki iktidar denetim altına alınmaya çalışılmıştır. AK Parti, kazandığı seçime rağmen ilk döneminde merkezin bürokratik elitleri üzerinde yeterince kontrole sahip değildi. Bu husus, AK Parti'nin çevrenin temsilcisi olarak ülke siyasetinde istenilen noktaya gelmesini engelleyen bir durumdu. AK Parti'nin ilk döneminde elde edemediği bu güç, 2007 yılında Abdullah Gül'ün cumhurbaşkanı seçilmesiyle birlikte elde edilmiştir (Savut, 2018:321).

Çalışmanın problematiğini oluşturan sorularından biri olan çevrenin merkezileşmesi, AK Parti dönemiyle birlikte yaşanan süreç içerisinde çevre lehine merkezin yeniden tasarlanmasını ifade etmektedir. Çevre, özellikle AK Parti'nin ikinci döneminden itibaren merkezde konumlanma hedefini ciddi bir mücadele sonunda gerçekleştirmiştir. Çevre, bu dönem itibarıyla yürütülen politikalar ve geliştirilen söylemler dahilinde birçok alanda geleneksel merkezin yerini kendi değer ve inançlar sistemiyle ikame etmiştir. Bu ikame etme durumu, Türk siyasal hayatında uzun soluklu bir merkez-çevre mücadelesinin gelenen noktada çevre lehine şekillendiğini gösteren bir gelişme olarak okunabilir.

Çevrenin merkezi kendi değerleriyle yeniden tasarlamasını kolaylaştıran en etkili dönüşüm, bürokratik elit sisteminde gerçekleştirilen değişimlerdir. AK Parti iktidarları döneminde bürokratik yapıda çevre lehine yaşanan değişim ve dönüşüm; politik, dini, eğitim ve sosyo-kültürel alanda çevrenin değerlerinin ve inançlarının temel belirleyici konuma gelmesinin önünü açmıştır. Süreç sonunda geleneksel bağlamda merkezin önde gelen aktörleri olan askeri bürokrasi, yükseköğretim bürokrasisi ve yargı bürokrasisi, AK Partili yıllarda ülkenin yönetsel sistemi üzerinde sahip olduğu gücü kaybetmiştir. Bu gelişmeyle birlikte bürokratik elitlerin kendi görev alanına çekildiği ve çevrenin politik iktidarının üstünlüğünün kabul gördüğü bir dönem başlamıştır (Savut, 2018:372). Bürokratik yapıda gerçekleştirilen bu değişimle birlikte çevrenin süregelen talepleri eskiye göre daha gür bir şekilde dillendirilmiştir. Yine bu kapsamda başörtüsü yasağının kaldırılması, İmam Hatiplilerin önünü açan gelişmeler, dinin kamusal hayatta ve eğitimde

daha görünür olması, irticanın devletin güvenlik ajandasından çıkarılması gibi başat kazanımlar, geçmişten günümüze çevreye karşı mücadele içerisinde bulunan merkezi aktörlerin süreç sonunda merkeziliğini kaybetmelerinin bir sonucudur. Özellikle 2007 sonrasında yaşanan bu gelişmeler birlikte ele alındığında hem halkın çoğunluğunun hem de bürokratik yapının çevrenin değerlerine dönük bir yaklaşma içerisinde olması, Türkiye’de çevrenin seküler geleneksel merkezin yerini almasını işaret eden göstergeler olarak okunabilir. Geline süreçte yeni bir merkezin tanımlanması zorunluluğu hasıl olmuştur. Çevrenin merkezileşmesi, günümüzde ülkedeki söylem ve sembollerin çevrenin değerleri ve inançları doğrultusunda şekillenmesini sağlamıştır. Yine bu süreçte çevre lehine devlette başlayan dönüşüm, kurumlardan toplumsal günlük hayatın tüm alanlarına kadar sirayet eden bir durum arz etmektedir. Diğer bir deyişle, çevre değerlerinin yeniden şekillendirdiği merkezin kapsayıcılığı gerek kamusal gerek toplumsal yaşamın her alanında geçerli bir hale gelmiştir.

Çalışmanın bu son bölümünde, AK Parti iktidarlarının çevre lehine gerçekleştirdiği değişim ve dönüşümlerle gündeme gelen çevrenin merkezileşmesi olgusu, kendisini meydana getiren gelişmeler doğrultusunda incelenecektir. Çevrenin merkezileşmesi, ülkede yaşanan merkez-çevre mücadelesinin kümülatif bir sonucudur. Buna göre, merkez-çevre ikiliği de yaşanan tarihsel süreçle beraber yeniden tanımlanmış ve merkez ile çevrenin sistemdeki rolleri yeniden tasarlanmıştır (Yorgancılar, 2017:299). Bu bağlamda, çevrenin merkeze karşı gerçek anlamda politik mücadelesi, DP iktidarıyla başlamış ve çalışmanın daha önceki bölümlerinde bahsedildiği üzere ilerleyen süreçte birçok çevre temsilcisi, DP’nin yürüttüğü politikalarla gün geçtikçe olgunlaşmıştır. Nihayet, AK Parti’nin günümüze uzanan 20 yılı aşkın iktidarıyla birlikte çevre, merkezde kendi değerleriyle tam anlamıyla belirleyici olmuştur. Yine çalışmanın bu bölümünde, çevrenin AK Parti dönemiyle birlikte hangi alanlarda nasıl bir yöntem izleyerek merkezileştiği ele alınarak bir çalışmanın temel problemine cevap verilecektir. Bunu yaparken, AK Parti’nin iktidarları boyunca çevrenin merkezileşmesini sağlayan gelişmeler, alan bazlı bir sınıflandırmayla incelemeye tabi tutulacaktır. Çevrenin merkezileşmesini sağlayan gelişmeler zengin bir kapsama sahiptir. Bundan ötürü, çalışmanın bu başlığı altında ele alınacak gelişmeler, merkez-çevre mücadelesinde belirleyici ve öne çıkan gelişmeler olup, çevrenin merkezi yeniden tasarlarken kullandığı temel uygulamalardır. Diğer bir deyişle, gelişmelerin incelemesi yapılırken daraltmaya

başvurularak, çevrenin merkezileşme sürecinde merkezi aktörlerce engelleme yapılan alanlar dikkate alınarak bir inceleme yapılacaktır.

3.3.2. Politika ve Bürokrasi Alanlarında Yaşanan Gelişmeler

Anayasa değişiklikleri ile hükümet sisteminin değiştirilmesi, yeni sistemle birlikte çevrenin merkezde daha belirleyici hale gelmesine önemli katkı sağlamıştır. Nitekim bu bağlamda 2007 yılında cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesinin önünün açılması ve 2017 yılında Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'ne geçilmesi, merkezdeki en önemli siyasi makam olan cumhurbaşkanlığının çevre tarafından belirlenebilmesi sonucunu doğurmuştur.

Çevrenin siyasal alanda merkezileşmesini sağlayan bir diğer gelişme de irticanın devlet algısında bir tehdit olmaktan çıkarılması olmuştur. Ülke kamuoyunda “kırmızı kitap” olarak anılan Milli Güvenlik Siyaset Belgesi (MGSB), Türkiye'nin iç ve dış güvenliğine tehdit olarak görülen ve mücadele edilmesi gereken konuları içeren ve ihtiyaç duyuldukça güncellenen bir belgedir. İrtica kavramı, 2001 yılında kabul edilen Milli Güvenlik Siyaset Belgesi (MGSB) ile Türkiye'nin öncelikli tehditlerinden biri olarak kabul edilmiştir (Bila, 2004). AK Parti'nin ilk döneminde, 2005 yılında MGK toplantısında görüşülen ve Bakanlar Kurulu tarafından kabul edilen yeni MGSB'de irtica kavramı, ülkeyi tehdit eden ciddi temel unsurlar arasında sayılmaya devam etmiş; ancak 2010 yılında güncellenen MGSB'de dini cemaatler artık ülke için bir tehdit olarak görülmemiş ve çevrenin dindar kesimi üzerindeki baskı azaltılmaya çalışılmıştır. Geline süreçte, daha önce merkez tarafından tehdit olarak ele alınan ve merkezce yapılan müdahalelerin meşrulaştırılmasına dayanak olan irtica kavramı tehdit olmaktan çıkmıştır. MGSB'de yapılan bu değişiklik, Türkiye'nin siyasal yapısında yaşanan dönüşümün önemli bir simgesi olmuştur (Savut, 2018:382).

Ülkede 2015 yılının kasım ayında yapılan genel seçimler sonrası TBMM Başkanı seçilen İsmail Kahraman, başkanlık dönemiyle Türkiye'deki devlet ideolojisindeki değişimin Meclis'e yansıdığı bir dönemi simgelemiştir. Kahraman'ın başkanlığında Meclis açılış resepsiyonunda alkol servisinin yapılmaması, 23 Nisan resepsiyonunda ilahi dinletisinin düzenlenmesi ve Meclis yerleşkesinde iftar programlarının tertiplenmesi gibi uygulamalar dikkat çekmiştir. Kahraman, ayrıca darbe anayasasının değiştirilmesi gerektiğini ve yeni anayasada laiklik ifadesinin yer almaması gerektiğini savunması,

devletin ideolojik yapısındaki dönüşümün bir göstergesi olarak ele alınabilir (BBCNewsTürk, 25.04.2016).

Çevrenin merkezileşmesini gösteren en etkili siyasi gelişmelerden biri de CHP'nin özellikle 2007 sonrası yaşadığı ve çevrenin değerlerine açılmayı ifade eden dönüşüm sürecidir. Merkezin eski aktörlerinden olan CHP, artık çevrenin merkezdeki belirleyiciliğini kabul eden ve bu doğrultuda politika ve söylem üretmeye çalışan bir parti profilini hedeflemiştir. Yine CHP'nin daha önce düşünce tarzı ve savunduğu değerler açısından aralarında bir sorun olmamasına rağmen yeni bürokratik yapıyla, özellikle de askeri ve yargı bürokrasisiyle karşı karşıya gelmesi de bu bağlamda merkezin çevre tarafından yeniden dizayn edildiğini gösteren bir başka husustur (Savut, 2018:381).

Çevrenin merkezileşmesini sağlayan politik gelişmelerin yanı sıra geline nokta çevrenin geleneksel seküler merkezin yerini almasıyla bürokrasi de kurumsal ve düşünsel olarak dönüşmeye başlamıştır. Bu kapsamda AK Parti döneminde bürokrasinin çevre değerleri lehine yeniden tasarlanması adına birçok düzenleme hayata geçirilmiştir. Bu bağlamda, Türkiye'de önceki iktidar dönemlerinde yaşandığı üzere, AK Parti iktidarları döneminde de kamuda ideolojik kadrolaşma tartışmaları sıkça yaşanmıştır. Özellikle 2002-2007 yıllarını kapsayan ilk dönemde, siyasal iktidarın kendi kadrolarıyla çalışma hakkına sahip olduğu anlayışından hareketle bürokratik yapıda önemli değişimler gerçekleştirilmiştir. Ancak bu dönüşüm, geleneksel merkezin temel dayanakları olan askeri ve yargı bürokrasisinin üst kademelerinde aynı ölçüde etkili olmamıştır. AK Parti, 2007 sonrasında da benzer bir yaklaşımı benimseyerek kamu yönetiminin farklı seviyelerinde kendisiyle uyumlu isimleri tercih etmeye devam etmiştir. Türk Tarih Kurumu, RTÜK, TRT ve DİB gibi kurumlarda muhafazakâr kimliği ön planda olan kişilerin görevlendirilmesi, imam sayısındaki artış, Diyanet'ten diğer kamu kurumlarına geçişlerin hızlanması ve YAŞ kararlarıyla ordudan ihraç edilen personelin çeşitli bakanlıklarda istihdam edilmesi, bu süreçte öne çıkan başlıca gelişmeler arasında yer almıştır (Savut, 2018:355). Kamuda kadrolaşma eğilimini yansıtan birçok örnek mevcuttur. Ancak, konuya dair aşırı detay içinde boğulmadan ve merkez-çevre ilişkilerindeki dönüşümü daha net bir şekilde analiz edebilmek için özellikle ordu, yargı ve yükseköğretim bürokrasisinde meydana gelen değişimlere odaklanmak daha anlamlı olacaktır. Buna ek olarak, DİB'in konumundaki dönüşüm de bu çerçevede dikkate değer bir unsur olarak öne çıkmaktadır.

Kamudaki kadrolaşma tartışmalarında, geçmiş iktidar dönemlerinde olduğu gibi, İslamcı kimliği baskın bireylerin tercih edilmesi önemli bir eleştiri konusu olmuştur. AK Parti'nin kamu yönetiminde gerçekleştirdiği atamalar, ideolojik yönelime dayalı kadrolaşma iddialarıyla gündeme gelmiştir. Bu bağlamda, Ankara Milli Eğitim Müdürlüğü'ne uzun yıllar imamlık yapmış bir kişinin atanması, Kültür Bakanlığı müsteşarlığına imam hatip mezunu Mustafa İsen'in getirilmesi ve 2003 yılında DİB'e tahsis edilen 1.600 kadronun 15.000'e çıkarılması dikkat çeken uygulamalardır. Ayrıca, Millî Eğitim Bakanlığı'nın taşra teşkilatındaki üst düzey atamalarda imam hatip mezunları ile din kültürü ve ahlâk bilgisi öğretmenlerine öncelik tanınması ve benzer şekilde SHÇEK bünyesindeki görevlendirmelerde imam kökenli bireylerin veya din kültürü öğretmenlerinin öne çıkması, kamu yönetiminde belirli bir anlayışın hâkimiyetini göstermektedir. 2006 yılında ise 605'i MEB bünyesinde olmak üzere toplam 1.107 imam hatip mezununun DİB dışındaki kamu kadrolarına atanması, bu sürecin belirgin bir yansıması olarak değerlendirilmektedir (Savut, 2018:302).

AK Parti iktidarının bürokratik yapıda yaptığı değişimlerin en belirgin yansımalarından biri, Merkez Bankası başkanlığı atamalarında görülmüştür. Süreyya Serdengeçti'nin görev süresinin sona ermesiyle birlikte, Erdem Başçı geçici olarak bu göreve atanmıştır. Ancak Başçı'nın eşi başörtülü olduğu için ataması kamuoyunda tartışmalara yol açmıştır. Başbakan Recep Tayyip Erdoğan ise bir bürokratin eşinin başörtülü olmasının, göreve getirilmesine engel teşkil edemeyeceğini belirtmiştir. Merkez Bankası başkanlığına asaleten yapılacak atama için Bakanlar Kurulu tarafından Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'e Adnan Büyükdeniz önerilmiş, ancak Sezer bu atamayı reddetmiştir. Başkan yardımcılıkları için önerilen Mehmet Şimşek ve Birol Aydemir'in adaylıkları da benzer şekilde veto edilmiştir. Büyükdeniz'in ardından önerilen Durmuş Yılmaz, Nisan ayında Merkez Bankası Başkanı olarak atanmış, Erdem Başçı ise daha sonra Yılmaz'ın yerine, Sezer'in reddinden 5 yıl sonra bu göreve getirilmiştir (Patronlardünyası.com,15.04.2011). AK Parti, iktidarının ilk dönemlerinde bürokraside köklü bir yeniden yapılanma sürecine girerken, bu sürece yönelik en güçlü tepkiler yine bürokratik yapı içerisinden gelmiştir. Bu tepkilerin merkezinde ise geleneksel düzenin en etkili unsurlarını oluşturan ve statü eliti olarak tanımlanan ordu, yargı ve üniversite bürokrasisi yer almıştır (Savut, 2018:304). AK Parti'nin Yükseköğretim Kurulu (YÖK) ve üniversite rektörleri ile ilk karşı karşıya gelişi, Abdullah Gül Hükûmeti tarafından açıklanan Acil Eylem Planı (AEP)

çerçevesinde yaşanmıştır. Planda üniversitelerin yeniden yapılandırılmasına yönelik ifadeler, YÖK ve rektörler tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir. 20 Aralık 2002’de dönemin YÖK Başkanı Kemal Gürüz’ün öncülüğünde bir araya gelen 77 üniversite rektörü, ortak bir bildiri yayımlayarak hükûmetin personel atamaları yoluyla Ölçme, Seçme ve Yerleştirme Merkezi (ÖSYM)’nde etkinlik kazanmayı ve üniversitelerde kadrolaşmayı hedeflediğini öne sürmüştür. Bildiride ayrıca, Türkiye’deki üniversitelerin köktendincilik, irtica, gericilik, etnik ayrımcılık ve bölücülüğe kesin bir şekilde karşı olduğu vurgulanmıştır (Milliyet, 21.12.2002). AEP’de yer alan yükseköğretime ilişkin düzenlemeler, farklı dönemlerde hazırlanan kanun tasarılarıyla hayata geçirilmek istenmiştir. Bu tasarılar, öğrenci sayısı fazla olan üniversitelerin bölünerek yeni üniversiteler kurulması ve bölünen üniversitenin rektörünün görev süresinin sona ermesi gibi değişiklikler öngörülmüştür. Ayrıca, yükseköğretimle ilgili kıyak-kıyafet ve disiplin yönetmeliklerinin yürürlükten kaldırılması, araştırma görevlisi alımlarında merkezi sınav sistemine geçilmesi, ÖSYM’nin adının değiştirilmesi ve rektörlerin dört yıllığına yalnızca bir dönem seçilebilmesi gibi maddeler tasarıda yer almıştır. Bu düzenlemeler, üniversite rektörleri tarafından sert bir şekilde eleştirilmiş ve özellikle 2003-2004 akademik yılı açılış törenlerinde yoğun tepkilere yol açmıştır (Savut, 2018:305). Başbakan Erdoğan, üniversitelerin siyasallaştırıldığı yönündeki eleştirilere karşılık, asıl siyaset yapanın tasarıya yönelik sert eleştirilerde bulunan rektörler olduğunu ifade ederek yanıt vermiştir (Yeni Şafak, 25.09.2003). Abdullah Gül’ün cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra YÖK’ün yönetim kadrosunda gerçekleşen değişim, yükseköğretim bürokrasisinin dönüşümünde ciddi bir dönüm noktası olmuştur. Bu süreçle birlikte gerek YÖK’te gerek üniversite yönetimlerinde çevre lehine bir kadro dönüşümü meydana gelmiştir. Nitekim daha önceleri yaşanan hükûmete karşı bildiri krizlerinin sona ermesiyle birlikte, günümüzde yükseköğretim bürokrasisinde iktidarla uyum içerisinde bulunan bir yönetim anlayışı hâkim olmuştur.

AK Parti iktidarının ilk döneminde, ordu-siyaset ilişkilerinde önemli değişiklikler yapılmıştır. MGK Genel Sekreteri’nin artık bir ordu mensubu olmaması ve atamasının Genelkurmay Başkanı tarafından yapılmaması, MGK toplantılarının sıklığının azaltılması, askerî bütçenin Sayıştay denetimine açılması, barış zamanında sivillerin askeri mahkemelerde yargılanmasının kaldırılması ve RTÜK ile YÖK’ten MGK temsilcilerinin çıkarılması bu dönüşümün başlıca adımlarıdır. TSK, bu değişiklikler

ıkarlarına ters düşmesine rağmen doğrudan bir itiraz geliştirmemiştir. Bunun temel sebepleri, AB üyelik sürecinin Batılılaşma hedefiyle uyumlu görülmesi ve halkın reformlara verdiği güçlü destektir. Genelkurmay Başkanı Hilmi Özkök'ün, TSK'nın AB sürecindeki reformları desteklediğini ve halkın büyük çoğunluğunun AB üyeliğini savunduğu bir ortamda buna karşı çıkılamayacağını belirten açıklamaları da bu durumu açıkça yansıtmıştır (Gürsoy, 2014:162). Ordunun AK Parti politikalarına desteği, esas olarak AB üyelik süreci kapsamında atılan adımlarla sınırlı kalmıştır. Bunun dışında, özellikle başörtüsü yasağı, imam hatip okulları ve cumhurbaşkanlığı seçimi gibi konularda ordu ile iktidar arasında derin görüş ayrılıkları yaşanmıştır (Savut, 2018:313). TSK, imam hatip mezunlarının üniversiteye girişte karşılaştıkları katsayı sorununun giderilmesine yönelik yasa tasarıları gündeme geldiğinde tavrını net bir şekilde ortaya koymuştur. 2003 yılının Ekim ayında bu konuda açıklama yapan Genelkurmay İkinci Başkanı Orgeneral İlker Başbuğ, imam hatip okullarından her yıl yaklaşık 25.000 mezun verildiğini, ancak bunların yalnızca 2.500'ünün yükseköğrenime devam ettiğini ve DİB'in kadro açığının 5.500 civarlarında olduğunu ifade ederek, imam hatip okullarındaki öğrenci sayısının artırılmasına yönelik girişimlere anlam veremediklerini dile getirmiştir (Çölaşan, 2003).

Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) İç Hizmet Kanunu'nun 35.maddesi, askeri bürokrasinin devlet yönetimine müdahalelerini meşrulaştıran temel yasal dayanaklardan biri olarak kabul edilmekteydi. Kanunun önceki hâlinde, Silahlı Kuvvetlerin görevi, "Türk yurdunu ve Anayasa ile belirlenmiş Türkiye Cumhuriyeti'ni korumak ve kollamak" olarak tanımlanmıştı. Ancak 2013 yılında yürürlüğe giren 6496 sayılı Kanun ile bu madde yeniden düzenlenerek, ordunun görevi "Silahlı Kuvvetlerin vazifesi; yurt dışından gelecek tehdit ve tehlikelere karşı Türk vatanını savunmak, caydırıcılık sağlayacak şekilde askeri gücün muhafazasını ve güçlendirilmesini sağlamak, Türkiye Büyük Millet Meclisi kararıyla yurt dışında verilen görevleri yapmak ve uluslararası barışın sağlanmasına yardımcı olmaktır." şeklinde değiştirilmiştir (TSK İç Hizmet Kanunu, No:211). Bu değişiklikle birlikte, askerî bürokrasinin anayasal düzeni koruma iddiasıyla siyasal sisteme müdahale etme gerekçesi ortadan kaldırılmış ve ordunun görev tanımı ulusal savunmayla sınırlandırılmıştır.

2011 yılında Hükümet ile TSK arasında bir süredir devam eden Yüksek Askerî Şura (YAŞ) toplantılarındaki terfi krizinin sonucunda, Genelkurmay Başkanı ve üç kuvvet

komutanı istifa etti. Krizin temel sebebi, askerî davalarda yargılanan personelin durumu konusundaki anlaşmazlıktı. Hükûmet, bu kişilerin emekli edilmesini savunurken; TSK, yargı süreci tamamlanmadan herhangi bir işlem yapılmaması ve yargılamaların tutuksuz devam etmesi gerektiğini öne sürmüştür. Anlaşmazlığın çözülememesi üzerine Genelkurmay Başkanı Işık Koşaner ile Kara Kuvvetleri Komutanı Erdal Ceylanoğlu, Hava Kuvvetleri Komutanı Hasan Aksoy ve Deniz Kuvvetleri Komutanı Uğur Yiğit istifa etti. Bu gelişmelerin ardından Jandarma Genel Komutanı Orgeneral Necdet Özel, önce Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na atanmış, ardından Genelkurmay Başkanlığı görevine getirilmesi için kararname çıkarılmıştır. Komuta kademesinde yaşanan toplu istifalar, kamuoyunda Türkiye'deki asker-siyaset ilişkilerinin yönü açısından kritik bir dönüm noktası olarak görülmüştür. Bu gelişme, ordunun sivil yönetim üzerindeki etkisinin zayıfladığı ve karar mekanizmasında üstünlüğün sivillere geçtiği yönünde yorumlara yol açmıştır (Savut, 2018:367). Necdet Özel'in Genelkurmay Başkanlığı döneminden itibaren, asker-siyaset ilişkilerindeki dönüşüm sembolik düzeyde de kendini göstermiştir. MGK toplantılarında askerler ve siyasetçilerin ayrı oturduğu düzen kaldırılmış; YAŞ toplantılarında Başbakan'ın Genelkurmay Başkanı ile yan yana değil, tek başına başkanlık pozisyonunda oturması benimsenmiştir. Ayrıca, 30 Ağustos kutlamalarında tebrikleri kabul etme görevi Genelkurmay Başkanı'ndan alınıp, başkomutan sıfatıyla cumhurbaşkanına verilmiştir. Bu değişiklikler, sivil otoritenin askeri yapı üzerindeki etkisinin pekiştiğinin işaretleri olarak değerlendirilebilir (Cansever ve Kiriş, 2015:379). 2013 yılı YAŞ toplantısı, asker-sivil ilişkilerinde kritik bir dönüm noktası olmuştur. Jandarma Genel Komutanı Bekir Kalyoncu'nun Genelkurmay Başkanlığı'na yükselmesi beklenirken, açılım sürecine yönelik eleştiriler nedeniyle emekliye sevk edilmiştir. Yerine, kıdem sırasını aşarak Hulusi Akar Kara Kuvvetleri Komutanı olmuş ve 2015'te Genelkurmay Başkanı olmuştur. Bu süreç, ordunun siyasetle ilişkilerinde önemli bir değişime işaret etmektedir. Türkiye, siyasal iktidara muhtıra verilen bir dönemden, dini hassasiyetleri olan bir Genelkurmay Başkanı'nın görev yaptığı döneme geçmiştir. Merkez-çevre mücadelesinde askeri bürokraside önemli değişiklikler yaşanmıştır. Bu değişim temelde, ordu içindeki geleneksel merkeze yakın subayların askeri davalar sonucunda sistem dışında kalmasıyla doğrudan ilişkilidir. 2000'li yıllarda yapılan yasal değişiklikler ve AK Parti'nin sürekli galip gelmesi, ordunun sisteme müdahale etme olasılığını azaltmıştır. Halkın artan desteğiyle, kriz dönemlerinde geri adım atan tarafın

ordu olması, 2011’de Genelkurmay Başkanı ve kuvvet komutanlarının istifa etmeleriyle güç dengelerini değiştirmiştir. Necdet Özel’in 2011’de göreve başlamasıyla ordunun, siyasal alandan çekildiği ve kendi görev sahasına daha fazla odaklandığı bir dönemin başladığı söylenebilir. Özellikle, Türkiye’nin geçmişte cumhurbaşkanının başörtülü eşine karşı verilen muhtıra dönemi sona ermiş; günümüzde Kur’an tilaveti dinleyen bir Genelkurmay Başkanı’nın olduğu bir yapı oluşmuştur (Yeni Şafak, 19.05.2014). Hulusi Akar’ın ataması ise ordu yapısında siyasetle uyumlu bir dönemin başladığını göstermektedir. Akar, çevrenin hassasiyetlerini doğrudan savunmasa da bu hassasiyetlere karşı olmayan bir kişi olarak orduyu yönetmeye başlamıştır. Ancak, TSK’nın geleneksel merkezin değerlerine tamamen dönmediği, ordunun kendisine yalnızca görev alanında hareket etme misyonu yüklediği söylenebilir. TSK için artık dini hassasiyetlerin tehdit oluşturmaması, bu değişimin önemli bir göstergesidir.

2002-2007 yılları arasında yargı bürokrasisi, merkez-çevre mücadelesi bağlamında AK Parti’nin hem söylem hem de uygulama düzeyinde en çok karşı karşıya geldiği bürokratik yapılardan biri olmuştur. AK Parti iktidarının ikinci döneminde gittikçe güçlenen çevre politikaları doğrultusunda yargı bürokrasisine yönelik değişiklikler gündeme gelmiştir. Bu bağlamda yapılan değişikliklerin en önemlisi, 2010 sonrasında yargı alanında gerçekleştirilen yapısal değişiklikler olmuştur. Bu değişikliklerle AYM üyelerinin sayısı 11’den 17’ye çıkarılmış ve üyelerin seçimiyle ilgili olarak TBMM’ye de yetki verilmiştir. Buna göre, 17 üyeden 3’ü TBMM tarafından, 14’ü ise cumhurbaşkanı tarafından seçilecektir. Ayrıca, HSYK’nın yapısında da önemli değişiklikler yapılmış, kurulun asıl üye sayısı 7’den 22’ye çıkarılmış ve ilk derece mahkemelerinin temsil edilmesi sağlanmıştır. 2011 yılında yayımlanan 6110 sayılı Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile AYM ve HSYK’daki düzenlemeleri etkileyen yeni değişiklikler hayata geçirilmiştir. Bu değişikliklerle Danıştay’ın daire sayısı 13’ten 15’e, üye sayısı ise 95’ten 156’ya çıkarılmıştır. Yargıtay’da ise daire sayısı 32’den 38’e, üye sayısı 250’den 387’ye yükseltilmiştir. Bu düzenlemeler, yargının yapısal değişiminde önemli bir aşama olarak öne çıkmaktadır (Savut, 2018:323). AK Parti iktidarının ilk döneminde, YAŞ toplantılarında sıkça gündeme gelen ihraç kararları ve hükümetin bu kararlara karşı yargı yolunun açık olmasını belirterek şerh koyması, yine 2010’daki Anayasa değişiklikleriyle çözüme kavuşmuştur. Anayasa’nın 125.maddesinin ikinci fıkrasına eklenen “Ancak, Yüksek Askerî Şûranın terfi işlemleri ile kadrosuzluk

nedeniyle emekliye ayırma hariç her türlü ilişik kesme kararlarına karşı yargı yolu açıktır” ifadesiyle, ordu ile siyasal aktörler arasındaki anlaşmazlıklar ortadan kaldırılmıştır. Yine bu dönemde yapılan değişikliklerle, AYM’nin Yüce Divan sıfatıyla yargılayabileceği kişilere TBMM Başkanı’nın yanı sıra Kara, Hava ve Deniz Kuvvetleri Komutanları ile Jandarma Genel Komutanı da eklenmiştir (anayasa.gov.tr, 2024). Ayrıca, asker kişilerin devletin güvenliğine, anayasal düzene ve düzenin işleyişine karşı işlediği suçlarda sivil mahkemelerde yargılanması hükmü getirilmiştir. Bu düzenlemeler, Türkiye siyasetindeki değişen güç dengelerinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Merkez-çevre mücadelesinde 2017 yılı Anayasa değişikliklerinin, Türkiye siyasetinde merkez-çevre mücadelesi bağlamında çevre lehine önemli bir dönüm noktasını teşkil ettiği söylenebilir. Bu değişiklikler, seçilme yaşı, TBMM’deki koltuk sayısı, Meclis’in denetim araçları, askeri mahkemelerin kaldırılması, AYM’nin üye sayısındaki değişiklik, HSYK’nın adının Hakimler ve Savcılar Kurulu (HSK) olarak değiştirilmesi ve üye sayısının 13’e indirilmesi gibi bir dizi yeniliği beraberinde getirmiştir. Ancak, bu değişikliklerin en önemli ve derin etkili düzenlemesi, 1923 yılından bu yana uygulanan parlamenter sistemden vazgeçilerek cumhurbaşkanlığı sistemine geçiş yapılması olmuştur. Bu yeni sistem, cumhurbaşkanına verilen geniş yetkiler ve cumhurbaşkanının seçilme yöntemindeki değişikliklerle birlikte, Türk siyasal hayatına egemen olan geleneksel merkezdeki değişimin önemli göstergelerinden birine işaret etmektedir.

Hükümete karşı 27 Nisan 2007 tarihinde yayımlanan muhtıra bildirisinin, 2011 yılında Genelkurmay Başkanlığı’nın internet sitesinden kaldırılması, 28 Şubat müdahalesinin simge isimlerinin gözaltına alınıp yargılanarak müebbet hapis cezası almaları ve TSK’ya ait sosyal tesislerdeki kılık-kıyafet yasağının yönetmelikten çıkarılması, Türkiye’deki merkez-çevre mücadelesinde çevrenin merkezileşmesi sürecinin bir diğer önemli aşamaları olarak değerlendirilebilir. Bu gelişmeler, çevreye ait eski düzenlemelerin ve figürlerin tasfiye edilmesine ve buna bağlı olarak askeri bürokrasinin sivil siyasetten daha fazla bağımsızlaşmasına işaret etmektedir. Özellikle kılık-kıyafet yasağının kaldırılması gibi adımlar, çevrenin toplumsal ve kültürel normlarının merkezle uyumlu hale gelmesini sağlayarak, sivil hükümetin güç kazanmasını ve askeri bürokrasinin toplumsal alandaki etkisinin azalmasını temin etmiştir.

2010 yılında yapılan yargı reformları, Türkiye’nin yargı bürokrasisinde köklü bir dönüşüm sürecini başlatmıştır. Bu dönemde, özellikle Danıştay ve Yargıtay’ın üye ve

daire sayılarında yapılan artışlar, HSYK'nın yüksek yargı üyelerinin belirlenmesindeki etkisi ve Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün yapacağı atamalar, yargı sistemindeki değişimlerin en belirgin göstergelerindendir. Bu reformlar, yargının yeniden şekillendirilmesine ve siyasal iktidarın yargı üzerindeki etkisinin artmasına zemin hazırlamıştır. Yargıdaki bu değişimin somut örneklerinden biri, 2011 yılında yapılan Yargıtay Başkanlığı seçimlerinde yaşanmıştır. Bu seçimde, 197 oy alarak başkan seçilen Nazım Kaynak, Yargıtay'a atanan 160 yeni üye ile birlikte blok oy kullanarak başkanlık koltuğuna oturmuştur (NationalTürk.com, 03.06.2011). Kaynak'ın seçilmesi, AK Parti'nin yargı üzerindeki etkisinin somut bir yansıması olarak yorumlanmıştır. Başbakan Yardımcısı Bülent Arınç, Kaynak'ın başkanlık seçimi hakkında duyduğu memnuniyeti ifade ederek, seçim sürecinde hükümetin belirleyici rolünü vurgulamıştır. Aynı dönemde yapılan Danıştay Başkanlığı seçiminde ise Hüseyin Hüsnü Karakullukçu'nun kazanması, yargı bürokrasisinin yeniden şekillendiğini gösteren bir diğer örnektir (Sabah, 08.06.2011). Karakullukçu'nun geçmişte Erdoğan'a yönelik açılan bir soruşturma iznini iptal eden bir karar alması, iktidara yakın bir isim olarak dikkat çekmiştir. Yargı bürokrasisinin şekillendiği bu dönemden biraz önceki süreçte, 2007 yılında, geçmişte çevreye yakınlığıyla bilinen Haşim Kılıç'ın AYM başkanı olması (Wikipedia, 2024) siyasal aktörlerin ve yargı arasındaki ilişkilerin iktidarın lehine değiştiğini göstermektedir.

2011 yılı itibarıyla, Yargıtay ve Danıştay başkanlıklarına iktidarın rahatça anlaşılabildiği isimlerin gelmesiyle, yargı bürokrasisi ile yürütme arasındaki geçmişteki güç mücadelesi sona ermiş ve siyasi iktidar bu süreçte üstünlük sağlamıştır. Bu durum, günümüzde de devam eden bir eğilim olarak, siyasal iktidarın yargı bürokrasisi üzerindeki etkisini pekiştirmektedir. Örneğin, Erdoğan hakkında açılan davada beraat kararı veren İsmail Rüştü Cirit'in Yargıtay'a, iktidara yakın olan Zerrin Güngör'ün Danıştay'a atanması ve Zühtü Arslan'ın AYM Başkanlığı'na seçilmesi, yargı bürokrasisi ile siyasal iktidar arasındaki uyumun güçlendiğini ve siyasal iktidarın belirleyiciliğini vurgulamaktadır. Adli Yıl Açılış Töreni'nin Cumhurbaşkanlığı Külliyesi'nde gerçekleştirilmesi (Habertürk, 02.09.2012) ve yüksek yargı mensuplarının Cumhurbaşkanı Erdoğan'ı çeşitli etkinliklerde ayakta karşılamaları, Türkiye'deki yargı bürokrasisinin geçirdiği dönüşümün somut göstergelerindendir. Bu tür görsel ve protokol düzenlemeleri, yargı ile yürütme arasındaki ilişkinin giderek daha belirgin hale gelmesine yol açmıştır. Yüksek

yargı mensuplarının, özellikle geleneksel merkezin en önemli siyasal aktörü olan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ile sıkça anlaşmazlık yaşamaları, yargı bürokrasisinin geçirdiği dönüşümün bir başka somut örneğidir. Bu durumun, yargı organlarının karar alırken bağımsızlık ve tarafsızlık ilkelerinin ihlali riskini artırabileceği ifade edilebilir. Bu sürecin, aynı zamanda yargının denetim işlevinin zayıflamasına ve siyasal alandaki güç dengesinin daha da belirginleşmesine yol açmakta olduğu söylenebilir.

3.3.3. Dini Alanda Yaşanan Gelişmeler

Merkez-çevre mücadelesinde başat konu her zaman dini alan olmuştur. Nitekim merkezin müdahaleleri ve çevrenin merkezileşme çabaları da hep bu dini alana yönelik olmuştur. AK Parti dönemi açısından bu alanın öne çıkan alt başlıkları olan din eğitimi, başörtüsü yasağı, İHL mezunlarının katsayı sorunu, DİB'in devlet düzenindeki konumu, dinin ve dindarların kamusal ve özel hayattaki görünürlüğü gibi konular AK Parti hükümetleriyle birlikte çevrenin merkezileşmesini sağlayan en ciddi gelişmelerdir. Bu bağlamda çalışmanın bu alt başlığında ele alınacak konular, AK Parti döneminde çevrenin kendi söylem ve sembolleriyle nasıl merkezileştiğinin en etkili örnekleridir. Bu kapsamda ele alınacak ilk konu başörtüsü yasağı ve bu konuda çevrenin merkeze karşı verdiği mücadeledir.

Bu çalışmanın önceki bölümlerinde gelişmeleri anlatılan başörtüsü yasağı, AK Parti'nin çözüm bulması gereken bir sorun olmaya devam etmekteydi. Üniversitelerde öğrencilere yönelik başörtüsü yasağı ile başlayan bu durum, daha sonra kamusal alana yayılarak devlet memurlarına ve hatta Meclis'e kadar uzanan çok boyutlu bir yasak haline gelmiştir. İlerleyen dönemde AK Parti, tabanından gelen talepler doğrultusunda başörtüsü yasağını kaldırmaya yönelik önemli bir karar almış ve kademeli olarak başörtülü okumanın ve kamuda çalışmanın önünü açmıştır. Bu kapsamda üniversitelere girişte başörtüsü yasağı kaldırılmış ve yükseköğretimin önündeki engel ortadan kaldırılmıştır. Takip eden dönemde kamuda, yargıda, emniyette ve hatta askeriyede başörtülü personel istihdamının önündeki engeller kaldırılarak çevrenin kendi değer ve sembolleriyle görünür olması sağlanmıştır.

Başörtüsü, AK Parti'de eşleri başörtülü olanların Meclis'te var olmasından da kaynaklı olarak merkezin çevre ile olan mücadelesinde başat bir rol oynamıştır. Bu kapsamda başörtüsü sorununun ortadan kalkması, çevrenin merkeze karşı önemli bir kazanımı

olmakla birlikte, çevrenin merkezileşmesinin de önünü açan önemli bir konudur. Bu bağlamda çevrenin merkezileşmesini işaret eden önemli örneklerden biri, eşi başörtülü olan cumhurbaşkanının elini sıkımdan imtina eden komutanlara sahip bir ordunun yerini başörtülü subay ve astsubaylara sahip bir ordunun almasıdır (Beyaz Gazete, 02.08.2011; Yeni Şafak, 03.10.2017). Abdullah Gül'ün cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından başörtüsü nedeniyle bir resepsiyon krizi yaşanmaması için önce eşsiz katılımın istendiği ve devlet erkânının katıldığı bir resepsiyon düzenlenmiş, ardından sivil toplum temsilcilerine resepsiyon verilmiştir. Ancak AK Parti hükümetinin güçlenmesiyle birlikte çevrenin merkezileşmesi sürecinde bu uygulama kaldırılmıştır. Bunun yerine 2012 yılındaki 29 Ekim resepsiyonundan itibaren davetlilerin eşleriyle birlikte katılabileceği bir resepsiyon uygulamasına geçilmiştir. Davetlilerin başörtülü eşleri de bu resepsiyonlara katılmış ve ordunun kuvvet komutanlığı bu resepsiyona hiçbir itirazda bulunmadan iştirak etmiştir. Bu sonuç, geleneksel merkezin yerini çevrenin almaya başladığının güçlü bir göstergesidir.

Başörtüsü yasağının kaldırıldığı bir diğer uygulama alanı ise ÖSYM sınavları olmuştur. Bu sınavlara giriş şartlarından biri, sınavlara katılım gösteren kadın adayların başının açık olmasıydı. Bu uygulama, dindar-muhafazakâr kesimde ciddi bir tepkiye neden olmuştu. Ancak devlet yönetiminde çevre lehine değişen idari ve düşünsel iklimin de etkisiyle, 2012 yılında ÖSYM tarafından çıkarılan “Adayların ve Sınav Görevlilerinin Sınav Binalarına Giriş Koşullarına İlişkin Yönetmelik” ile bu uygulama ortadan kaldırılmıştır (Resmî Gazete, Sayı:28137). Bu yönetmelik ile artık başörtüsü ile sınava katılmanın önünde herhangi bir engel kalmamıştır.

Kamuda başörtüsü serbestliği ise ilk başlarda sivil bir inisiyatif olarak; Memur Sendikaları Konfederasyonu (Memur-Sen)'nin memurlara 18 Mart 2013 tarihinde görevlerine sivil giyimleriyle gelmelerini salık veren çağrısıyla başlamıştır. Bu çağrı, özünde başörtüsü yasağına karşı girilen bir sivil eylemdi. Bu çağrıyla birlikte görevlerine sivil kıyafetle gelen memurlardan başörtülü katılım sağlayanlar da bulunmaktaydı. Bu eylemin etkilemesiyle, 2013 yılında yapılan kanuni düzenlemeyle 1990 yılından itibaren kamuda kılık kıyafet hükümlerine uymadığı için görevden atılan kişilere af getirilmiş ve yine aynı yıl çıkarılan Başbakanlık Genelgesi'yle kamuda başörtüsü serbestliği resmi olarak ilan edilmiştir. Bu serbestliği takip eden süreçte, hac ziyaretini yapıp ülkeye dönen AK Parti'nin 4 kadın milletvekili TBMM'ye başörtüleriyle

katılmıştır (Dünya.com, 31.10.2013). Bu gelişme, kamuoyundaki bilinir ismiyle “*Merve Kavakçı Olayı*”nın bir açıdan rövanşı olarak değerlendirilebilir. 1999 yılında yapılan genel seçimler sonrası Meclis’te yapılan yemin töreninde FP İstanbul Milletvekili Merve Kavakçı, başörtülü olarak Meclis yemin törenine katıldığı için DSP’li milletvekilleri tarafından ağır bir şekilde eleştirilmiş ve ilerleyen dönemde Kavakçı’nın milletvekilliği düşürülmüştür. 2013 yılında başörtülü kadın milletvekillerinin Meclis’e katılım sağladığı oturumda, 1999’da yaşanan olay ve eleştiriler tekrarlanmamıştır. 2015 yılı haziran genel seçimleri sonrası kurulan ve ülkeyi 1 Kasım 2015 tarihinde yapılacak erken seçime götürecek olan seçim hükümetinde başörtülü bir bakana yer verilmiştir. Prof. Dr. Ayşen Gürcan, ülkedeki ilk başörtülü bakan olarak ülke tarihine geçmiştir (Hürriyet, 28.08.2015). Benzer şekilde, 7 Haziran 2015 seçimlerinin ardından milletvekili seçilen Merve Kavakçı’nın kardeşi Ravza Kavakçı’nın, ablasının geçmişte başörtüsüyle katıldığı oturumla aynı şekilde Meclis’e başörtülü olarak girmesi ve Merve Kavakçı’nın kendisinin tekrar vatandaşlığa kabul edilip büyükelçi olarak atanması, çevrenin merkez karşısında kazandığı bir rövanş mücadelesi olarak değerlendirilebilir.

Başörtüsü serbestliği noktasında takip eden süreç içerisinde; gerek vali ve kaymakamlar olmak üzere üst düzey bürokrasi, gerek emniyet ve askeri personel başta olmak üzere kamuda başörtülü personelin atamaları gerçekleştirilmiştir. Merkez-çevre mücadelesinde merkezin başat aktörlerinden olan yargı bürokrasisinde de aynı uygulama geçerli hale getirilmiştir. 2015 yılında Yargıtay’ın, hâkim ve savcıların başörtülü bir şekilde görevlerinin ifa edip edemeyeceği hususunda görüş talep ettiği Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu (HSYK), cevabi yazıda, kılık kıyafet konusunda HSYK’yı ilgilendiren yönetmeliklerde hâkim ve savcılarının başını kapatamayacaklarına ilişkin bir düzenleme olmadığı, bu sebeple hâkim ve savcılarının başlarını kapatarak görevlerini ifa etmesinde bir sakınca bulunmadığı görüşünü bildirmiştir. Bu görüş ile yargıda başörtüsünün önü açılmıştır. Nitekim gelinen noktada ülkede başörtülü hâkim ve savcılar görev yapmaktadır (Milliyet, 19.06.2022).

TSK personelinin başörtüsü kullanımına ilişkin ilk düzenleme ise 2016 yılında yapılmıştır. Bu bağlamda kamu personeline tanınan başörtüsü serbestisi, TSK’daki sivil memurları da kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Millî Savunma Bakanlığı, 2017 yılında kılık kıyafet yönetmeliğinde değişiklik yaparak kadın subay, astsubay ve askeri öğrencilerin belirli koşullar altında başörtüsü takmasına izin vermiştir (VOA Türkçe,

22.02.2017). Bu koşullar arasında başörtüsünün üniforma ile aynı renkte olması ve yüzü kapatmaması da yer almaktadır. Başörtüsü özgürlüğünün bürokratik elitin bir başka unsuru olan TSK'yı da kapsamaması, Türkiye'deki siyasi sistemde güç dengelerinin değiştiğini açıkça göstermektedir.

Merkez-çevre ikiliğinin dini değerler bazlı mücadelesinde önemli bir dönüm noktası da nikah kıyma konusunda gerçekteşmiştir. 2017 yılında yapılan düzenlemeyle 5490 sayılı Nüfus Hizmetleri Kanunu'nun evlendirme yetkisini düzenleyen maddesine "il ve ilçe müftülükleri" ibaresi eklenerek müftülere resmi nikâh kıyma yetkisi verilmiştir. Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren söz konusu Kanununun "Evlendirme Yetkisi" başlıklı 22. maddesinin, evlendirmeye yetkili memurları belirten fıkrasına "il ve ilçe müftülüklerine evlendirme memurluğu yetkisi ve görevi verebilir" ibaresi eklenerek müftülüklerin nikah kıyabilmesine olanak tanınmıştır (Uyanık, 2018:400).

DİB, AK Parti dönemiyle birlikte toplumsal yapı içinde daha görünür ve etkin hale gelmiştir. Tek parti döneminde devlet ideolojisini destekleyen bir kontrol aracı olarak kurulan DİB, 1980 sonrasında değişen devlet politikalarına uyum sağlayarak etkisini artırmıştır. 2010 yılında çıkarılan teşkilat yasası ile kurumsal statüsü yükseltilmiş, özlük hakları iyileştirilmiş ve faaliyet alanı genişletilmiştir (Öcal, 2016: 987). Bakanlıklar ile yapılan iş birliği protokolleri ve yönetmelik değişiklikleri DİB'in toplumsal hayatın birçok alanında aktif rol üstlenmesine katkıda bulunmuştur.

DİB, çeşitli alanlarda etkinliğini artırarak toplumsal ve kurumsal etkisini genişletmiştir. Hukuk alanında mahkemelerin DİB'den görüş alması, ekonomik alanda faizsiz finans çalıştaylarına katılması ve TSE'nin helal sertifikalı ürünlerinde DİB logosunun kullanılması bu genişlemeyi göstermektedir. Eğitim alanında, okul öncesi din eğitimi projeleri ve öğrencilere yönelik umre organizasyonları dikkat çekerken, medya alanında TRT Diyanet kanalının kurulması sağlanmıştır. Ayrıca, gençlik ve spor tesislerinde manevi danışmanlık hizmetleri sunulması ve imamların erken yaşta okulu bırakan çocukların eğitim sürecine dahil olması, DİB'in toplumsal yapı üzerindeki etkisini artıran diğer adımlardır. DİB'in bütçesinde yıllar içinde kayda değer bir artış yaşanmış ve bu durum özellikle muhalif basın tarafından sıkça eleştiri konusu olmuştur. Nitekim 2008 yılında yaklaşık 2 milyar lira olan bütçenin 2024 yılında 91 milyar liraya ulaşarak dört katına çıktığı görölmektedir. Bu veriler, DİB bütçesinin yıllar içerisinde belirgin bir artış gösterdiğini ortaya koymaktadır (Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2024). Bu bağlamda,

1950'den beri DİB'in genel bütçe içerisindeki bütçe payının kademeli bir şekilde yükseliş trendinde olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim 1950'li yıllarda ortalama %0,49 olan bu pay, 1990'larda %0,86'ya, AK Parti'nin iktidara geldiği 2002 yılından sonraki 2003-2024 yılları arasında ise %0,95'e ulaşmıştır (Doğrulukpayı.com, 11.01.2024).

Tüm bu gelişmelerin yanı sıra merkez-çevre ilişkilerinin dönüşümünde çevre lehine dönüşümü sağlayan sembolik dini gelişmeleri şu şekilde ifade edebiliriz:

- 2017 yılında yapımına başlanan ve 2021 yılında Cumhurbaşkanı Erdoğan tarafından açılışı yapılan Taksim Camii'nin yapılması (AA, 28.05.2021),
- Ayasofya Camii'nin 2020 yılında 86 yıl aradan sonra tekrar ibadete açılması ve burada kılınan ilk namaz sonrası Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Kur'an-ı Kerim okuması (TRT Haber, 24.07.2020),
- Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın, hapis cezası almasına yol açan dini duygu ve kavram içerikli Ziya Gökalp'in şiirini 18 yıl aradan sonra Siirt'teki toplu açılış töreninde tekrar aynı yerde okuması (Hürriyet, 04.05.2015),
- Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın dini cemaat liderleriyle görüşmesi ve kimi zaman vefat eden cemaat liderlerinin cenaze namazına katılması (Yeni Şafak, 30.03.2024),
- Türkiye'de müftülüklerin dini nikah kıyılmasının önünü açılması bağlamında, 2017 yılında Ankara Müftüsü Mehmet Sönmezoğlu tarafından dönemin Milli Savunma Bakanı Nurettin Canikli'nin oğlu Furkan Canikli ile Rabia Tuna'nın nikah töreninde kıyılması (Hürriyet, 05.12.2017) gibi gelişmeler, merkez-çevre mücadelesinin önemli bir örneği olarak değerlendirilebilir.

Tüm bu gelişmeler hem toplumsal hafıza hem de siyasal kimlik bağlamında çevrenin merkez üzerindeki etkisinin arttığını ve merkezi değerlerin ve inançların oluşturduğu normların zaman içinde nasıl sorgulandığını gösterir niteliktedir.

3.3.4. Eğitim Alanında Yaşanan Gelişmeler

Merkez-çevre ilişkisi kurumlar düzeyinde ele alındığında, özellikle eğitim sisteminin çevrenin değerleri doğrultusunda yeniden şekillendiği görülmektedir. Dini ve ahlaki unsurların belirginleştiği bu yeni yapı, eğitimci kadrosundan müfredata, mekân düzenlemelerinden öğrenci kıyafetlerine kadar geniş bir çerçevede etkili olmuştur. Recep Tayyip Erdoğan'ın "*dindar nesil yetiştirme*" söylemi, eğitim politikaları çerçevesinde somut adımlarla hayata geçirilmiştir. Bu bağlamda, özellikle AK Parti iktidarının ikinci

döneminden itibaren, merkez-çevre mücadelesinin en yoğun hissedildiği alanlardan biri olan İmam Hatip Okulları, eğitim sisteminde önemli bir dönüşüm aracı olarak ele alınmıştır. Eğitim sistemindeki en dikkate değer değişim, İmam Hatip Okulları (İHO) bağlamında gerçekleşmiştir. Geçmişte merkezin çevreye yönelik müdahaleleri kapsamında çeşitli kısıtlamalara maruz kalan bu okullar, AK Parti iktidarı döneminde hem sayısal hem de niteliksel açıdan büyük bir dönüşüm yaşamış ve yeni eğitim sisteminin merkezine yerleştirilmiştir. Bu süreçte, İHO mezunlarının geçmiş yıllarda karşılaştığı dezavantajlar giderilmiş ve kayıpları büyük ölçüde telafi edilmiştir. 2012 yılında yürürlüğe giren 6287 sayılı Kanun ile 18. Millî Eğitim Şûrası'nda önerilen yeni zorunlu eğitim sistemi hayata geçirilmiştir. Bu düzenleme ile 28 Şubat sürecinde getirilen kesintisiz 8 yıllık zorunlu eğitim modeli değiştirilmiş, eğitim süresi kademeli bir şekilde 12 yıla yükseltilmiştir. Yeni sistem kapsamında okullar ilkokul, ortaokul ve lise olarak yeniden yapılandırılmış, böylece İmam Hatip Ortaokullarının bağımsız bir şekilde veya İmam Hatip Liseleriyle birlikte yeniden açılmasının önü açılmıştır. 2011 yılında katsayı uygulamasının kaldırılması, 2012 yılında yeni eğitim sistemine geçilerek imam hatip ortaokullarının tekrar açılması ve İmam Hatip Liselerinin (İHL) açılmasında nüfus şartının önce düşürülmesi, ardından tamamen kaldırılması, İmam Hatip Okullarının (İHO) sayısında hızlı bir artışa neden olmuştur. Bu düzenlemeler, imam hatip okullarının eğitim sistemindeki payını önemli ölçüde genişletmiştir (Savut, 2018:306).

Merkez-çevre ikiliğinde yaşanan mücadele alanlarından biri de dini eğitim çerçevesinde Kur'an kursları olmuştur. 28 Şubat sürecinde Kur'an kurslarına katılım için ilköğretim mezuniyeti şartı getirilmişti. 2011'de çıkarılan bir Kanun Hükmünde Kararname ile bu zorunluluk kaldırıldı (Resmî Gazete, Sayı:28057). Ardından yayımlanan yönetmelikle, Kur'an kurslarının camilerde de düzenlenmesine ve kurslara katılamayanlar için uygun yerlerde eğitim verilmesine izin verildi. Bu değişikliklerle, yaş ve zaman sınırlaması olmaksızın Kur'an eğitiminin daha geniş kitlelere ulaşması sağlandı.

1997 yılında yürürlüğe giren düzenleme ile ilköğretim 4.sınıftan başlamak üzere zorunlu yabancı dil eğitimi uygulanmaya başlanmış ve öğrencilerin İngilizce, Fransızca, Almanca, İtalyanca, Japonca, Çince, İspanyolca ve Rusça dillerinden herhangi birini seçmeleri öngörülmüştür. Bu diller arasına, Bakanlar Kurulu'nun 2010 yılında aldığı kararla Arapça da eklenmiştir (Resmî Gazete, Sayı:27851). 2015 yılında yine Bakanlar Kurulu kararıyla, seçmeli Arapça dersinin ilköğretim 2. sınıftan itibaren okutulmasına

yönelik bir düzenleme hayata geçirilmiştir (Diken, 23.10.2015). Bu karar, yabancı dil eğitiminin kapsamını genişletmiş ve Arapçanın erken yaşta öğrenilmesine olanak tanımıştır.

Zorunlu eğitim süresini 4+4+4 formülüyle 12 yıla çıkaran düzenleme, 2012-2013 eğitim-öğretim döneminde uygulanmaya başlanmıştır. Bu uygulama, 28 Şubat döneminde getirilen zorunlu 8 yıllık eğitimin kaldırılması anlamına gelmekle beraber, özellikle dini müfredatlı okulların önünün açılması hususunda da katkı sağlayan bir gelişme olmuştur. Yine 12 yıllık eğitim sistemini getiren kanuna eklenen bir düzenleme ile ortaokul ve liselerde Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamberimizin Hayatı derslerinin seçmeli ders olarak okutulmasına karar verilmiştir. Daha sonra Talim ve Terbiye Kurulu tarafından hazırlanan ders çizelgelerine Temel Dinî Bilgiler dersi de eklenmiştir. Zorunlu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi ile beraber seçmeli Arapça dersinin de müfredatta yer almasıyla, bir öğrencinin haftada toplam 7 saat dini içerikli ders alması mümkün hâle gelmiştir. Seçmeli din dersleri konusunun askeri lise müfredatı açısından da ele alınması gerekmektedir. Askeri liselerde, branş dersleri haricinde genel lise müfredatının uygulanması nedeniyle seçmeli din derslerinin bu okullarda da okutulması gündeme gelmiştir. Bu doğrultuda, Genelkurmay Başkanlığı tarafından alınan karar ile askeri liselerin müfredatına Kur'an-ı Kerim, Hz. Peygamberimizin Hayatı ve Temel Dini Bilgiler dersleri eklenmiştir (MEB,2012). Konuya ilişkin yapılan resmî açıklamada, TSK bünyesinde okutulan seçmeli din derslerinin, öğrencilerin talepleri doğrultusunda ve Millî Eğitim Bakanlığı mevzuatına uygun şekilde verildiği belirtilmiştir (Sabah, 15.11.2012). AK Parti iktidarının eğitim alanındaki düzenlemeleri arasında Osmanlıca dersinin müfredata eklenmesi en çok tartışılan konulardan biri olmuştur. Bu bağlamda, ilk adım 2010 yılında Talim ve Terbiye Kurulu (TTK) tarafından alınan kararla atılmış ve sosyal bilimler liselerinin 10, 11 ve 12. sınıflarında Osmanlı Türkçesi dersinin okutulması kararlaştırılmıştır. 2013 yılında ise yapılan yeni düzenleme ile bu dersin sosyal bilimler liselerinde zorunlu, diğer lise türlerinde ise seçmeli olarak verilmesine karar verilmiş ve 2013-2014 eğitim-öğretim yılından itibaren uygulanmaya başlanmıştır. Eğitim sisteminde dini hassasiyetin arttığını gösteren önemli değişikliklerden biri de okullarda ibadethane bulundurulmasına yönelik düzenlemelerdir. 2013 yılında yürürlüğe giren Ortaöğretim Kurumları Yönetmeliği'nde, "talep olması halinde ibadet için uygun bir mekân ayrılabilir" ifadesine yer verilmiştir. 2014'te Millî Eğitim Bakanlığı (MEB), yeni

açılan veya dönüştürülen özel okullarda ibadethane bulundurmayı zorunlu hale getirmiştir. Devlet okulları için ise bu zorunluluk, 2017 yılında yayımlanan Kurum Açma, Kapatma ve Ad Verme Yönetmeliği ile getirilmiş ve eğitim kurumlarında abdesthane ile kadın ve erkekler için ayrı mescitlerin bulunması şart koşulmuştur.

Eğitim konusunda son olarak değinilecek bir diğer uygulama da ilahiyat fakültelerinde yapılan iyileştirmelerdir. Yükseköğretim alanında özellikle ilahiyat fakültelerinin sayısında ve öğrenci kapasitesinde dikkate değer bir artış yaşanmıştır. 28 Şubat sürecinde azalan ilahiyat fakülteleri, sonraki dönemde tekrar yaygınlaşmış ve öğrenci sayıları önemli ölçüde yükselmiştir. 2017-2018 akademik yılı verilerine göre, ilahiyat fakültelerine yaklaşık 19.575 yeni öğrenci kayıt yaptırmış ve toplamda 84.891 öğrenci bu fakültelerde eğitim almıştır. Benzer şekilde, İslami ilimler fakültelerindeki öğrenci sayısı da artarak 11.780'e ulaşmıştır. Bu durum, dinî eğitime yönelik ilginin ve ilgili fakültelerin kapasitesinin arttığını ortaya koymaktadır. (Yok.gov.tr/27.05.2024)

2007 yılı sonunda Yükseköğretim Kurulu (YÖK) başkanlığında gerçekleşen değişim, Türkiye'deki akademik yapıda çevre lehine yaşanan dönüşüm sürecinin başlangıcı olarak değerlendirilmektedir. Prof. Dr. Yusuf Ziya Özcan'ın başkan olarak atanması, yükseköğretim politikalarında köklü değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Özellikle üniversitelerde başörtüsü yasağının kaldırılması ve imam hatip mezunlarının yükseköğretime erişimini engelleyen katsayı uygulamasının sona erdirilmesi, bu dönemde hayata geçirilen en önemli reformlar arasında yer almaktadır. YÖK'ün yeni yönelimi, yükseköğretimde yasakların kaldırılmasına yönelik bir politika benimsemiş ve bu doğrultuda rektör atamalarında belirgin değişiklikler yaşanmıştır. Bu süreçte üniversitelerde yapılan seçim sonuçlarının göz ardı edildiği ve iktidara yakın adayların atanmasına öncelik verildiği yönündeki eleştiriler, akademik kamuoyunda tartışmalara neden olmuştur (Baştürk, 2011:50).

YÖK üyeliklerine yapılan atamalarda rektör atamalarındakine benzer bir değişim süreci yaşanmıştır. Abdullah Gül'ün cumhurbaşkanlığı döneminde başlayan yükseköğretim bürokrasisindeki dönüşüm, Recep Tayyip Erdoğan'ın cumhurbaşkanlığı döneminde de devam etmiştir. Bu bağlamda, 2016 yılında olağanüstü hâl (OHAL) kapsamında çıkarılan kanun hükmünde kararname (KHK) düzenlemesiyle üniversitelerde rektör seçimleri tamamen kaldırılmış ve rektörlerin YÖK tarafından önerilen üç aday arasından cumhurbaşkanı tarafından atanması yöntemi benimsenmiştir. Bu değişiklik,

yükseköğretim kurumlarında yönetim anlayışının yeniden şekillenmesine yol açmıştır. Üniversite yönetimleri, Üniversitelerarası Kurul ve YÖK bünyesinde gerçekleşen kadro değişimi, yükseköğretimde ideolojik dönüşümü de beraberinde getirmiştir. Bu değişim sonucunda, iktidar politikalarına karşı bildiriler yayımlayan bir yükseköğretim bürokrasisinin yerini, siyasal iktidarla uyumlu bir yapı almıştır. Daha önce yükseköğretim sisteminde yoğun tartışmalara neden olan başörtüsü ve katsayı gibi konulardaki direnç kırılmış ve böylece çevreye ait değerler üniversite sisteminde daha görünür hale gelmiştir. Bu dönüşüm, merkezin yeniden tanımlanmasını sağlayan önemli aşamalardan biri olarak değerlendirilebilir. Eğitimde çevre lehine dönüşümün bir diğer yansıması, 1933 yılında başlatılan “Öğrenci Andı” uygulamasının 2013 yılında kaldırılması olmuştur.

3.3.5. Sosyo-Kültür ve Medya Alanlarında Yaşanan Gelişmeler

Çevrenin, merkezi kendi değerleri ekseninde yeniden tasarlaması noktasında gerçekleşen sosyo-kültürel gelişmeler çalışma bağlamında önemli bir yere sahiptir. Burada değinilecek gelişmeler, çevrenin egemenliğini simgeleyen örnekler olarak, kültürel ve toplumsal iktidarın el değiştirmeye başladığını gösteren somut göstergelerdir.

Sosyo-kültürel gelişmeler bağlamında ele alınacak ilk husus, alkolün toplumsal görünürlüğüne ilişkin gerçekleştirilen değişimdir. Alkolün toplumsal yaşamdaki görünürlüğünün azaltılması, AK Parti iktidarının öncelikli politikalarından biri olmuştur. Bu doğrultuda, alkol ve tütün ürünlerinin satışına ve tanıtımına yönelik kapsamlı düzenlemeler hayata geçirilmiştir. Bu düzenlemeler çerçevesinde, tütün ve alkol ürünlerinin yurtiçinde reklamının yapılması büyük ölçüde yasaklanmış ve sadece yurtdışına dönük reklamlara belli şartlar dahilinde izin verilmiştir. Ayrıca, spor kulüplerinin tanıtımlarında alkol markalarının yer alması engellenmiş, alkolle ilişkilendirilen marka tanıtımlarına ilişkin sınırlamalar getirilmiştir. 2013 yılında yapılan yeni düzenlemeler, alkollü içkilerin satışı ve tanıtımına dair daha sıkı denetim mekanizmaları kurmuştur. Bu düzenlemeler, 4250 sayılı İspirto ve İspirtolu İçkiler İhisi Kanunu’nda ve 6487 sayılı Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun’da yapılan değişikliklerle pekiştirilmiştir. Alkollü içki reklamlarının her türlü şekilde yapılması yasaklanmış, alkollü içki kullanımını özendiren kampanyaların düzenlenmesi ve promosyonların yapılması engellenmiştir. 18 yaş altı kişilere alkollü içki satışı kesin bir şekilde yasaklanmış, alkollü içkilerin gece 10’dan sabah 6’ya kadar

perakende satışına izin verilmemiştir. Ayrıca, televizyon yayınlarında alkolün özendirilmesi yasaklanmış ve alkollü içkilerin ambalajlarında alkolün sağlık üzerindeki zararlarına dair açık uyarılar bulunması zorunlu hale getirilmiştir. Bu düzenlemeler, alkolün toplumsal etkilerini azaltmayı ve alkolün sağlığa zararlarını daha geniş bir şekilde toplumda duyurmayı amaçlayan bir yaklaşımı yansıtmaktadır.

Çevrenin merkezileşmesine dair bir diğer gelişme ise memurlara ilişkin cuma namazı izninin resmi bir uygulama haline getirilmesidir. 2016 yılında yayımlanan Başbakanlık Genelgesi, Türkiye'de kamu kurumlarında cuma namazına katılım için resmi bir izin uygulamasını başlatmıştır. Bu düzenleme, dini inançların kamu hayatına entegrasyonu açısından önemli bir adım teşkil etmekte olup, aynı zamanda çevreyi temsil eden dini hassasiyetlerin, merkezdeki karar alıcılar tarafından kabul edilmesi ve hukuki bir düzenleme ile desteklenmesi anlamına gelmektedir. Kamu sektöründe yapılan bu uygulama, merkez-çevre ilişkileri bağlamında çevrenin değerlerinin artık devletin resmi politikalarında yer bulmaya başladığının bir göstergesidir. Bu gelişme, toplumsal ve siyasal alanda dini özgürlüklerin ve inanç özgürlüğünün daha görünür kılınmasının yanı sıra, bürokratik yapılar içinde de çevrenin etkisinin arttığını gösteren önemli bir örnektir. Çevrenin kendi değerleriyle sosyo-kültürel alanda merkezileştiğini gösteren yukarıda ayrıntılı bir şekilde değinilen gelişmeler dışında da kültürel ve toplumsal iktidarın çevre tarafından ele geçirildiğini gösteren birçok gelişme bulunmaktadır. Bu gelişmelerden en öne çıkanları şu şekilde belirtmek mümkündür:

- Türk Hava Yolları'nın 2010 yılındaki güncel kıyafet genelgesiyle başörtülü çalışmayı serbest hale getiren bir düzenleme yapması ve ardından başörtülü hosteslerin bazı uçuşlarında görev alması (ANT, 25.06.2015),
- Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası'nın konserlerinde dini eserlerin seslendirilmesi ve şehit cenazelerinde dini bir atmosferin oluşturulması (Fikriyat, 13.09.2017),
- TSK'nın yemek duasında yer alan "Tanrımıza Hamdolsun" ifadesinin "Allah'ımıza Hamdolsun" şeklinde değiştirilmesi (AA,17.12.2017),
- TBMM'de kadın mescidinin açılması (Vatan, 08.06.2004),
- Türk Standartları Enstitüsü'nün (TSE) İslami esaslara uygun helal gıda standartlarını hazırlaması,
- Muhafazakârlara hitap eden otellerin sayısındaki hızlı artış (turizm.aktuel.com, 31.12.2019),
- Alkollü ürünlere getirilen vergi artışı (Resmî Gazete, Sayı:9583).

AK Parti döneminde çevrenin merkezileşmesini sağlayan önemli uygulama alanlarından biri de basılı ve görsel medya olmuştur. Bu dönem içerisinde ana akım medyada çevrenin kendisinin ve değerlerinin kabul görmesini sağlayan bir değişim ve dönüşüm süreci yaşanmıştır. Bunun sonucunda, Türkiye’de basılı ve görsel medya alanında çevrenin değerleri doğrultusunda basın ve yayın faaliyetlerinin artmış olduğu ifade edilebilir. Çevre lehine gerçekleşen bu dönüşümde en büyük pay, TRT’nin yayın politikasında yapılan revizyondur. TRT’nin yayın politikasında son yıllarda yaşanan değişiklikler, çevrenin değer ve inançlarının daha görünür kılınması yönünde önemli adımlar içermektedir. Bu değişim, kamu yayıncılığı alanındaki dönüşümü ve çevrenin değerlerini merkeze taşıma çabalarını yansıtmaktadır. Özellikle TRT’nin Diyanet kanalının kurulması, dini temalı yayınların artması ve çevreye yönelik özel programların devreye sokulması bu sürecin açık örnekleridir. Yine bu doğrultuda, Ramazan ayında özel olarak yayınlanan dini dizi ve programlar, kültürel hassasiyetleri de göz önünde bulundurarak toplumun geniş bir kesiminin dini ihtiyaçlarına cevap vermiştir. Benzer şekilde, iftar programlarının Dünya Kupası maçlarıyla çakışmasına rağmen TRT 1’de iftar yayınlarının tercih edilmesi, dini değerlere verilen önemin bir göstergesidir. Ayrıca TRT Müzik kanalında “sarhoş” kelimelerinin sansürlenmesi (politikyol.com, 10.11.2017), çocuk yayınlarında oruç tutan çocukların ve başörtülü anneanne ve babaannelerin gösterilmesi, TRT’nin çeşitli kanallarında başörtülü sunuculara yer verilmesi ve Cumhuriyet öncesi dönem ile İslamcı siyasi hikayelere ilişkin dizilerin yayınlanması, çevre ile özdeşleştirilen değerlerin toplumsal normlarla entegre hale getirilmesi için atılan adımlar şeklinde değerlendirilebilir. Bu uygulamalar, TRT’nin yayın politikasındaki değişimin çevreye duyarlı ve hassas bir yönünü gösterirken, aynı zamanda toplumsal yapıyı dönüştüren bir medya politikasını da yansıtmaktadır. Bu bağlamda, TRT’nin “Kalk Gidelim” ve “Gönül Dağı” gibi bazı dizilerinde “nasihat veren yaşlı dede ve nine” profilli karakterlerle dini ve geleneksel değerler doğrultusunda özelde dizi karakterlerine genelde ise toplumun tüm kesimlerine uyarıcı tavsiyeler verilmektedir. Bu da göstermektedir ki çevrenin merkezileşmesinde medyanın gücü yoğun bir şekilde kullanılagelmiştir. Nitekim, geçmişte seküler bir çerçevede yayın hayatına devam eden TRT’de gelinen noktada 2017 yılından itibaren “Kuran-ı Kerim’i Güzel Okuma Yarışması”nın ekranlarda görülmesi, TRT’nin çevrenin dini değerler dahilinde nasıl dönüştüğünü gösteren önemli bir örnek olarak ifade edilebilir.

AK Parti iktidarı döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun izlerinin kamusal alanda daha fazla ön plana çıkması, çevrenin toplumsal yaşamdaki etkisinin güçlendiğini gösteren önemli bir gelişmedir. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Osmanlı tarihi ile ilgili dizilerdeki bazı yanlış bilgileri eleştirmesi ve RTÜK'ün bu dizilere yaptırım uygulaması, çevrenin kendi tarihi ve kültürel değerlerini savunma çabasını yansıtmaktadır. Bu tür müdahaleler, çevrenin kendi kimliğini, geçmişini ve değerlerini korumayı ve topluma aktarmayı amaçladığını ve bunun merkezi otorite ile ilişkisinde belirleyici bir unsur haline geldiğini göstermektedir. Erdoğan'ın bu konudaki tutumu, çevrenin toplumsal hafızayı şekillendirme çabaları olarak anlaşılabilir ve merkezi ideolojinin bu çabalarla nasıl bir etkileşim içinde olduğunu ortaya koyar (Savut, 2018:342).

TRT dışında ana akım medya olarak bilinen, yüksek izleyici kitlesine sahip çeşitli kanallarda geleneksel aile içi ilişkileri belirten dizilere yer verilmesi ve yine bu dizilerde başörtülü karakterlerin görünürlüğünün artması, ülkede yerleşmeye başlamış çevre değerlerinin bir yansıması olarak okunabilir. Nitekim, geçmişte çevreye ve çevrenin temsilcisi partilere karşı sert bir muhalefet içerisinde olan basılı ve görsel ana akım medya, günümüzde geline nokta siyasi iktidara yakın bir pozisyon içerisinde, çevre değerlerine daha yakın bir çizgide yayın hayatına devam etmektedir.

Türkiye'de siyasi iktidarın kültürel ve toplumsal hayatta başlattığı bu dönüşüm, kamusal ve sivil alanlarda çevreye ait değerlerin egemenliğinin artmasını sağlamıştır. Bu değişim süreci, merkez-çevre mücadelesinin bir parçası olarak, çevrenin toplumsal ve kültürel alanlarda daha belirgin bir şekilde etkisini göstermesine neden olmuştur. Çevrenin kültürel egemenliğinin artmaya başlaması, doğrudan iktidar uygulamalarıyla bağlantılı olduğu kadar, toplumsal yaşamın farklı alanlarında bağımsız bir şekilde de ortaya çıkmıştır. Yukarıda bahsi geçen tüm bu örnekler, çevrenin toplumsal ve kültürel alandaki egemenliğini pekiştiren adımlar olarak, kültürel iktidarın el değiştirdiğini ve çevrenin merkezde belirleyicilik bağlamında etkin ve etkili bir konuma yükseldiğini işaret eden gelişmeler olarak okunabilir.

SONUÇ

Merkez-çevre teorisi, Türk siyasal tarihini çalışanların olumlu ve olumsuz eleştiriler bağlamında sıkça referans verdikleri bir başucu yaklaşım olma niteliğine sahiptir. Edward Shils ile gündeme gelen bu teori, temelde her toplumun bir merkezinin olduğu savı üzerinden ilerlemektedir. Yine bu teze göre, bu merkezin karşısında da kendi değerleriyle çevre bulunmaktadır. Teorinin can alıcı açıklayıcılığı da bu merkez-çevre ikiliğinden kaynaklanan mücadelenin dinamik ve dönüştürücü sonucudur. Türk siyaset bilimi literatürüne bu teoriyi kazandıran Şerif Mardin, teoriyi Türk siyasi hayatındaki gelişmelere uyarlarken teorinin çıkmasını, Türk toplumunda sınıf mücadelesi olmadığından bahisle yöneten ve yönetilen kavramları üzerinden oluşturmuştur. Merkezi alan, genel bir tanımla ülke yönetiminin olduğu; sosyal, kültürel, iktisadi ve siyasal değerlerin ve normların oluşturulduğu toplumsal mekandır. Bu alanda yer alan kişiler, gruplar ve kurumlar merkezi aktörler olarak tanımlanabilir. Bu merkezi aktörlerin karşısında, merkezin belirlediği değerlere karşı hoşnutsuzluk ve karşıtlık içerisinde olan bir kesim vardır ki bu kesim çevre olarak isimlendirilmektedir. Bu kapsamda çevre; merkezi aktörlerin sahip olduğu iktidar gücüne ortak olamayan ve merkezi güce sürekli bir varsıllık sağlayan (Dursun, 2003:90), merkezin etkenliği karşısında etkilenen ve kontrol edileni belirtmektedir (Demir ve Acar, 2005:278).

Türk siyasal hayatının okumasını merkez-çevre teorisi üzerinden yapan Mardin'e göre, ülkedeki siyasi tarihi belirleyen mücadelelerin temel dayanağı, kültürel bazlı değerler sisteminin merkez ve çevre açısından farklı kaynaklardan beslenmesiyle doğrudan bağlantılıdır. Diğer bir deyişle, merkezin ve çevrenin değerlerinin farklılaşmasıyla birlikte Osmanlı'dan günümüze gelen süreçte merkez ile çevre arasındaki mücadele, ülke siyasi tarihini belirlemiş ve de belirlemekte olan bir canlılık içerisinde bugün dahi varlığını sürdürmektedir. Mardin, burada Batılılaşma sonrasında sosyo-kültürel, iktisadi ve politik alanlarda geleneksel değerlerin yerine yeni değerlerin ikame edilmesiyle birlikte merkez ile çevre mücadelesinin ivme kazandığını ifade etmiştir.

Cumhuriyet Dönemi Türk siyasal hayatındaki çevrenin merkezileşmesini inceleyen bu çalışmanın ulaştığı esas çıkarım, değerler sisteminin ve inançların ülke yönetiminin temel belirleyici faktörleri arasında yer aldığıdır. Nitekim çalışmanın ilk aşamasında belirtildiği üzere, merkez ile çevre arasındaki değer bazlı mücadelenin odak noktası, seküler-dindar ikiliğinin meydana getirdiği dinamik ve dönüştürücü mücadeledir. Bundan hareketle, Batılılaşma sonrasında merkezde yaşanan değerler ikamesinin sonucu olarak ortaya çıkan seküler-dindar ikiliğinin, merkez-çevre mücadelesi kapsamında ülkenin siyasi tarihinde önemi yadsınamaz bir belirleyiciliği olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Osmanlı'nın klasik döneminde göçer-şehirli, bürokrasi ve halk, tarikatlar ve merkezi yönetim arasındaki kopukluklar istisna bir durum olarak ele alındığında, genel itibarıyla değerler sistemi konusunda merkez ile çevre arasında büyük çaplı çatışma ya da mücadeleler vuku bulmamıştır. Ancak ilerleyen süreçte, Osmanlı Devleti'nin gerileme dönemiyle birlikte girilen Batılılaşma hareketleriyle ülkede Batılı normlar esas alınmıştır. Bununla birlikte, geleneksel değerlerin yerini süreç içerisinde Batılı değerler ve normlar almaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin devamı niteliğindeki Türkiye Cumhuriyeti'nde de Batılılaşma daha yoğun bir ivme kazanmış ve kurulan yeni devletin kurucu kodları bu yeni değerler sistemi üzerinden kurgulanmıştır. Söz konusu yeni değerler ve normlar hem modern dönem Osmanlı'da hem de Türkiye Cumhuriyeti'nde çevrenin hoşnutsuzluğuyla karşılaşmış ve günümüze değin varlığını sürdürecektir bir mücadeleye de zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda çalışmanın ulaştığı diğer bir çıkarım da bu söz konusu mücadelenin günümüze kadar gelen aşamalarının ezici çoğunluğunda merkezin laik/seküler değeriyle çevrenin dini değerlerinin çarpışmasının öne çıktığıdır. Bu çıkarımla kastedilen, Türk siyasal hayatının bu dinamiklerle açıklanması iddiası olmamakla beraber, merkez-çevre ikiliğinin çoğunlukla seküler merkez ve dindar çevre üzerinden somutlaştığı ifade edilmiştir.

Cumhuriyet Dönemi'nin tek parti dönemini kapsayan 1923-1950 yılları arasında merkezin ülke yönetiminde her açıdan mutlak bir hakimiyeti bulunmaktaydı. Bu dönemin ilk yıllarında, henüz genç bir devlet olan Türkiye'nin kurucu değer ve normları Batılı değer ve normlar üzerinden şekillendirilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde öne çıkan yeni değerler kümesi laiklik, Batıcılık, milliyetçilik, cumhuriyetçilik, sosyal hayatta seküler bir yaşam anlayışı ve pozitivizme dayanan eğitim sistemi gibi yeni birtakım unsurlardan oluşmuştur. Bu dönemde çevre kesiminde öne çıkan en büyük öbek dindar-muhafazakâr

kesim olmuştur. Bu dönemde özellikle Batılılaşma ve laiklik çerçevesinde dinin ve dindarların sistem dışına itilmesiyle merkeze en etkin karşı çıkışlar yine bu kesimden gelmiştir. Nitekim çalışmada yapılan dönem incelemesinde görüldüğü üzere merkez-çevre mücadelesi daha çok din üzerinden şekillenmiştir. Bu bağlamda, tek parti iktidarında ezanın Türkçe okunması, dinin politik alanın dışına itilmesi, kılık-kıyafet düzenlemeleri ve eğitimde yaşanan pozitivist yenilikler gibi başat politikalar çevrenin din temasıyla varlık bulmasına yol açmıştır.

Çalışmanın esas aldığı bu merkez ve çevre tanımından hareketle, Türk siyasi hayatındaki merkez-çevre mücadelesinin genel olarak laik bir devlet yönetimi ve seküler bir dünya anlayışının savunucusu konumundaki merkezi aktörler ile dindar-muhafazakâr çevrenin mücadelesi şeklinde ortaya çıktığı ve bu mücadelenin ülke siyasi hayatını günümüze kadar şekillendirdiği tespit edilmiştir. Ancak burada öne çıkarılması gereken bir husus, çevrenin kendi içerisinde merkezi değerlere yönelik tutum ve davranışlarına göre ikili bir sınıflandırmaya tabi tutulabilmesidir. Burada esas ölçüt, merkezi değerleri bir bütün halinde reddetme ya da ortadan kaldırmaya dönük bir tutum içerisinde olup olmamaktır. Buna göre merkezin değerlerini bütün olarak reddetmeyen, eleştirel seviyede tepkisini koyan ama kimi zaman da merkezi değerlerin bazılarını savunan çevre kesimi “*yakın çevre*” olarak tanımlanabilirken, söz konusu merkezi değerleri kesin bir ifadeyle reddeden ve bu değerlere taban tabana zıt değerleri savunan çevre kesimi ise “*uzak çevre*” olarak nitelendirilebilir (Gönenç, 2006:132). Bu çalışmada merkez-çevre ikiliği çerçevesinde DP, AP, ANAP, DYP ve günümüze gelindiğinde Demokrat Parti, İYİ Parti ve AK Parti, bu tanımlama doğrultusunda yakın çevre karakteristiğinde partiler olarak kabul edilebilirler. Uzak çevre olarak adlandırılan partilere Erbakan’ın liderliğindeki MNP’den Saadet Partisi’ne kadar gelen Millî Görüş partileri örnek gösterilebilir.

DP’nin 1950 seçimiyle iktidara tek başına gelmesiyle birlikte merkez-çevre ikiliğinin mücadelesi çevre lehine farklı bir boyuta taşınmıştır. Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana etkin bir politik varlık gösteremeyen çevre DP ile ilk kez merkezde değerleriyle varlık bulmuştur. DP’nin iktidar yılları, çevrenin taleplerine duyarlılığı içeren birçok değişim ve dönüşüme sahne olmuştur. Bu bağlamda, başta ezanın tekrar Arapça aslından okunması, tarımsal üretimin artırılmasına yönelik politikalar, dinin kamusal ve sivil hayatta eskiye oranla daha fazla görünürlük kazanması ve elitist bürokrasinin halk üzerindeki etkisinin azaltılması gibi başlıca gelişmeler, DP’nin çevre lehine bir iktidar

olduğunu gösterir nitelikte örnekler olarak ele alınabilir. Çevre destekli DP iktidarına karşı Cumhuriyet Dönemi'nin geleneksel merkezi aktörleri, değerler kaynaklı bir muhalif tavır içerisinde olmuştur. Sürecin sonunda, DP iktidarı, merkezin askeri aktörleri tarafından 1960 yılında askeri darbeye sonlandırılmıştır. Merkezin bu karşı hamlesi, çevrenin merkeze doğru bir tehlike oluşturduğu hissedildiği her defasında, asker tarafından Cumhuriyet'i korumak savıyla çevrenin önünün alınması olarak değerlendirilebilir (Dursunoğlu, 2016:52).

DP'nin iktidarına son verilmesiyle birlikte askeri vesayetın etkisi ülkede gözle görünür bir hale gelmiştir. Nitekim 1960 askeri darbesini gerçekleştiren merkezin askeri aktörleri, çevrenin merkezde belirleyici güç olmasını dengeleme maksadını da içerecek şekilde bir anayasa hazırlanmasını sağlamıştır. 1961 Anayasasıyla milletin egemenliğini kullanmasında tek yetkili organ olan meclisin yanına Anayasa Mahkemesi ve Milli Güvenlik Kurulu gibi yeni organlar eklenerek çevre ve iktidarının üzerinde baskılama yapılmıştır. Darbeden sonra yapılan 1961 yılı genel seçiminde kendisini DP'nin devamı olarak gören mirasçı AP ve YTP gibi partilere çıkan oy toplamı, daha önceki seçimlerde DP'nin aldığı oy oranına yakındır. Darbeye rağmen alınan bu sonuçlarla çevre unsurları merkeze karşı tepkisini göstermiştir. 1965 yılı genel seçimlerinde Süleyman Demirel liderliğindeki AP'nin tek başına iktidara gelmesiyle birlikte çevre tekrar hükümette temsil edilir hale gelmiştir. Yürüttüğü politikalar ve geliştirdiği söylemlerle yakın çevre pozisyonunda olan Süleyman Demirel ve partisi AP, bürokrasinin birçok kademesinde kadrolaşma eğilimine rağmen askeri bürokrasi başta olmak üzere merkezin bürokratik elitiyle mücadeleye girişmemiştir. Buna göre genel itibarıyla AP iktidarı dönemi, Başbakan Süleyman Demirel ve partisinin merkezin aktörlerine karşı denge politikası yürüttüğü bir dönem olmuştur.

Türkiye'de 1960'lı yılların son dönemi, 12 Eylül 1980 askeri darbesine giden çalkantılı yılların başlangıcı olmuştur. Bu dönem aralığında askeri vesayetın baskısı hissedilir derecedeydi. Yine bu dönemde AP iktidarına dönük, 12 Mart 1971 tarihinde yayımlanan askeri bildiriye karşı çevrenin temsilcisi noktasında bulunan AP, bu bildiri karşısında ciddi bir varlık gösterememiş ve Başbakan Süleyman Demirel istifa etmiştir. Merkez-çevre mücadelesi kapsamında AP iktidarına yönelik yayınlanan bu bildiriyle birlikte yapılan yasal düzenlemelerin, çevre aktörlerini merkeze taşıyabilecek kanalların tıkanmasını ve baskılanmasını hedeflediği söylenebilir. Çevrenin politik temsiliyeti

noktasında 1970’li yıllar, önemli bir dönüm noktasının yaşandığı yıllar olmuştur. Bu döneme kadar çevrenin politik temsiliyeti büyük çoğunlukla yakın çevre partileri tarafından sağlanmıştır. 1970 yılında Necmeddin Erbakan’ın kurduğu Milli Nizam Partisi (MNP) bu geleneği derinden sarsmıştır. Savunduğu değerler açısından merkezi değerlere karşı bir zıtlık içerisinde yer alan Erbakan ve partileri, ilerleyen süreçte 1974 ve 1995 yıllarında olmak üzere koalisyon hükümetleri marifetiyle uzak çevre pozisyonunda bir çevre temsiliyetiyle merkezde var olmuştur. Buradan elde edilen çıkarım, merkez-çevre mücadelesinde çevrenin temel dinamiklerinden olan dindar kesimin, daha sert bir tonda merkezi değerlere ve aktörlere karşı bir muhalefete giriştiğidir. Nitekim bu bağlamda Anayasa Mahkemesi tarafından Erbakan’ın partileri, laiklik başta olmak üzere merkezi değerlerle uyuşmaması dolayısıyla kapatılmış ve bu mücadelede çevrenin sahip olduğu farklı değerler sistemiyle merkezde konumlanması engellenmeye çalışılmıştır.

Ülkenin çalkantılı bir süreçten geçtiği dönem içerisinde, 12 Eylül 1980’de yapılan askeri darbe sonrasında ülke genelinde sıkıyönetim ilan edilmiş, mevcut iktidara son verilmiş ve ülkedeki siyasi partiler kapatılmıştır. Bu müdahale, çevre ve temsilcilerinin merkezden uzaklaştırılması bağlamında okunabilecek bir gelişmedir. Darbe sonrası, 1983 yılında yapılan ilk genel seçimlerde merkezin başka bir partiye yönlendirme yapmasına rağmen, çevre kendisine yakın gördüğü Anavatan Partisi (ANAP)’ni iktidara taşımıştır. Bu seçim sonucuyla söz konusu mücadelede karşı hamle çevreden gelmiştir. Bu sonuç, bir anlamda 12 Eylül askeri müdahalesine de bir tepki olmuştur. Çevre, bu dönemde her ne kadar ANAP ile merkeze yönelip orada iktidarı ele geçirmiş olsa da buradaki konumlanma sürecini tamamlayamamıştır.

Çevrenin doksanlı yıllarda sergilediği bölünmüş temsiliyet ve bunun sonucunda çevrenin farklı partilerce temsil edilmesi, çevrenin merkezdeki gücünü sarsmaya yetmiştir. Yine bu dönemde yapılan 1995 yılı genel seçimlerinde birinci parti olarak çıkan Refah Partisi’ne, merkez aktörlerinin çeşitli engellemelerine rağmen hükümeti kurma yetkisinin verilmesinden sonra Erbakan, Doğru Yol Partisi ile Refah-Yol Hükümeti’ni kurmuştur. Erbakan’ın bu süreçte başbakan olması, aslında Türk siyasetinde merkez-çevre ilişkisi açısından bir kırılma noktasıdır. Bu noktadan sonra özellikle 28 Şubat’a giden yolda Erbakan ve hükümetinin yaptığı çalışmalar ve siyasi söylemler, merkez tarafından “irtica” olarak adlandırılmıştır. Refah-Yol Hükümeti çevrenin iktidarı olsa da yönetme

gücü konusunda, tıpkı kendisinden önceki çevre destekli hükümetlerin karşılaştığı benzer zorluklardan dolayı başarılı olamamıştır.

Çalışmanın temel problematiğini teşkil eden çevrenin merkezileşmesi hususu, 2002 yılından itibaren farklı bir boyuta taşınarak çevre lehine yaşanan gelişmeler neticesinde meydana gelmiştir. 2002 yılında yapılan erken genel seçimde iktidara tek başına gelen AK Parti, merkez-çevre ilişkilerinin yeniden üretilmesi ve bunun sonucunda çevrenin merkezi kendi değerleri doğrultusunda yeniden tasarlamasında esas aktör olmuştur. Buna göre, AK Parti'nin temel politikasının “*toplumsal merkezin değer ve taleplerini siyasetin merkezine taşımak*” olduğu bizzat Başbakan Recep Tayyip Erdoğan tarafından partisinin I. Olağan Kongresi'nde ifade edilmiştir. AK Parti, daha önceki çevre destekli iktidarların yaşadığı gibi karşısında merkezi aktörleri bulmuştur. 2002-2007 yıllarını kapsayan ilk iktidar döneminde merkezi aktörlerle daha dengeli bir ilişki kuran AK Parti, bu dönemde hükümette kendisi bulunmasına karşın cumhurbaşkanlığı makamında merkezi değerlere sahip A. Necdet Sezer'den dolayı birtakım politik sıkıntılar yaşamıştır. Nitekim 2007 yılında süresi dolan Sezer'in yerine cumhurbaşkanlığı seçilmesi sürecinde merkezi aktörlerin asker, siyaset, yargı ve basın unsurları bu noktada AK Parti'nin adayı Abdullah Gül'e karşı sert bir eleştirel tavır içerisinde bulunmuşlardı. Buradaki temel nokta, merkezi aktörlerin Gül'ü çevrenin değerlerini yansıtan bir aday olarak görmesiydi. Nitekim 27 Nisan 2007'de askeri muhtıra ve kamuoyunda “367 krizi” olarak bilinen bir yargı kararıyla çevrenin cumhurbaşkanlığı makamına gelmesinin önünün alınmaya çalışıldığı ifade edilebilir. Ancak süreç içerisinde 2007 yılında yapılan erken genel seçim ve iktidarın merkeze karşı duruşu neticesinde Gül'ün cumhurbaşkanı seçilmesiyle birlikte merkez-çevre mücadelesinde bir diğer kırılma noktası ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda hem iktidarda hem de cumhurbaşkanlığı makamında çevre kendi değerleriyle temsil edilmiştir. Cumhurbaşkanının halkın seçmesinin önünü açan 2007 yılı Anayasa değişikliğinden sonra çevre, cumhurbaşkanlığı makamında belirleyici rol olma yolunda sağlam bir adım atmıştır. Merkez için “*son kale*” niteliğindeki cumhurbaşkanlığı makamının elden gitmesi anlamına gelmekteydi. Ülkenin yönetim sistemi açısından en üst sırada öneme haiz cumhurbaşkanlığı makamına oturacak kişinin halk tarafından seçilmesi kararı, çevrenin unsurları tarafından merkeze karşı gerçekleştirilmiş yeni bir hamle olarak değerlendirilebilir. Bu noktadan sonra iktidarın, kanun çıkarılması noktasında karşısında bu kanun tasarılarını veto eden bir cumhurbaşkanı olmamıştır. Bu durumun, çevre

değerleri lehine merkezin yeniden üretilmesinin yolunu açan en önemli gelişme olduğu ifade edilebilir. Bu noktadan itibaren ivme kazanan çevre değerleri eksenli değişim ve dönüşüm, günümüze değin tüm AK Parti iktidarları döneminde kararlılıkla sürdürülmüştür. 2017 yılında AK Parti ve MHP'nin ortak bir çalışma neticesinde somut hale getirilen “*Türk Tipi Başkanlık Sistemi*” olarak da bilinen cumhurbaşkanlığı sisteminin, 2017 yılında yapılan referandumda kabul görmesi sonrası Türkiye’de parlamenter sistemden cumhurbaşkanlığı sistemine geçilmiştir. Bu sistemle birlikte artık hükümetler, halk tarafından seçilen bir hükümet başkanı tarafından oluşturulacaktır. Tüm bu yaşananlar, çevrenin iktidarını ciddi anlamda sağlamlaştıran ve merkezde yer alan gücü tamamen kontrol altına almasını sağlayan gelişmeler olarak okunabilir.

AK Parti’nin merkezi aktörlere karşı merkezde muktedir olmaya başlamasıyla birlikte sosyal, politik, dini, bürokratik, kültürel ve medya gibi alanlarda çevrenin değerleri eksenli bir merkezileşme, diğer bir deyişle merkezin çevre değerlerine göre yeniden üretilmesi süreci başlamıştır. Bunlardan en öne çıkan ve merkez-çevre mücadelesinin temel mücadele alanı olan dini alandaki gelişmelerdir. Din eğitimi, başörtüsü yasağı, İHL mezunlarının katsayı sorunu, DİB’in devlet düzenindeki konumu, dinin ve dindarların kamusal ve özel hayattaki görünürlüğü gibi konular, AK Parti hükümetleriyle birlikte çevrenin merkezileşmesini sağlayan dini bağlamdaki en ciddi gelişmelerdir. Bu süreçte başörtüsü yasağı, ilk olarak üniversitelerde başörtülü öğrencilerin üniversitelere başörtüsüyle girebilmesinin önünün açılmasıyla, daha sonra sırasıyla kamuda memurların da başörtüsüyle görev yapabilmelerinin serbestliğinin getirilmesiyle devam etmiştir. Başörtüsü serbestisi, dönem içerisinde yargı, emniyet ve askeri personel için de uygulanabilir bir noktaya getirilmiştir. Bu bağlamda süreç sonunda başörtülü vali, kaymakam, polis, savcı, hâkim ve askeri personel görmek mümkün hale gelmiştir. Yine başörtüsü serbestliğinde sembol bir anlam ifade eden gelişme, 2013 yılında hac dönüşü başörtü takma kararı veren dört AK Partili milletvekilinin Meclis oturumlarına katılması ve bu katılım sırasında 1999 yılında Merve Kavakçı’nın başörtüsüyle Meclis’e gelmesi sırasında yaşadıklarının tekrar etmemesidir. Ülkeyi 1 Kasım 2015 tarihinde yapılacak erken seçime götürecek olan seçim hükümetinde başörtülü Prof. Dr. Ayşen Gürcan’a bakanlık görevi verilmesiyle Türkiye tarihinde ilk kez başörtülü bir kadın bakan olmuştur. Bu bağlamda devletin yönetim anlayışında çevrenin lehine değişen ve dönüşen bir zihniyet değişikliği yaşandığı rahatlıkla ifade edilebilir.

Bu dönemde DİB, AK Parti dönemiyle birlikte toplumsal yapı içinde daha görünür ve etkin hale gelmiştir. Nitekim 2010 yılında çıkarılan teşkilat yasası ile kurumsal statüsü yükseltilmiş, özlük hakları iyileştirilmiş ve faaliyet alanı genişletilmiştir (Öcal, 2016: 987). Yine bu dönemde DİB'in toplumsal hayatın birçok alanında aktif rol üstlenmesini sağlayacak, çeşitli alanlarda etkinliğini artıracak toplumsal ve kurumsal gelişmeler yaşanmıştır. Bu kapsamda DİB'in hukuki alanda görüş vermesi, faizsiz finans çalıştaylarına katılması, TSE'nin helal sertifikalı ürünlerinde Diyanet logosunun kullanılması, okul öncesi din eğitimi projeleri ve öğrencilere yönelik umre organizasyonları, TRT Diyanet kanalının kurulması, gençlere manevi danışmanlık hizmetleri verilmesi gibi hususlar, DİB'in toplumsal yapı üzerindeki etkisini artıran diğer gelişmelerdir. Bu bağlamda, gerek başörtüsü serbestliği gerek DİB'in iktidar tarafından devletteki statüsünün üst konumlara taşınması ve farklı alanlarda söz hakkına sahip hale getirilmesi, 2017 yılında yapılan düzenlemeyle il ve ilçe müftülüklerine resmi nikah kıyma yetkisinin verilmesi, İmam Hatip liselerinin katsayı sorununun çözülmesiyle birlikte önünün açılması sonucunda imam hatip mezunu insanların kamuda ve sivil hayatta daha aktif noktalara gelmesi gibi başat gelişmeler, AK Parti iktidarları boyunca gerçekleştirilen söylem ve politikaların bir sonucu olup böylelikle din kamusal hayatta daha çok görünür olmuştur.

Çevrenin merkezileşmesini sağlayan gelişmelere sahne olan bir alan da eğitim alanında yaşanan gelişmeler olmuştur. Merkez-çevre ilişkisi kurumlar düzeyinde ele alındığında, özellikle eğitim sisteminin çevrenin değerleri doğrultusunda yeniden şekillendiği görülmektedir. Dini ve ahlaki unsurların belirginleştiği bu yeni yapı, eğitimci kadrosundan müfredata, mekân düzenlemelerinden öğrenci kıyafetlerine kadar geniş bir çerçevede etkili olmuştur. Dindar nesil yetiştirme söylemi, eğitim politikaları çerçevesinde somut adımlarla hayata geçirilmiştir. Bu bağlamda, geçmişte merkezin çevreye yönelik müdahaleleri kapsamında çeşitli kısıtlamalara maruz kalan İmam Hatip okulları, AK Parti iktidarında sayısal ve niteliksel bağlamda ciddi bir dönüşüm yaşamış ve yeni eğitim sisteminin merkezine yerleştirilmiştir. Bu okulların mezunlarının geçmiş yıllarda karşılaştığı dezavantajlar giderilmiş ve kayıpları büyük ölçüde telafi edilmiştir. 28 Şubat sonrası getirilen 8 yıllık zorunlu eğitim modelinin yerine kademeli bir şekilde 12 yıllık eğitim modeline geçilmiş ve İmam Hatip ortaokullarının bağımsız bir şekilde veya İmam Hatip Liseleriyle birlikte yeniden açılmasının önü açılmıştır. 28 Şubat

sürecinde Kur'an kurslarına katılım için getirilen ilköğretim mezuniyeti şartı, 2011 yılında çıkarılan bir Kanun Hükmünde Kararname ile kaldırılarak bu kurslara katılım kolaylaştırılmıştır. Bakanlar Kurulu'nun 2010 yılında aldığı kararla Arapça seçmeli diller arasına eklenmiştir. Ortaokul ve liselerde Kur'an-ı Kerim, Hz. Peygamberimizin Hayatı ve Temel Dini Bilgiler dersleri eklenmiştir. 2014'te Millî Eğitim Bakanlığı, yeni açılan veya dönüştürülen özel okullarda ibadethane bulundurmayı zorunlu hale getirmiştir. Devlet okulları için ise bu zorunluluk, 2017 yılında ise tüm eğitim kurumlarında abdesthane ile kadın ve erkekler için ayrı mescitlerin bulunması şart koşulmuştur. Yükseköğretim alanında özellikle ilahiyat fakültelerinin sayısında ve öğrenci kapasitesinde dikkate değer bir artış yaşanmıştır. 28 Şubat sürecinde azalan ilahiyat fakülteleri, sonraki dönemde tekrar yaygınlaşmış ve öğrenci sayıları önemli ölçüde yükselmiştir. Geçmişte iktidara yönelik yoğun eleştirilerin geldiği YÖK ve üniversitelerdeki idari yapıda da çevre lehine yaşanan dönüşümden etkilenmiştir. Nitekim üniversite rektörlerinin atamalarının yanı sıra, YÖK üyeliklerine yapılan atamalarda bir değişim süreci yaşanmıştır. Abdullah Gül'ün cumhurbaşkanlığı döneminde başlayan yükseköğretim bürokrasisindeki dönüşüm, Recep Tayyip Erdoğan'ın cumhurbaşkanlığı döneminde de devam etmiştir. Yine bu bağlamda daha önce yükseköğretim bürokrasisinde var olan başörtüsü ve katsayı konularına ilişkin direnç kırılmış, böylece çevrenin değerlerinin üniversite sisteminde daha görünür hale gelmesi sağlanmıştır.

Çevrenin AK Parti temsiliyetinde merkezileşmesini sağlayan gelişmelerin yaşandığı bir diğer alan bürokrasi olmuştur. Bu dönemde sivil, askeri ve yargı bürokrasisinde gerçekleştirilen değişiklikler, çevre değerlerinin bürokrasi alanında cari hale gelmesini sağlamıştır. AK Parti hükümetlerinin özellikle 2002-2007 yıllarını kapsayan ilk döneminde kamudaki kadrolarda önemli bir ideolojik değişim yaşanmış ve bu değişim, siyasi iktidar ile bürokrasinin birbiriyle uyumlu olmasının yolunu açmıştır. Söz konusu dönüşüm, bu dönem itibarıyla çeşitli kamu kurumlarında belirgin olsa da geleneksel kaleler olmaya devam eden askeri bürokraside ve yargı bürokrasisinde görece daha az belirgindi. Bürokrasinin çevre lehine dönüşümü adına bu dönemde öne çıkan önemli gelişmeler arasında etkili bürokratik konumlara muhafazakâr isimlerin atanması ve ordudan ihraç edilen personelin çeşitli bakanlıklara entegre edilmesi gibi gelişmeler yer almıştır. Bu gelişmeler, bürokrasi içindeki merkez-çevre ilişkilerinin çevre değerleri bağlamında yeniden tasarlanmasında ciddi bir eğilimi vurgulamaktadır.

Kamudaki kadrolaşma tartışmaları, İslamcı kimliği olan bireylerin tercih edilmesi üzerinden eleştirilmiştir. AK Parti'nin atamaları, ideolojik yönelimle gündeme gelmiştir; örneğin, Ankara Milli Eğitim Müdürlüğü'ne imam kökenli bir ismin atanması ve DİB'in kadro sayısının artırılması gibi politikalar, merkezin yeniden üretilmesi sürecinde ideolojik gelişmeler olarak okunmuştur. AK Parti'nin ilk yılları, askeri ve siyasi ilişkilerde de önemli değişikliklere sahne olmuştur. Bu bağlamda, MGK sekreterinin sivil olması, MGK toplantılarının sıklığının azaltılması, askeri bütçelerin denetime açılması, askeri mahkemelerde sivil yargılamaların durdurulması ve MGK temsilcilerinin RTÜK ve YÖK üyeliklerinden çıkarılması gibi önemli adımlar atılmıştır. Yine bu kapsamda, 2013 yılında TSK İç Hizmet Kanunu'nun 35.maddesi değiştirilerek ordunun rolü ulusal savunma ve uluslararası barışı koruma ile sınırlandırılmış ve ordunun siyasete müdahalesinin gerekçeleri ortadan kaldırılmıştır (TSK İç Hizmet Kanunu, No:211).

Hükümet ve askeri liderler arasında 2011 yılında yaşanan terfi krizi sonrası, Genelkurmay Başkanı ile üç kuvvet komutanı istifa etmiştir. Krizin sebebi, askeri davalarda yargılanan personelin durumu hakkında çıkan anlaşmazlıktı. Hükümet, söz konusu personelin emekli edilmesini savunurken, TSK, yargı sürecinin tamamlanmasının beklenmesi gerektiğini öne sürülmüştür. İstifalardan sonra Necdet Özel, Kara Kuvvetleri Komutanı olarak atanmış ve ardından Genelkurmay Başkanı olmuştur. Bu olay, askeri ve sivil ilişkilerde önemli değişikliklere yol açan bir gelişme oldu. Bu noktadan sonra ordu ve hükümet daha uyumlu bir şekilde çalışmış ve eskiye oranla aralarında pürüz daha az yaşanır hale gelmiştir. Geçmişte çevreye ve onun siyasi temsilcilerine mesafeli bir tavır içerisinde yer alan ordu, 2015 yılında Hulusi Akar'ın Genelkurmay Başkanı olarak atanmasıyla siyasetten uzaklaşan bir pozisyona evrilmiştir. Nitekim dini hassasiyetlerin ordu tarafından artık tehdit unsuru olarak görülmemesi bu değişimin önemli bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Ordudaki değişimin en çarpıcı örneği, Genelkurmay Başkanı Akar'ın 2018 yılında memleketi Kayseri'de kendisi ve ailesi adına cami yaptırması olmuştur. Buna göre, dine ve dindarlara mesafe içerisinde olan bir ordu anlayışından cami yaptıran Genelkurmay Başkanına geline nokta, söz konusu bu gelişme, merkezin çevre lehine yeniden tasarlanmasının kabul gördüğüne dair verilebilecek önemli bir örnektir. Askeri bürokraside çevre lehine değişimin diğer örnekleri arasında 27 Nisan 2007 tarihinde hükümete karşı yayımlanan muhtıranın 2011 yılında ordunun internet sitesinden kaldırılması, orduya ait sosyal tesislerdeki kılık-kıyafet yasağının

yönetmelikten çıkarılması, 28 Şubat müdahalesinin simge isimlerinin tutuklanması ve cezalandırılması gibi gelişmeler sayılabilir. Verilen bu öncül örneklerin tümü, Türkiye'nin merkez-çevre mücadelesinde çevre lehine bir zihniyet değişimine işaret etmektedir.

AK Parti iktidarının ikinci döneminde gittikçe güçlenen çevre politikaları doğrultusunda yargı bürokrasisine yönelik değişiklikler gündeme gelmiştir. Bu değişikliklerle AYM üyelerinin sayısı artırılmış ve üyelerin seçimiyle ilgili olarak TBMM'ye de yetki verilmiştir. Ayrıca, HSYK'nın yapısında da önemli değişiklikler yapılmış, kurulun asıl üye sayısında artışa gidilmiş ve ilk derece mahkemelerinin temsil edilmesi sağlanmıştır. Yine bu değişikliklerle Danıştay'ın daire sayısı ve üye sayısı da artırılmıştır. Bu bağlamda yapılan diğer değişikliklerle, AYM'nin Yüce Divan sıfatıyla yargılayabileceği kişilere Kara, Hava ve Deniz Kuvvetleri Komutanları ile Jandarma Genel Komutanı da eklenmiştir. Ayrıca, asker kişilerin devletin güvenliğine, anayasal düzene ve düzenin işleyişine karşı işlediği suçlarda sivil mahkemelerde yargılanması hükmü getirilmiştir. Bu düzenlemeler, Türkiye siyasetindeki değişen güç dengelerinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Nitekim bu reformlar, yargının yeniden şekillendirilmesine ve siyasal iktidarın yargı üzerindeki etkisinin artmasına zemin hazırlamıştır.

Çevrenin, merkezi kendi değerleri ekseninde yeniden tasarlaması noktasında gerçekleşen sosyo-kültürel ve medya bazlı gelişmeler çalışma bağlamında önemli bir yere sahiptir. Bu kapsamda alkolün toplumsal yaşamdaki görünürlüğünün azaltılması, memurlara ilişkin cuma namazı izninin resmi bir uygulama haline getirilmesi, muhafazakârlara hitap eden otellerin sayısındaki hızlı artış, TSE tarafından helal gıda standartlarının oluşturulması, askerin yemek duasındaki “Tanrı” ibaresinin “Allah” lafzıyla değiştirilmesi, TRT'nin dizilerinde Türk ve İslam büyüklerine yoğun bir şekilde yer verilmesi, TRT Diyanet kanalının açılması, kamu yatırımlarının açılış seremonilerinde dua ile açılış yapılması, Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın gittiği kimi camilerde bizzat Kur'an okuması, dini açıdan sakıncalı görülen birtakım düşünce ve sözcüklerin medyada sansürlenmesi gibi gelişmeler, çevrenin ülkedeki merkezi kendi değerler sistemi üzerinden yeniden üretmesinin belli başlı örnekleri olarak okunabilir.

Tüm bu çıkarımlardan hareketle Türk siyasal hayatının şekillenmesinde ciddi bir rolü olan merkez-çevre mücadelesinin kümülatif bir mücadele olduğunu ifade etmek gerekir. Yine bu doğrultuda günümüzde geline nokta itibarıyla çevrenin değerleriyle birlikte

merkezileştigini söylemek mümkündür. Bu çerçevede, çevrenin merkezileşmesini sağlayan mücadele, her ne kadar belirtildiği üzere kümülatif olsa da 2002 yılından itibaren AK Parti iktidarlarıyla birlikte kurumsal bir dönüşüme uğramıştır. Bu dönüşümün çevrenin lehine gerçekleştiği ve sürecin sonunda çevrenin kendi değerleriyle geleneksel seküler merkezin yerini aldığı söylenebilir.



KAYNAKÇA

- AHMAD, Feroz, (2022), Modern Türkiye'nin Oluşumu, Çev. Yavuz Alogan, 19. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- AHMAD, Feroz, (2010), Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980), Çev. Ahmet Fethi, 4. Baskı, Hil Yayınları, İstanbul.
- ACAR, Mustafa, DEMİR, Ömer, (2005), Sosyal Bilimler Sözlüğü, 6.baskı, Adres Yayınlar, Ankara.
- AÇIKEL, Fethi, (2006), “*Entegratif Toplum ve Muarızları:”Merkez-Çevre” Paradigması Üzerine Eleştirel Notlar*”, Toplum ve Bilim , Sayı:105, s.30-69.
- ADIYEKE, Nuri, (2020), “*Tarih Yazımında Sınırlandırmalar: Tarihçi İçin Ceteris Paribus*”, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:94 s.123-135.
- AHISKA, Meltem, (2006), “*Türkiye’de ”Çevresiz Merkez” ve Garbiyatçılık*”, Toplum ve Bilim, Sayı:105, s.11-29.
- AKANDERE, Osman, (1998), Milli Şef Dönemi: Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Tesirler (1938-1945), İz Yayıncılık, İstanbul.
- AKDOĞAN, Yalçın, (2004), AK Parti ve Muhafazakâr Demokrasi, Alfa Yayınları, İstanbul.
- AKGÜMÜŞ, Dilek (2023), “*Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçiş sürecinde Doğu Anadolu Bölgesi’nde Merkez-çevre ilişkileri (1914-1923)*”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- AKYOL, Ender, (2013), “*Merkez-Çevre İlişkileri ve Modelin Geçerliliği*”, Türkiye’de Siyasal Hayat”, Der. Ahmet Karadağ, Orion Kitapevi, Ankara, s.393-451.
- Anadolu Ajansı, “*Taksim’e yapılan ve bugün açılacak cami birçok yeniliği barındırıyor*”, 28.05.2021, 1., <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/taksime-yapilan-ve-bugun-acilacak-cami-bircok-yeniligi-barindiriyor/2256717> (Erişim Tarihi: 28.06.2024).
- Anadolu Ajansı, “*TSK’da yemek duası değişti*”, <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/tskda-yemek-duasi-degisti-/1007197> (Erişim Tarihi: 01.04.2024).
- Anayasa.gov.tr, “Yüce Divan Yargılamaları”, <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mahkeme/gorev-ve-yetkileri/yuce-divan-yargilamalari/>,1., (Erişim Tarihi: 12.01.2024).
- Air News Times(ANT), “*THY’nin ilk türbanlı hostesi*”, (23.06.2015), <https://www.airnewstimes.com/thy-nin-ilk-turbanli-hostesi-33576-haberi>(Erişim Tarihi:07.07.2024)

- ARLI, Alim (2006), “*Merkez-Çevre Paradigmasının Sınırlılıkları Üzerine Notlar*”, Toplum ve Bilim, Sayı:105, s.96-128.
- ARSLAN, Ali, (2003), “*Eşitsizliğin Teorik Temelleri: Elit Teorisi*”, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:6, s.115-135.
- AŞLAMACI, İbrahim, (2017), “*Din Eğitimi Politika ve Uygulamalarında AK Parti’nin 15 Yılı*”, AK Parti’nin 15 Yılı, Ed. İsmail Çağlar ve Ali Aslan, SETA Yayınları, İstanbul, s.181-210.
- ATATÜRK, M.Kemal, (1959), Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri II (1906–1938), 2.Baskı, Ed.Nimet Unan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- AYDIN, Suavi, (2006), “*Paradigmada Tarihsel Yorumun Sınırları: Merkez-Çevre Temellendirmeleri Üzerinden Düşünceler*”, Toplum ve Bilim, Sayı:105, s.70-95.
- BAYRAMOĞLU, Ali, (1990), “*Şerif Mardin’le Din ve Devlet Sosyolojisi Konusunda Söyleşi*”, Türkiye’de Toplum ve Siyaset, Makaleler I, Der. Mümtaz’er Türköne ve Tuncay Önder, İletişim Yayınları, s.119-158.
- BAŞ, Fatih, (2023), “*Merkez-Çevre İlişkisi Bağlamında Türkiye’de Sekülerleşme Eğilimleri (2000-2020 Yılları Arası Nitel Bir Araştırma)*”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- BAŞAR KOÇ, Cansu (2017), “*Osmanlı Millet Sisteminden Ulusa Geçiş*”, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 2, Sayı:1, s.195-231.
- BAŞTÜRK, Ramazan, (2011), “*Türkiye’deki Üniversitelere Atanan Rektörlerin Bağlı Oldukları Fakültelere Göre Dağılımının İncelenmesi*”, e-international Journal Of Educational Research, Cilt:2, Sayı:2, s.50-64.
- BBCNews Türkçe, “*Meclis Başkanı Kahraman: Laiklik yeni anayasada olmamalı*”, (25.04.2016), https://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/04/160425_kahraman_laiklik (Erişim Tarihi:03.02.2024).
- BBCNews Türkçe, “*Erdoğan yeniden AKP Genel Başkanı*”, (21.05.2017), <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-39982063>, (Erişim Tarihi: 09.02.2024).
- Beyaz Gazete, “*Gül eşinin elini sıkmayan komutanı affetmedi*”, (02.08.2011),1., <https://beyazgazete.com/haber/2011/8/2/gul-esinin-elini-sikmayan-komutani-affetmedi-582254.html> (Erişim Tarihi: 12.01.2024)
- BERKES, Niyazi, (1998), The Development Of Secularism In Turkey, Hurst & Company, Londra.

- BİLA, Fikret, “*Milli Güvenlik Siyaset Belgesi*”, Milliyet Gazetesi, 1., 24.11.2004, <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/fikret-bila/milli-guvenlik-siyaset-belgesi-396105> (Erişim Tarihi: 12.03.2024).
- BİLGİLER, Latif (2014), “*İktidar muhalefet haberlerini merkez-çevre çatışması bağlamında okumak*” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- BİNGÖL, Yılmaz, ÇOLAK, Mustafa, (2010), “*Merkez-Çevre Teorisi Hala Türk Siyasetini Açıkıyor mu?*”, Türkiye Günlüğü, Sayı:100, s.94-105.
- BORA, Tanıl, (2007), Cereyanlar Türkiye’de Siyasî İdeolojiler, 2.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- CANSEVER, Niran ve KİRİŞ, Hakan Mehmet, (2015), “*Türkiye’de Ordu ve Siyaset İlişkileri Çerçevesinde AK Parti-TSK Etkileşimine Bakış*”, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt:20, Sayı:3, s.361-384.
- CEM, İsmail, (2007), Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi, 17.Baskı, Cem Yayınları, İstanbul.
- COŞAR, Simten ve ÖZMEN, Aylin, “*Centre-right Politics In Türkiye After The November 2002 General Election: Neo-Liberalism With A Muslim Face*”, Contemporary Politics, Cilt: 10, Sayı:1, 2004, s.57-74.
- CNNTürk.com, “*TSK laikliğin kesin savunucusudur*”, (27.04.2007),1., <https://www.cnnturk.com/turkiye/tsk-laikligin-kesin-savunucusudur-184447>, Erişim Tarihi: 17.05.2024).
- ÇAĞLAR, İsmail, (2024), “*Merkez-Çevre Modeli*” TÜBİTAK Bilim ve Toplum Başkanlığı, https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/merkez_cevre_modeli, (Erişim Tarihi: 12.10.2024).
- ÇAKIR, Ruşen, BOZAN, İrfan, (2005), Sivil, Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün Mü?, Tesev Yayınları, İstanbul.
- ÇALMUK, Fehmi, (2004), Kod Adı İHL Bir İmam Hatip Hikayesi, Merdiven Yayın, Ankara.
- ÇAYLAK, Adem, (2008), Entelektüel Tarihçi Olarak Şerif Mardin’in Osmanlı Toplumsal Çözümlemesi, Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- ÇAYLAK, Adem (2018), Osmanlı’da Yöneten ve Yönetilen, Savaş Yayınevi, Ankara.
- ÇETİNSAYA, Gökhan, (2002), “*Türk Muhafazakârlığının Temelleri Üzerine Bir Deneme*” Türkiye Günlüğü, Sayı:70, s.34-37.

- ÇINAR, Menderes, (2006), “*Kültürel Yabancılaşma Tezi Üzerine*”, Toplum ve Bilim, Sayı:105, s.153-165.
- ÇOLAK, Mustafa, (2009),” *Merkez Çevreyi Yeniden Düşünmek: 1923-1980*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÇÖLAŞAN,Emin, “Askerden imam hatip muhtırası”, <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/emin-colasan/askerden-imam-hatip-muhtirasi-176948>, (14.10.2003), (Erişim Tarihi: 13.04.2024).
- DİNÇER, Nahit, (1998), 1913’ten Günümüze İmam-Hatip Okulları Meselesi, Ed. M. Ertuğrul Düzdağ, Şule Yayınları, İstanbul.
- DOĞANAY, Ülkü, (2007), “*AKP’nin Demokrasi Söylemi ve Muhafazakârlık: ‘Muhafazakâr Demokrasi’ye Eleştirel Bir Bakış*”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt:62, Sayı:1, s.65-88.
- DURSUN, Davut, (2006), “*Türk Siyasetinde “Merkez” ve “Kenar” Eksenleri Arasında Seyreden Değişim Sürecinde Seçimlerin Rolü*”, Bilgi ve Düşünce Dergisi, Sayı:12, s.124-133.
- DURSUNOĞLU, İsmail, (2016), “*Türk Siyasi Hayatında Merkez-Çevre İkilemi: Milli Nizam Partisi (MNP) Örneği*”. International Journal of Academic Values Studies, Sayı:2 s.48-55.
- Diken Gazetesi, “İlkokul ikilere Arapça dersi: 'Arap dünyasıyla artan ilişkileri geliştirecekler”, (23.10.2015), <https://www.diken.com.tr/ilkokul-ikilere-arapca-dersi-arap-dunyasiyla-artan-iliskileri-gelistirecekler/1>, (Erişim Tarihi: 12.02.2024).
- Dünya.com, “*Başörtülü vekiller Meclis’te*” (31.10.2013), 1., <https://www.dunya.com/gundem/basortulu-vekiller-meclis039te-haberi-225766> (Erişim Tarihi:12.10.2024).
- EĞİLMEZ, Mahfi, (2024), Ekonomi Politikası Sözlüğü, <https://www.mahfiegilmez.com/p/ekonomi-sozlugu.html> (Erişim Tarihi: 17.11.2024).
- ERLER, Özgün, (2007), “*Yeni Muhafazakarlık, AKP ve “Muhafazakâr Demokrat” kimliği*”, Stratejik Araştırmalar Dergisi, Sayı:10, s.126-132.
- ERLER BAYIR, Özgün, (2011), “*Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Solda Partileşme*”, İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi Sayı:45, s.45-72.
- Fikriyat Dergisi, “*Artık Şehit Cenazelerinde Segâh Tekbiri Getirilecek*”, (13.09.2017), 1, <https://www.fikriyat.com/gundem/2017/09/13/artik-sehit-cenazelerinde-segh-tekbiri-getirilecek>, (Erişim Tarihi: 13.07.2024).

- FİNDLEY, Carter, (2012), *Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik (1789-2007)*, Çev. Güneş Ayas, 2.Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul.
- GAZİ, Hacıbekir, (2006), “*Merkez-Çevre İlişkileri Teorisi Işığında Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GÜLENER, Serdar (2005), “*Merkez-Çevre Yaklaşımı Bağlamında Modern Dönem Türk Siyasetinin Analizi*” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GÜLENER, Serdar, (2007), “*Türk Siyasetinde Merkez-Çevre İlişkilerinin Seyri ve 27 Mayıs 1960 Darbesi*”. Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:1, s.36-67.
- GÜLENER, Serdar, (2010), “*Anayasa yargısı-parlamento ilişkileri ekseninde Türk Anayasa Mahkemesi’nin demokratik meşruluk sorunu*”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GÖKAÇTI, Mehmet Ali, (2005), *Türkiye’de Din Eğitimi ve İmam Hatipler*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- GÖKMEN, Cüneyt, (2013), “*Türk Modernleşmesinde Merkez-Çevre İlişkisi Bağlamında Milliyetçilik*” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GÖKSU, Vahap, (2013), “*Siyasal Kimlikler ve Merkez-Çevre Dikotomisi Bağlamında Türkiye’de Merkez Sağ ve Merkez Sol*” Akademik İncelemeler Dergisi, Cilt:8, Sayı 2, s.69-93.
- GÖKTOLGA, Oğuzhan, (2012), “*Değişen Siyaset Değişmeyen Siyasal Partiler*”, Turgut Özal Uluslararası Ekonomi ve Siyaset Kongresi – II, Küresel Değişim ve Demokratikleşme, 19-20 Nisan 2012, Malatya.
- GÖKÜŞ, Mehmet, (1999), “*Demokrat Parti Döneminde Bürokrasi Siyasi Parti İlişkisi*”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- GÖNENÇ, Levent, (2006), “*2000’li Yıllarda Merkez-Çevre İlişkilerini Yeniden Düşünmek*”, Toplum ve Bilim, Sayı:105, s.130-152.
- GÜLALP, Haldun, (2003), *Kimlikler Siyaseti Türkiye’de Siyasal İslamın Temelleri*, Metis Yayınları, İstanbul.
- GÜRSOY, Yaprak, (2014), “*Türkiye’de Sivil-Asker İlişkilerinin Dönüşüm Sebepleri*”, Uluslararası İlişkiler, Cilt:11, Sayı:43, s.157-180.

- Habertürk, “*Muhafazakâr demokrat bir partiyiz!*” (09.06.2012),1.
<https://www.haberturk.com/gundem/haber/749469-muhafazakar-demokrat-bir-partiyiz-> (Erişim tarihi: 18.11.2024).
- Habertürk, “*Hükümet genelkurmay açıklamasını değerlendirdi*” (28.04.2007),1.
<https://www.hurriyet.com.tr/gundem/hukümet-genelkurmay-aciklamasini-degerlendirdi-6424353> (Erişim tarihi: 17.05.2024).
- Habertürk, “Adli Yıl Cumhurbaşkanlığı Külliyesi'ndeki törenle açıldı” (02.09.2012),1.,
<https://www.haberturk.com/adli-yil-cumhurbaskanligi-kulliyesi-ndeki-torenle-acildi-2518373>, (Erişim tarihi: 12.01.2014).
- HAYTOĞLU, Ercan, (1997),” *Türkiye’de Demokratikleşme Süreci ve 1945’te Çok Partili Siyasî Hayata Geçişin Nedenleri (1908-1945)*” Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı:3, s.48-56.
- HEPER, Metin, (2023), *Türkiye’de Devlet Geleneği*, Çev. Nalan Soyarak, 7. Baskı, Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Hürriyet, “*411 el neye kalkmış*” (27.02.2008), 1.
<https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/ertugrul-ozkok/411-el-neye-kalkmis-8321167> (Erişim Tarihi: 23.04.2024).
- Hürriyet, “*Prof. Dr. Ayşen Gürcan ülkedeki ilk başörtülü bakan*” (28.08.2015), 1.,
<https://www.hurriyet.com.tr/gundem/ilk-basortulu-bakan-aysen-gurcan-oldu-29934079>, (Erişim Tarihi: 10.10.2024).
- Hürriyet, “*Erdoğan 18 yıl sonra aynı şiiri okudu*”, (04.05.2015),1.,
<https://www.hurriyet.com.tr/gundem/erdogan-18-yil-sonra-ayni-siiri-okudu-28914855>, (Erişim Tarihi:02.03.2024).
- Hürriyet, “*Nikâhı Ankara Müftüsü kıydı*”, (05.12.2017), 1.,
<https://www.hurriyet.com.tr/gundem/nikahi-ankara-muftusu-kiydi-40667980>, (Erişim Tarihi: 12.03.2024).
- İNALCIK, Halil, (2003), *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- KAFADAR, Osman, (2007), “*Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tartışmaları*”, Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce Modernleşme ve Batıcılık, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, 4.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, s.364-365.
- KAHRAMAN, Hasan Bülent, (2008), *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-1: Kavramlar Kuramlar Kurumlar*, Agora Kitaplığı, İstanbul.
- KARA, İsmail, (2017), *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam*, 8.Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul.

- KARABULUT, Sıla Kıranç, (2020), “*Türk Siyaset Yazınında Merkez-Çevre Ayrışması ve Şerif Mardin*” Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KARADAĞ, Ahmet, (2005), “*Din-Devlet İlişkisi ve Türkiye Deneyimi*”, 21.Yüzyılın Eşiğinde Türkiye’de Siyasal Hayat, Ed. Ahmet Karadağ, Adnan Küçük, Selahattin Bakan, Cilt:2, Alfa-Aktüel Yayınları, İstanbul, s. 891-916.
- KARAKOÇ, Şükrü Mutlu, (2019), “*Türkiye’de Siyasetin Dönüşümü: Dikotomik Kavramsal Modellerin Bir Analizi*” Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KARPAT, Kemal, (2010), Osmanlı’dan Günümüze Asker ve Siyaset, Timaş Yayınları, İstanbul.
- KARPAT, Kemal, (2013), Kısa Türkiye Tarihi (1800-2012), 3.Baskı, Timaş Yayınları, Ankara.
- KESKİN, Yusuf Ziya, (2012), “*Demokrat Parti İktidarı ve Günümüze Yansımaları*” Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt:2, Sayı:2, s.48-60.
- KİLİ, Suna, (2005), Türk Devrim Tarihi, 9.baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- KOÇAK, Cemil, (2003), Türkiye’de Milli Şef Dönemi, Cilt:2, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KOÇAL, Vedat, (2012), “*Çevre’den “Merkez’e Yönelim Bağlamında Türkiye’de Muhafazakârlığın Dönüşümü: Siyasal İslâmcılıktan Muhafazakâr Demokratiğe AK Parti Örneği*”, Bilgi Dergisi, Sayı:24, s.81-111.
- KONGAR, Emre, (1993), İmparatorluktan Günümüze Türkiye’nin Toplumsal Yapısı, 7.Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- KONGAR, Emre, (1999), Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- KORKIN, Erhan, (2020), “*Merkez-Çevre Ayrımından Beyaz-Zenci Türk Ayrımına Türk Siyasal Hayatında Sosyal Bölünme*”, Akademik İzdüşümü Dergisi, Cilt:5, Sayı:2, s.250-265.
- KÖKER, Levent, (2007), Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, (1964), Partiler ve Milli Birlik, Demokrasi Yolunda, The Hague, Mouton Yayınları, Londra.

- KÖZLEME, Arif Olgun, (2019), “*Tek Parti Döneminde Din, Sınıf ve İdeoloji*”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt:12, Sayı: 65, s.636-649.
- KURTBAŞ, İhsan, (2017), “*Türkiye’de Politik Değişim ve Siyasi Elitler Merkez-Çevre Kuramının Gözden Geçirilmesi ve Türkiye’de Bir Elit Koalisyonu Olarak Yeni Elitler*”, The Journal of Academic Social Science Studies International Journal of Social Science Sayı:54, s.179-204.
- KUTLU, Hakan, (2007), “*Şark İstiklal Mahkemesinde 1925-1927 Döneminde Takrir-i Sükun Kanununun Uygulanması*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi.
- MAKAL, Ahmet, (2001), “*Türkiye’de Kamu Kesimi ve Çalışanlarının Maaş ve Ücretlerine İlişkin Gelişmeler: 1923-1963*”, Amme İdaresi Dergisi, Cilt:34, Sayı:3, ss.79-80.
- MARDİN, Şerif, (1991), “*Modern Türkiye’de Din*”, Türkiye’de Din ve Siyaset, İletişim Yayınları, İstanbul, s.90-94.
- MARDİN, Şerif, (1992), Türkiye’de Toplum ve Siyaset, İletişim Yayınları, İstanbul.
- MARDİN, Şerif, (1993), Din ve İdeoloji, İletişim Yayınları, İstanbul.
- MARDİN, Şerif, (2004), “*Şerif Mardin ile Türk Siyaset Düşüncesi Üzerine*” Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt:2, Sayı: 1, s.357-381.
- MARDİN, Şerif, (2006), Religion, Society, and Modernity in Turkey, Syracuse, Syracuse University Press.New York.
- MARDİN, Şerif, (2011), “*Türkiye’de Gençlik ve Şiddet*”, Türk Modernleşmesi, İletişim Yayınları, İstanbul, s.272-.
- MARDİN, Şerif, (2011), “*Tanzimat’tan Sonra Aşırı Batılılaşma*” Türk Modernleşmesi, İletişim Yayınları, İstanbul, s.22-26.
- MARDİN, Şerif, (2024), “*Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri*”, Türkiye’de Toplum ve Siyaset, Makaleler-1, Der. Mümtaz’er Türköne ve Tuncay Önder, 25. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, s.35-77.
- MEB,(2012), “12 Yıl Zorunlu Eğitim Sorular-Cevaplar”, https://www.meb.gov.tr/duyurular/duyurular2012/12yil_soru_cevaplar.pdf, (Erişim Tarihi: 06.04.2024)
- Milliyet, “*YÖK Hükümete Büyük Savaş Açtı*” (21.12.2002), 1. <https://www.milliyet.com.tr/gundem/yok-hukumete-buyuk-savas-acti> (Erişim tarihi: 17.05.2024).

- Milliyet, “AK Parti Genel Başkanı Erdoğan’ın Kongre Konuşması” (12.10.2003),1., <https://www.milliyet.com.tr/gundem/ak-parti-genel-baskani-erdoganin-kongre-konusmasi-5147814> (Erişim Tarihi: 12.03.2024).
- Milliyet, “Türkiye’nin ilk başörtülü İl Cumhuriyet Başsavcısı Gümüşhane’ye atandı” (19.06.2022), 1., <https://www.milliyet.com.tr/gundem/turkiyenin-ilk-basortulu-il-cumhuriyet-bassavcisi-gumushaneye-atandi-6775743> (Erişim Tarihi: 01.02.2024).
- MİŞ, Nebi, ASLAN, Ali, (2014), “Erdoğan Siyaseti ve Kurucu Cumhurbaşkanlığı Misyonu” Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, Sayı:109. s.7-32.
- MORSÜMBÜL AYDAŞ, Şebnem, (2009), “Türk Toplum Yapısını Yöneten-Yönetilen İlişkisi Açısından Merkez-Çevre Modeli ile Açıklayan Görüşlerin Analizi”, (Yüksek Lisans Tezi), Kara Harp Okulu Savunma Bilimleri Enstitüsü Güvenlik Bilimleri Ana Bilim Dalı, Ankara.
- NationalTurk.com “Yargıtay Başkanı Nazım Kaynak oldu / Nazım Kaynak kimdir?”, (03.06.2011), <https://www.nationalturk.com.tr/yargitay-baskani-nazim-kaynak-kimdir-71153/>, (Erişim Tarihi: 14.01.2024).
- ORAL, Uğur (2004), “Demokrat Parti Efsanesi”, <http://www.uguroral.com.tr/arastirma/demokrat-parti-efsanesi>, (Erişim Tarihi: 21.05.2024).
- ÖCAL, Mustafa, (2013), 100. Yılında imam Hatip Liseleri, Ensar Neşriyat, İstanbul.
- ÖCAL, Mustafa, (2016), Diyanet İşleri Başkanları ve Hizmetleri, Ensar Neşriyat, İstanbul.
- ÖNİŞ, Ziya, (2015), “Monopolising the centre: The AKP and the uncertain path of Turkish democracy, *The International Spectator*”, Cilt:50, Sayı:2, s.1-24.
- ÖRMECİ, Ozan, (2010), “Jön Türkler ve İttihat ve Terakki”, Tarih Okulu Dergisi, Sayı:8 s.95-109.
- ÖZMAN, Aylin, COŞAR, Simten, (2001), “Siyasal Tahayyülde Devletin Belirleyiciliği: Metin Heper Çalışmaları Üzerine Bir İnceleme” Geç Aydınlanmanın Erken Aydınları, Doğu Batı Düşünce Dergisi, Sayı:16, s.86-87.
- ÖZBEK, İnan, (2024), “Merkez, çevre ve AKP” <https://medyagunlugu.com/merkez-cevre-ve-akp>, (Erişim Tarihi: 22.07.2024).
- ÖZBUDUN, Ergun, HALE, William, (2010), Türkiye’de İslamcılık Demokrasi ve Liberalizm AKP Olayı, Doğan Kitap, İstanbul.
- ÖZCAN YURTTAŞ, Fatma, (2011), “Birinci Büyük Millet Meclisi’nde Muhalefet: İkinci Grup”, Bilgi Dergisi, Sayı:22, s.33-53.

- ÖZİPEK, Bekir Berat, (2005), “28 Şubat ve İslâmcılar”, Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce: İslâmcılık, İletişim Yayınları, İstanbul, s.640-651.
- ÖZİPEK, Bekir Berat, (2011), Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) Dönemi İç ve Dış Politika, Osmanlı’dan İkibinli Yıllara Türkiye’nin Politik Tarihi, 3.Baskı, Savaş Yayınları, Ankara.
- Patronlardünyası.com, “5 yıl sonra koltuğa oturdu”, (15.04.2024),1., <https://www.patronlardunyasi.com/5-yil-sonra-koltuga-oturdu>, (Erişim Tarihi: 10.01.2024).
- Politikayol.com, “TRT'den halk türküsüne sansür: Sarhoş kelimesini oruç kelimesi ile değiştirdiler”, (10.11.2017), 1., <https://www.politikayol.com/trtden-halk-turkusune-sansur-sarhos-kelimesini-oruc-kelimesi-ile-degistirdiler>, (Erişim Tarihi:11.03.2024).
- Resmî Gazete, “4760 Sayılı Özel Tüketim Vergisi Kanununun Eki (III) Sayılı Listenin (B) Cetvelinde Yer Alan Bazı Mallara Uygulanan Özel Tüketim Vergisi Oranları ile Maktu Vergi Tutarlarının Yeniden Belirlenmesine Dair Karar”, Karar Sayısı: 9583, 15.03.2025.
- Resmî Gazete, “Ölçme, Seçme ve Yerleştirme Merkezi Başkanlığı Sınav Hizmetlerine Yönelik Mal ve Hizmet Alımları Yönetmeliği”, Tarih: 09.12.2011, Sayı:28137, (Erişim Tarihi:08.02.2024)
- Resmî Gazete, “Ekonomi Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname İle Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair” Tarih: 17.09.2011 Sayı:28057 (Erişim Tarihi: 10.02.2024).
- Resmî Gazete, “TSK İç Hizmet Kanunu”, No:211, Sayı:10703, Kabul Tarihi:4/1/1961 (Erişim Tarihi:12.01.2024).
- Resmî Gazete, “Örgün Eğitim Kurumlarında Arapça Eğitim ve Öğretiminin Yapılması Hakkında Karar”, Tarih:14.05.2010, Sayı:27851, Karar Sayısı:2010/370, (Erişim Tarihi: 10.02.2024).
- Sabah, “TSK: Din dersi mevzuata uygun”, (15.11.2012), <https://www.sabah.com.tr/gundem/2012/11/15/tsk-din-dersi-mevzuata-uygun> (Erişim Tarihi: 26.06.2024).
- Sabah, “Danıştay’a yeni başkan”,(08.06.2011), 1., <https://www.sabah.com.tr/gundem/2011/06/08/danistaya-yeni-baskan>, (Erişim Tarihi: 14.01.2024).
- SARIBAY, Ali Yaşar, (2005), “Milli Nizam Partisinin Kuruluşu ve Programının İçeriği”, Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce İslâmcılık, Der. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, 2.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, s.576-590.

- SAVUT, Emre (2018), “*Türkiye’de Yeni Merkezin Oluşumunda Geleneksel Çevrenin Kullandığı Araçların İşlevselliği*”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- SAVUT, Emre, (2018), “*Merkez-Çevre Paradigması Bağlamında Adalet ve Kalkınma Partisi İktidarının Yargı ve Yükseköğretim Bürokrasisi İle İlişkileri*” Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:10, Sayı:26, s.944-966.
- SCRUTON, Roger, (2007), A Dictionary of Political Thought, Palgrave Macmillan Press, Londra.
- SHİLS, Edward, (2002), “*Merkez ve Çevre*”, Çev.Yusuf Ziya Çelikkaya, Türkiye Günlüğü, Sayı:70, s.86-96.
- SİTEMBÖLÜKBAŞI, Şaban, (1995), Türkiye’de İslâm’ın Yeniden İnkişafı, İsam Yayınları, Ankara.
- ŞAVKILI, Cengiz, AYDIN, Tülay, (2013), “*Atatürk Döneminde Bürokrasinin Yeniden Yapılandırılması*”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı:87, s.67-90.
- ŞAYLAN, Gencay, (1986), Türkiye’de Kapitalizm Bürokrasi ve Siyasal İdeoloji, V Yayınları, Ankara.
- ŞİMŞİR, Hüsamettin, (2018), “*Merkez-Çevre İlişkileri Çerçevesinde Arsenit Skizması ve Babai Ayaklanması Meseleleri*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sabancı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TANİLLİ, Server, (2007), Nasıl Bir Demokrasi İstiyoruz? Alkım Yayınları, İstanbul.
- TBMM, Demokrat Parti Programı 1946, https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/917/200805461_1946.pdf?sequence=1&isAllowed=y, (16.04.2024), ss.5-6
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Bütçe Gerekçeleri, <https://www.sbb.gov.tr/butce-gerekceleri/> (Erişim Tarihi: 23.08.2024).
- TEKİN, Üzeyir, (2004), AK Parti’nin Muhafazakâr Demokrat Kimliği, Orient Yayınları, Ankara.
- TOKER, Metin, (1990), Tek Partiden Çok Partiye, 2.Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- TRT Haber, “*Cumhurbaşkanı Erdoğan Ayasofya Camii’nde Kur’an okudu*” (24.07.2020), <https://www.trthaber.com/video/cumhurbaskani-erdogan-ayasofya-camiinde-kuran-okudu-51234.html> (Erişim Tarihi: 28.06.2024).
- TUĞAL, Cihan, (2011), Pasif Devrim: İslami Muhalefetin Düzenle Bütünleşmesi, 2.Baskı, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

- TÜİK, (2012), “Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011”, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara.
- TOPRAK, Binnaz, (2009), “*Türkiye’de Dinin Denetim İşlevi*” Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme, Ed. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, 4.Baskı, Dora Yayınları, Bursa, s.447-449.
- TORUK, İbrahim, (2011), “*Türkiye’de Başörtüsü Sorunu ve Yazılı Medya Sunumu*”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı:30, s.483-514.
- TOSUN, Tanju, (1999), Türk Parti Sisteminde Merkez Sağda ve Merkez Solda Parçalanma, Boyut Yayınları, İstanbul.
- TUNCEL, Gökhan, GÜNDOĞMUŞ, Bekir, (2012), “*Türk Siyasetinde Merkez-Çevrenin Dönüşümü ve Geleneksel Merkezin Konumlanma Sorunu*”, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt:14, Sayı:3, s.137-158.
- TUNÇAY, Mete, (1999), Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931), 3. Baskı, Tarih Vakfı Türk Yayınları, İstanbul.
- TUTUM, Cahit, (1972), Türkiye’de Memur Güvenliği, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Turizm Aktüel, “*Helal oteller rota değiştirdi*” (21.12.2019) <https://www.turizmaktuel.com/haber/helal-oteller-rota-degistirdi>, (Erişim Tarihi:10.02.2025).
- ULAGAY, Osman, (2008), AKP Gerçeği ve Laik Darbe Fiyaskosu, 4. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul.
- US, Öznur, (1973), “*Memurluk Prestiji*”, Amme İdaresi Dergisi, Cilt:6, Sayı:3, s.48-73.
- UYANIK, M.Zeki, (2018), “*Müftülüklere Resmî Nikâh Kıyma Yetkisinin Verilmesi ve İslam Hukuku Açısından Uygulamada Karşılaşılabilecek Muhtemel Problemler*”, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, Sayı:31, s.389-413.
- ÜNÜVAR, Kerem, (2009), “*İttihatçılıktan Kemalizme İhya’dan İnşa’ya*” Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrûtiyet’in Birikimi, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil)8.Baskı,, İletişim Yayınları, İstanbul, s.129-142.
- Vatan, “*Meclis’te kadınlara mescit bilmecesi*”, (08.06.2004),1, <https://www.gazetevatan.com/gundem/mecliste-kadinlara-mescit-bilmecesi-29435> (Erişim Tarihi: 12.07.2024).
- VERGİN, Nur, (2007), “*Merkeze Talip Bir Çevre Partisinin Önenemez Yükselişi*”, Türkiye Günlüğü, Sayı:90, s.66-75.

- VOA Türkçe, “TSK’da Başörtüsü Serbest”, (22.02.2017), 1., <https://www.voaturkce.com/a/tskda-basortusu-serbest/3735309.html> (Erişim Tarihi: 02.02.2024).
- Wikipedia, “Haşim Kılıç” https://tr.wikipedia.org/wiki/Ha%C5%9Fim_K%C4%B1%C4%B1%C3%A7, (Erişim Tarihi: 11.01.2024).
- YALÇINDAĞ, Selçuk, (1970), “Kamu Yönetim Sistemimizin Tarihsel Evrimi Üzerine Notlar”, Amme İdaresi Dergisi, Cilt:3 Sayı:2, s.20-57.
- YAPICI, İmam (2016), “Türkiye’deki yurttaşlık anlayışının değişimine merkez-çevre paradigması ile bakmak” Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yeni Şafak, “En büyük siyaseti rektörler yapıyor”, (25.09.2003), <https://www.yenisafak.com/gundem/en-buyuk-siyaseti-rektorler-yapiyor-2708080?ysclid=m98a5wj98u639409802>, (Erişim Tarihi: 12.04.2024).
- Yeni Şafak, “Necdet Özel dua ederken gözyaşlarını tutamadı” (19.05.2014), <https://www.yenisafak.com/video-galeri/gundem/necdet-ozel-dua-ederken-gozyaslarini-tutamadi-17300> (Erişim Tarihi: 13.01.2024).
- Yeni Şafak, “Kara Harp Okulu’nda ilk başörtülü öğrenci” (03.10.2017), <https://www.yenisafak.com/gundem/kara-harp-okulunda-ilk-basortulu-ogrenci-2799386> (Erişim Tarihi: 13.01.2024).
- Yeni Şafak, “Cumhurbaşkanı Erdoğan İsmailağa Cemaati lideri Hasan Kılıç’ı ziyaret etti: İsmailağa lideri Erdoğan ve Kurum’a dua etti” (30.03.2024), <https://www.yenisafak.com/foto-galeri/gundem/cumhurbaskani-erdogan-ismailaga-cemaati-lideri-hasan-kilici-ziyaret-etti-ismailaga-lideri-erdogan-ve-kuruma-dua-etti-4612229/1>, (Erişim Tarihi: 10.12.2024).
- YERASİMOS, Stefanos, (2013), “Tek Parti Dönemi”, Geçiş Sürecinde Türkiye, Der. Irvin C. Shick ve Ahmet Tonak, 6. Baskı, Çev. Aydın Pesen, Belge Yayınları, İstanbul, s.150.
- YILMAZ, Ensar, (2008), “DP’nin İktidara Geliş Süreci (1945-1950)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- YILMAZ, Ensar, (2010), “1946 Seçimlerinde Öne Çıkan Bazı Hususlar”, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi Cilt: 1 Sayı: 1, s.177-188.
- YILMAZ, İlkey, (2012), “Osmanlı-Türk Tarih Yazımındaki Temel Eğilimler ve Eleştiriler Çerçevesinde Bürokrasiye Yaklaşım Biçimleri”, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, Cilt:11, Sayı: 21, s.119-147.

- YILMAZ, Nuh, (2004), “İslamcılık, AKP, Siyaset. Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık”, Der. Yasin Aktay, İletişim Yayınları, İstanbul, Cilt:6, s.604–619.
- YORGANCILAR, Serkan, (2017), “Şerif Mardin’in Türk Toplum Yapısını Analiz Yöntemi”, Journal of Awareness, Sayı:3, s.289-300.
- YSK, Milletvekili Genel Seçim Arşivi, <https://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> (Erişim Tarihi: 14.02.2024).
- YSK, Halkoylaması Arşivi, 9 Temmuz 1961 Anayasa Değişikliği Halkoylaması, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/1961Referandum/9-Temmuz-1961-Halkoylamas%C4%B1.pdf> (Erişim Tarihi: 14.02.2024).
- YSK, Cumhurbaşkanı Seçimi Arşivi/ Cumhurbaşkanı Seçimi ve 27. Dönem Milletvekili Genel Seçimi, <https://www.ysk.gov.tr/tr/24-haziran-2018-secimleri/77536>, (Erişim Tarihi: 10.01.2024).
- YSK, Halkoylaması Arşivi, 6 Eylül 1987 Anayasa Değişikliği Halkoylaması, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/1987Referandum/6-Eylul-1987-Halkoylamas%C4%B1.pdf> (Erişim Tarihi: 17.02.2024).
- YSK, Halkoylaması Arşivi, 16 Nisan 2017 Anayasa Değişikliği Halkoylaması, <https://www.ysk.gov.tr/tr/16-nisan-2017-anayasa-degisikligi-halkoylamasi/5002>, (Erişim Tarihi: 17.02.2024).
- Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi, “Eğitim Birimlerine Göre Öğrenci ve Öğretim Elemanları Sayıları”, <https://istatistik.yok.gov.tr>, (Erişim Tarihi: 27.05.2024).
- ZÜRCHER, Erik Jan, (2016), Modernleşen Türkiye’nin Tarihi, Çev. Yasemin Saner, 33.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

ÖZ GEÇMİŞ

Ad Soyad: Erkan ERTÜRK	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	İstanbul Üniversitesi
Fakülte	Siyasal Bilgiler Fakültesi
Bölümü	Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Makale ve Bildiriler	
1. AYDIN, Yunus Emre & ERTÜRK, Erkan, (2024), “Factors of Transition to Multiparty Political Life in Türkiye” Actual Problem of Politics, Publishing House Helvetica, 73, s.142-148.	